

**T.C.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**HZ. İSA DÖNEMİNDE YEHUDA BÖLGESİNİN
SOSYAL VE DİNİ DURUMU**

Yüksek Lisans Tezi

ENES AKÇA

İZMİR – 2022

T.C.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HZ. İSA DÖNEMİNDE YEHUDA BÖLGESİNİN
SOSYAL VE DİNİ DURUMU

Yüksek Lisans Tezi

ENES AKÇA

DANIŞMAN: DOÇ. DR. ELДАР HASANOĞLU

İZMİR – 2022

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Hz. İsa Döneminde Yehuda Bölgesinin Sosyal ve Dini Durumu” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

.../.../2022

ENES AKÇA

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

HZ. İSA DÖNEMİNDE YEHUDA BÖLGESİNİN SOSYAL VE DİNİ DURUMU

Enes AKÇA

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Yehuda, tarih içerisinde daima önemini korumuş bir bölge olarak bilinmektedir. Günümüzde Filistin ve İsrail sınırları içerisinde kalan Yehuda bölgesi, sosyal ve dini anlamda tarihe iz bırakılmış olaylara tanıklık etmiştir. Yehuda, II. Mabet döneminde sırasıyla, Pers, Makedonya ve Roma medeniyetlerinin egemenliğini tanımış, pek çok kültüre ev sahipliği yapmıştır. Yehuda bölgesi, birçok dinsel inanç ve grupların da ortaya çıktığı, geliştiği, yayıldığı bir bölgedir. Ayrıca Yahudilik ve Hıristiyanlık tarihinde de önemli izler taşımaktadır.

Araştırmamız, Hz. İsa döneminde Yehuda bölgesi ile Yehuda bölgesindeki dini gruplar olmak üzere iki başlık altında toplanmıştır. İlk başlık içerisinde, II. Mabet döneminde farklı yönleriyle Yehuda bölgesi ve Hz. İsa döneminde Yehuda bölgesinde yaşanan gelişmeler incelenmiştir. Bu başlıkların altında Yehuda bölgesinin coğrafi durumu, sosyo-kültürel, siyasi ve ekonomik gelişmeleri ele alınmıştır. Araştırmamızın ikinci başlığı, Sadukiler, Ferisiler, Esseniler, Roma-Pagan, Sabiiler, Teosebesler, Ebionitler ve Samiriler ve olmak üzere Yehuda bölgesinde varlığı bilinen dini gruplar irdelenmiştir. Ayrıca bu grupların Yehuda bölgesinde yaşadıklarına dair birtakım deliller de sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yehuda, Yahudiler, Yahudi Mezhepleri, Antik Filistin, Arkeoloji

ABSTRACT

Master Thesis

THE SOCIAL AND RELIGIOUS STATE OF JEHUDA

REGION IN THE TIME OF JESUS

Enes AKÇA

Izmir Katip Celebi University

Graduate School of Social Sciences

Department of Philosophy and Religious Studies

The Judea region is a region that has always preserved its importance throughout history. Today, the Judea region, which remains within the borders of Palestine and Israel, has witnessed events that have left their mark on history in social and religious terms. The Judea region during the second temple period respectively Persian, Macedonian and Roman civilizations and has hosted many cultures. The territory of Judea is a region where many religious beliefs and groups arose, developed, and spread. It also bears important traces in the history of Judaism and Christianity.

Our research, In the time of Jesus, it was gathered under two headings, the religious groups in the Judea region and the Judea region. In the first title, during the second temple period, the Judea region and the developments in the region of Judea in the time of Jesus were examined. Under these titles, the geographical situation, socio-cultural, political and economic developments of the Judea region are discussed. The second title of our research, the Sadducees, Pharisees, Essenes, Roman-Pagans, Sabians, Teosebes, Ebionites and Samaritans, and the religious groups known to exist in the Judea region were examined. In addition, some evidence that these groups lived in the Judea region is presented.

Keywords: Judea, Jews, Jewish Sects, Ancient Palestine, Archaeology

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
KISALTMALAR	vii
ÖNSÖZ	viii
GİRİŞ	1
A. TEZİN KONUSU	1
B. TEZİN AMACI	2
C. TEZİN ÖNEMİ	3
D. TEZİN METODU VE KAYNAKLARI	3
BİRİNCİ BÖLÜM	5
HZ. İSA DÖNEMİNDE YEHUDA BÖLGESİ	5
1. II. MABET DÖNEMİNDE FARKLI YÖNLERİYLE YEHUDA BÖLGESİ.....	5
1.1. Coğrafi Açıdan Yehuda Bölgesi	6
1. 2. Siyasi Açıdan Yehuda Bölgesi.....	8
1. 2. 1. Pers Dönemi	8
1. 2. 2. Helenizm ve Yehuda	11
1. 2. 3. Makkabiler Ayaklanması	16
1. 2. 4. Haşmoniler Hanedanı.....	18
2. HZ. İSA DÖNEMİNDE YEHUDA BÖLGESİNDE YAŞANAN GELİŞMELER.....	20
2.1. Siyasi Açıdan Yehuda Bölgesi.....	20
2. 1. 1. Herod Dönemi	23
2. 1. 2. Herod Sonrası Dönem	28
2. 2. Kültürel ve Sosyal Açıdan Yehuda Bölgesi.....	32
2. 2. 1. Kültürel Açıdan Yehuda Bölgesi	33
2. 2. 2. Sosyal Açıdan Yehuda Bölgesi	37
2. 3. Yehuda Bölgesinin Ekonomik Durumu	40

2. 3. 1. Yehuda Bölgesinde Üretim	41
2. 3. 2. Yehuda Bölgesinde Ticaret	44
2. 3. 3. Kudüs'ün Yehuda Ekonomisine Katkısı	47
İKİNCİ BÖLÜM	51
YEHUDA BÖLGESİNDEKİ DİNİ GRUPLAR	51
1. YAHUDİ İNANCINDA OLANLAR	51
1. 1. Sadukiler: Yahudi Aristokrasisi	51
1.1.1. Sadukilerin İnanç ve Öğretileri	52
1. 1. 2. Sadukilerin Cemaat Yapısı ve Hayat Tarzı	54
1. 2. Ferisiler	55
1. 2. 1. Cemaatin İnanç ve Öğretileri	57
1. 2. 2. Ferisilerin Cemaat Yapısı ve Hayat Tarzları	59
1. 2. 2. 1. Halkçı Kesim	60
1. 2. 2. 2. Radikal Kesim	62
3. 1. Esseniler: Münzeviler	68
3. 1. 1. Essenilerin İnanç ve Öğretileri	69
3. 1. 2. Essenilerin Cemaat Yapısı ve Hayat Tarzı	73
2. YAHUDİ İNANCINDA OLMAYANLAR	78
2. 1. Roma İnanıcı / Paganlar	78
2. 1. 1. Roma İnanıcı ve Paganizm	79
2. 1. 2. Yehuda Bölgesindeki Paganların Varlığı	81
2. 2. Sabiiler / Mandaizm	87
2. 2. 1. Sabiilerin İnanç ve Öğretileri	88
2. 2. 2. Sabii Toplumu ve Hayat Tarzları	93
2. 2. 3. Yehuda Bölgesindeki Sabiilerin Varlığı	94
3. KARMA İNANÇILILAR	97
3.1. Teosebes / Tanrıdan Korkanlar	97
3. 1. 1. Teosebeslerin Varlığına Dair Görüşler	99

3. 1. 2. Teosebeslerin Hıristiyanlığa Etkisi	102
3. 2. Hz. İsa'ya İnananlar: Ebionitler	104
3. 2. 1. Ebionitlerin İnanç ve Öğretileri	106
3. 2. 2. Ebionitlerin Cemaat Yapısı	109
4. YAHUDİLİĞİ TARTIŞMALI GRUP: SAMİRİLER	111
4. 1. 1. Samirilerin Kökeni, İnanç ve Öğretileri.....	112
4. 1. 2. Yehuda Bölgesindeki Samirilerin Varlığı.....	118
SONUÇ.....	123
KAYNAKÇA	126

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
M.Ö.	: Milattan önce
M.S.	: Milattan sonra
s.	: Sayfa
vd.	: ve diğerleri
vb.	: ve benzeri
Hz.	: Hazreti
Vol.	: Volume
No.	: Number/Numara
Ed.	: Editör
Y.L.	: Yüksel Lisans
Er. Tar.	: Erişim Tarihi
km.	: Kilometre
EJ.	: Encyclopaedia Judaica
m.	: Metre

ÖNSÖZ

Bu çalışma, Hz. İsa döneminde Yehuda bölgesindeki sosyal ve dini durumun ele alınmasını kapsamaktadır. Araştırma, II. Mabet döneminin farklı yönleriyle başlayıp Yehuda bölgesindeki farklı dini grupların ele alınmasıyla son bulmaktadır.

Araştırmamız iki ana başlıkta toplanmıştır. Tezin ilk bölümünün başlığı “Hz. İsa Döneminde Yehuda Bölgesi”, ikinci bölümünün başlığı ise “Yehuda Bölgesindeki Dini Gruplar” şeklindedir. İlk bölüm II. Mabet döneminde Yehuda bölgesinin farklı yönleri ve Hz. İsa döneminde Yehuda bölgesinde yaşanan gelişmeler olmak üzere iki alt başlık olarak oluşturulmuştur. İlk başlık altında Yehuda bölgesinin coğrafi özellikleri ve II. Mabet dönemi ile yaşanan siyasi olaylar içinde Pers ve Makedonya İmparatorluklarının etkisi, Makabi ayaklanması ve Haşmonilerin yönetimi ele alınmıştır. İkinci başlıkta ise, Hz. İsa döneminde yaşanan siyasi, kültürel, sosyal ve ekonomik durumlar irdelenmiştir.

Tezin ikinci bölümünün konusu Yehuda bölgesinde varlığını sürdürmüş dini gruplar üzerinedir. Bu bölüm dört alt başlık altında, Yehuda bölgesindeki Yahudi gruplar olan Sadukiler, Ferisiler, Esseniler; Yahudi inancında olmayan Roma/Pagan ve Sabiiler; Yehuda bölgesindeki karma inançlılar olarak bilinen Teosebesler ve Ebionitler; son olarak Yahudiliği tartışmalı dini grup olan Samiriler konu edilmiştir. Bahsi geçen dini grupların inançları, öğretileri, cemaat yapıları, hayat tarzları, birbirleriyle olan ilişkileri ve Yehuda bölgesindeki izleri ele alınmıştır.

Tezin ortaya çıkmasında ve her aşamasında bilgi ve birikimlerini paylaşan, maddi ve manevi olarak yardım ve desteğini esirgemeyen, bu süreci samimiyeti, yapıcılığı ve güleryüzüyle ilerleten danışman hocam Sayın Doç. Dr. Eldar HASANOĞLU’na en içten teşekkürlerimi sunarım.

Enes AKÇA

İzmir-2022

GİRİŞ

A. Tezin Konusu

Araştırmamızın konusu, günümüz Filistin ve İsrail sınırları içinde yer alan Yehuda bölgesinin farklı yönlerinin ele alınmasıdır. Çalışmamızın ilk bölümü, II. Mabet dönemi ile başlayan süreçte Yehuda bölgesinin coğrafi, siyasi, kültürel, sosyal ve ekonomik durumları; ikinci bölümünde ise Yehuda bölgesindeki dini grupların inançları, öğretileri, Yehuda bölgesindeki izleri konu edinilmiştir.

Yehuda bölgesi, Mısır, Arabistan, Suriye gibi önemli bölgelerle komşu olmuş bir toprak parçasıdır. Araştırmamızın ilk bölümün alt başlığı II. Mabet döneminde farklı yönleriyle Yehuda bölgesidir. Yehuda, II. Mabet ile başlayan süreç içinde Pers İmparatorluğunun sınırlarını genişletmesiyle çehresini değiştirmiştir. Yaklaşık bir asır sonra Büyük İskender'in bölgeye düzenlediği askeri seferler neticesinde Yehuda, siyasal ve kültürel olarak etkilenmiştir. Kısa sürede Yehuda bölgesinin hemen hemen her şehrinde Helen etkisi hissedilmiştir. İlerleyen süreçte Yahudilerin kendi inançlarını koruması adına patlak veren isyanlar neticesinde Makabiler yönetimi ele geçirmiş, kısa bir süre de olsa bağımsızlıklarını kazanmışlardır.

Hiz. İsa'nın yaşadığı dönemi kapsayan süreçte, Yehuda bölgesinin idaresi Roma İmparatorluğu ve yerelde Herod ailesine geçmiştir. Araştırmamızın ilk bölümün ikinci alt başlığında Hiz. İsa'nın yaşadığı dönemde Yehuda bölgesinde yaşanan gelişmeler ele alınmıştır. Siyasi olarak, Herod ve Herod sonrasında yaşanan gelişmeler bahsedilmiştir. Herod'un yerine getirdiği imar çalışmaları, Roma ile olan ilişkileri ve Herod sonrasında yaşanan gelişmeler konu edinilmiştir. Bu başlıkta bahsi geçen diğer konular ise Yehuda bölgesinin kültürel ve sosyal açıdan gelişmeleri ile ekonomik durumdur. Yehuda'nın ekonomik durumu üretim ve ticaret olmak üzere irdelenirken Kudüs'ün Yehuda'ya etkisi de göz ardı edilmemiş, tezimizin konusuna dahil edilmiştir.

Araştırmamızın ikinci bölümünde, Yehuda bölgesindeki dini gruplar ele

alınmıştır. Dört başlık altında konu edilen Yehuda'daki dini gruplar, Yahudi inancında olanlar, Yahudi inancında olmayanlar, karma inanca sahip olanlar ve Yahudiliği tartışmalı olan Samirilerdir.

Yahudi dinine mensup olan dini gruplar hakkında bahsedilen bu bölümde Yahudilerin, Yehuda bölgesindeki dini grupları; Sadukiler, Ferisiler ve Esseniler'in inançları, öğretileri, cemaat yapıları ve hayat tarzları irdelenmiştir. Bu başlık altında ayrıca Ferisilerin fanatik kesimi olan Kannaim'de ele alınarak, bölgede yürüttüğü faaliyetler araştırmamızın kapsamına girmiştir. Araştırmanın bir diğer başlığı olan Yahudi inancında olmayanlar üzerinedir. Yehuda bölgesini kültürel anlamda empoze eden Roma inancı ve Paganizm ile bölgede Hz. Yahya önderliğinde yaşamlarını sürdürmüş Sabiiler yer almıştır. Paganizm'in bölgedeki etkileri, izleri ve Sabiilerin inançları, hayat tarzları ve Yehuda'daki yaşamları irdelenmiştir. İkinci bölümün diğer başlığı ise Yehuda bölgesindeki karma inançlı dini gruplardır. Tanrıdan korkanlar olarak bilinen Teosebesler ile Hz. İsa'nın üvey kardeşi Yakup etrafında birleşen Ebionitler ele alınmıştır. Bu bölümde Teosebeslerin varlığına dair görüşler, Hıristiyanlığa etkileri ile Ebionitlerin inançları, öğretileri ve cemaat yapısından bahsedilmiştir. Bölümün son başlığında ise Yehuda bölgesinde yaşayan Yahudiliği tartışmalı grup olarak tanınan Samirilerdir. Samirilerin kökeni, inançları ve bölgedeki izleri araştırmamızın son konusu olarak yer almıştır.

B. Tezin Amacı

Araştırmamızın amacı, Yehuda bölgesinin II. Mabet ile başlayan süreçte çeşitli yönleriyle, tanıtılması ve içinde barındırmış olduğu çeşitli kültür ve inanç zenginliğinin ortaya çıkarılmasıdır. Öyle ki Yehuda bölgesi, yüzyıllar boyunca birçok devletin etkisi altında kalmış, bünyesinde birçok dini grubu barındırmış, yüzyıllar boyunca kültürel mozaığe ev sahipliği yapmıştır.

Araştırmamızın amacını belirten çeşitli sorular cevaplanmaya çalışılmıştır. Bu sorular; Yehuda bölgesinin II. Mabet ile başlayan süreçte yaşanan siyasi olaylar nelerdir? Yehuda bölgesinin II. Mabet süreciyle yaşanan sosyo-kültürel gelişmeler nelerdir?

Yehuda bölgesinin II. Mabet süreciyle yaşanan ekonomik gelişmeler nelerdir? Hz. İsa döneminde Yehuda bölgesinin sosyal ve kültürel durumu nasıldı? Hz. İsa döneminde Yehuda bölgesinin siyasi durumu nasıldı? Hz. İsa döneminde Yehuda bölgesinin ekonomik durumu nasıldı? Yehuda bölgesinde faaliyet gösteren dini gruplar kimlerdir? Dini grupların inançları, öğretileri ve hayat tarzları nasıldı? Dini grupların birbiriyle olan ilişkileri nasıldı? Bölgede varlığı bilinen dini grupların bölgedeki etkileri ve izleri nelerdir?

C. Tezin Önemi

Bilindiği üzere dünya teknoloji çağının etkisiyle küçük bir köye dönüşmüştür. Öyle ki insanlar, yaşadığı bölgeyi veya yaşamak istediği bölgeler hakkında bilgi edinme gereksinimi duymaktadırlar. Tezin kapsamı dahilinde yer alan Yehuda bölgesi, yüzyıllar boyunca önemini korumuş, günümüzde de gerek dinsel gerekse siyasi olarak odak noktası haline gelmiştir. Filistin ve İsrail sınırları içinde kalan Yehuda bölgesi, eskiden olduğu gibi günümüzde de insanların ilgisini çeken bir bölgedir. Yehuda bölgesi, gerek tarih gerekse ilahiyat fakültelerinde ihtisas yapmak isteyen öğrenciler için de önemli bir çalışma alanı olacağı kanaatindeyiz. Araştırmamız, Yehuda bölgesinin genel bir portresinin çıkarılması, II. Mabet ile başlayan süreçte yaşanan gelişmeleri ve bünyesinde barındırdığı dini grupların durumları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Çalışmamız, hem İlahiyat hem de Tarih alanları ile ilişkisinden dolayı literatüre katkı vereceğini ümit ediyoruz. Çalışmamız sırasında Yehuda bölgesi hakkında bilgi edinilmesinde önemli paya sahip olan yabancı eserler de tezimizin ileri ki çalışmalarda yararlı olabileceğini düşünüyoruz.

D. Tezin Metodu ve Kaynakları

Çalışmamız, Hz. İsa döneminde Yehuda bölgesinin sosyal ve dini durumu bağlamında ele alınmıştır. Ancak Yehuda bölgesinin II. Mabetin tekrar inşa edilmesi süreci ile araştırmamız başlamaktadır. Hz. İsa'nın yaşadığı döneme kadar Yehuda bölgesinde gelişen birçok hadise farklı başlıklar altında irdelenmiştir. Çalışmamızda bahsi geçen olaylar kronolojik bir şekilde ele alınmıştır.

Çalışmamız sırasında Yehuda bölgesinin farklı yönleri hakkında bilgiler edinmek adına, Kutsal Kitap'tan (Tevrat-Yeni Ahit) faydalanılmıştır. Kutsal Kitap, bahsi geçen dönemin kaynağı olarak görülmesi açısından çalışmamızın en temel kaynağıdır. Dönemin bir diğer önemli kaynağı ise Yahudi tarihçi Josephus Flavius'tur. Bölgedeki siyasi olaylar ve dini gruplar hakkındaki bilgiler Josephus Flavius'un *The Antiquities of the Jews* ve *Against Apion* adlı eserlerinden yararlanılmıştır. Ayrıca Yusuf Basalel'in *Yahudilik Ansiklopedisi*, *The Jewish Encyclopaedia*, *Encyclopaedia Judaica* ve *Britannica*'dan faydalanılmıştır. Çalışmamız sırasında önemli ölçüde yararlandığımız eserler; Rahim Ay'ın, "*Kudüs Şehri Siyasi Tarihi ve Üç Kutsal Dindeki Önemi*", Magen Broshi ve Eshel Hanan'ın, "*Religion and Society in Roman Palestine*", J. Estlin Carpenter'in "*Life in Palestine When Jesus Lived*", Avner Eckert'in, "*People and Gods in the Cities of Roman Palestine: A Preliminary Inquiry into the Popularity of Civic Cults*", Martin Goodman'ın, "*Judaism in the Roman World*", Lester L. Grabbe'nin, "*An Introduction to Second Temple Judaism*", Philip A. Harland'ın, "*Handbook of Early Christianity, Social Science Approaches*", Martin Hengel'in, "*The Political and Social History of Palestine from Alexander to Antiochus III (333-187 B.C.E.)*", "*Judaism and Hellenism*", "*The Hellenization of Judaea in the First Century after Christ*", Joachim Jeremias'in, "*Jerusalem in the Time of Jesus*", Hillel Newman'ın, "*Proximity to Power and Jewish Sectarian Groups of the Ancient Period*", John Riches'in, "*In the World Jesus: First-Century Judaism in Crisis (Understanding Jesus Today)*", Achim Lichtenberger'in, "*Contextualizing the Sacred in the Hellenistic and Roman Near East*", Ze'ev Safrai'nin, "*The Economy of Roman Palestine*" araştırmamızın iskeletini oluşturmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

HZ. İSA DÖNEMİNDE YEHUDA BÖLGESİ

1. II. Mabet Döneminde Farklı Yönleriyle Yehuda Bölgesi

II. Mabet, İsrailoğullarının Babil'den Kudüs'e dönüşü sonrası M.Ö. 515 yılında mabedi tekrar inşa etmesiyle başlamaktadır.¹ Yahudi literatüründe II. Mabet dönemi; "Yeniden Yapılanma" ve "II. Yahudi Cumhuriyet Dönemi" olarak da ifade edilmektedir. II. Mabet dönemi Romalıların M.S. 70 yılında Kudüs'ü ele geçirmesiyle son bulmuştur.²

Bölgenin egemenliği II. Mabet döneminde Pers İmparatorluğuna geçmiştir. Asur Devleti'nin yıkılmasına sebep olan Babil İmparatorluğu, aynı kaderi Pers Kralı Koreş'in³ gücüne yenik düşerek yaşamıştır. Böylelikle Pers İmparatorluğu, sınırlarını Mısır'dan Balkanlara kadar genişletmiştir. Bu dönemde Peygamber Nehemya ve Ezra'nın önderliğinde Yahudiler, Kudüs'te yeni bir yapılanma sürecindeydiler.⁴

II. Mabet dönemi, Yahudilik inancı için yeni doktrinlerin oluştuğu bir dönemdir. Yahudi tarihi, Babil sürgünü öncesi ve sonrası olarak incelenmektedir. Yahudiler bu dönem içerisinde dinlerini kurumsallaştırmışlardır. Sürgün sonrası Yahudiler, Malaki ile peygamberliğin son bulduğuna inanmışlardır. Yeni doktrinlerin hazırlayıcısı olarak tanınan Ezra, bu dönemin önemli din adamıdır.⁵ II. Mabet döneminde Yahudilik tarihi açısından bazı önemli hususlar yaşanmıştır. Sosyal ve

¹ Theodore C. Vriezen, *The Religion of Ancient Israel*, Philadelphia: The Westminster Press, 1967, s. 255.

² Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi/İbrahim'den Günümüze 4000 Yıllık Tanrı Anlayışı*, (çev. Oktay Özel vd.), Ankara: Ayraç Yayınları, 1998, s. 46.

³ Ahemeniş/Pers İmparatorluğunun ilk hükümdarıdır.

⁴ Ali Osman Kurt, "II. Mabet Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 10, Sayı 2, (2006), 437-454, s. 438.

⁵ Michael Edward Stone, *Scriptures, Sects and Vision/A Profile of Judaism from Ezra to the Jewish Revolts*, Philadelphia: Fortress Press, 1980, s. 23-24.

dini hayatta din adamlarının önemi artarak Davut soyunun liderliğinin sona ermesi, Kutsal Kitap'ın yazıya geçirilmesi, yaşam sürdürdükleri sınırların belirlenmesi ve yeni bir sürecin başlaması gibi dikkat çekici olaylar meydana gelmiştir.⁶

1.1. Coğrafi Açıdan Yehuda Bölgesi

Yehuda bölgesi, Mısır'ın Orta Krallık (M.Ö. 2050 – M.Ö. 1650) ve Yeni Krallık dönemlerinde (M.Ö. 1550 – M.Ö. 1070), Lübnan ve Suriye'yi de kapsayan bölgeyi “Retenu” olarak isimlendirilmiştir. Yahudiler, Mısır'ın Yeni Krallık döneminde yaşamlarını Mısır'da sürdürmekteydi. Yahudilerin Mısır'dan çıkışı sonrasında bölge “Erez Benei Yisrael” olarak adlandırılmıştır. Nitekim Yahudi kaynaklarında bu isim “Eretz İsrail” olarak geçmektedir. M.Ö. 10. yüzyılda bölge kuzey ve güneye ayrılmış, iki farklı Yahudi devleti oluşmuştur. Kuzeyde oluşan devletin ismi “İsrail” olurken, güneyde kurulan devlet “Yehuda” ismini almıştır.⁷

M.Ö. 6. yüzyılda Yehuda bölgesi, Pers hâkimiyetine girerek, Perslerin kurduğu satraplığa bağlanmıştır. Ünlü tarihçi Herodotos, bu satraplığın sınırlarını Mısır'dan Kilikya'ya⁸ kadar uzandığını ifade etmiştir.⁹ Yahudi tarihçi Josephus Flavius¹⁰ Yehuda bölgesini tarif ederken Yahudilerin Palaestina'da yaşadığı yer olarak belirtmiştir.¹¹

Yehuda bölgesinin sınırları zaman içerisinde pek çok tarihçi tarafından tartışılmıştır. Ancak genel hatlarıyla söylemek gerekirse, kuzeyde Antipatris¹², güneyde Beerşeba¹³, batıda Akdeniz, doğuda ise Ölü Deniz/Lut Gölü ve Ürdün Nehri

⁶ Kurt, “II. Mabet Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış”, s. 442.

⁷ Louis H. Feldman, “Some Observations on the Name of Palestine”, *Hebrew Union College Annual*, Vol. 61, (1990), 1-23, s. 1-2.

⁸ Başkenti Tarsus olan ve sınırları günümüzde Antalya ve Adana'yı kapsayan, Roma İmparatorluğunun bir eyalati olmuştur.

⁹ <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Hdt.%203.91&lang=original> (Er. Tar.: 09. 10. 2020).

¹⁰ Titus Flavius Josephus/Yosef ben Matityahu Kudüs'te dünyaya gelmiş ve tarih alanında önemli bir etki yaratmış bir Yahudi tarihçisidir. Yusuf Besalel, “Josephus Falavius”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, Cilt 1-3, İstanbul: Gözlem Basın Yayıncılık, 2002, s. 270-271.

¹¹ Rümeyşa Babadostu, *Provincia Iudea'da Zealot Hareketi*, Y. L. Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2019, s. 15.

¹² M.Ö I. yüzyılda Büyük Herod tarafından babası Antipater'in onuruna yaptırılan bir şehirdir. Günümüzde Tel Afek Ulusal Park adıyla anılan sit alanı içindedir.

¹³ İsrail'in güneyinde yer alan Necef Çölü'nün bir yerleşim yeri olmuştur. Günümüzde burada aynı adlı Beerşeba şehri bulunmaktadır.

ile çevrelenmiştir. Bu alan yaklaşık olarak sekiz bin kilometreye yayılmış olup kuzeyinde Samaria, güneyinde Idumaea/Edom¹⁴ ve doğusunda Perea¹⁵ bölgeleri ile komşu olmuştur.¹⁶

Akdeniz kıyı şeridinde yer alan Yehuda bölgesinin güneye uzanan toprakları bir ovadan ve birçok tepeden oluşmaktadır. Bu ovayı Vazrael ve Sharon olarak ikiye ayıran Karmel/Aziz İlyas Dağı¹⁷ yer almaktadır. Yehuda bölgesinin kuzeyinde bulunan Galilae/Celile¹⁸ önemli bir yerleşim yeri olarak karşımıza çıkmaktadır. Celile, bünyesinde Sepph/Safed¹⁹ ve Nazareth/Nasıra²⁰ gibi yerleşim yerlerini barındırmıştır. Bölgenin güneyine doğru gidildikçe, Neapolis/Nablus²¹, Kudüs, Bethlehem²² ve El Halil/Hebron²³ şehirleri bulunmaktadır. Yehuda bölgesinin güneyinde ise Beerşeba ve Negev Çölü yer almaktadır.²⁴

Yehuda bölgesinin coğrafi karakteristik özelliğini Ürdün Vadisi göstermektedir. Ürdün Vadisi, Akdeniz'den yaklaşık iki yüz on metre alçakta kalmaktadır. Yehuda bölgesinde bulunan ırmak ve dereler Ürdün Nehri hariç sel yatağıdır. Ürdün vadisine can veren Ürdün Nehri, kaynağını Hermon Dağı'ndan²⁵ almaktadır. Kuzeyden güneye doğru akarak Yehuda bölgesini ikiye bölen Ürdün

¹⁴ Ürdün'ün batı sınırlarındaki coğrafyada yer alan bir eyalet olmuştur. Günümüzde İsrail ve Ürdün sınırları içerisinde kalan bir bölgedir.

¹⁵ Celile Denizi ile Ölü Deniz'i birbirini bağlayan bölge olup, Şeria Nehri'nin doğu tarafında yer almaktadır.

¹⁶ Babadostu, *Provincia Iudea'da Zealot Hareketi*, s. 16.

¹⁷ Karmel Dağı, İsrail'in kuzeyinde yer almaktadır.

¹⁸ İsrail'in kuzeyinde bir bölgedir. Günümüzde Celile ismi, İsrail'de Karmel Dağı'nın kuzeydoğusundaki bölgeyi kastetmek için kullanılmaktadır.

¹⁹ İsrail'in kuzeyinde yer almaktadır.

²⁰ İsrail'in kuzeyi, Aşağı Celile bölgesinde yer alan tarihi bir kasabadır. Hz. İsa'nın çocukluğunun geçtiği yerdir ve Hristiyanlıktaki en önemli hac merkezlerinden birisidir. (Mahmut Aydın, "Nasıra" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 32, (2006), 397-399, s. 397-398.

²¹ Batı Şeria Filistin otoritesinin idaresinde olan büyük bir şehirdir.

²² Bethlehem, Kudüs'ün 10 km. güneyinde yer alan bir şehirdir. Michael Avi-Yonah, "Bethlehem", *Encyclopaedia Judaica (EJ)*, Vol. 3, Second Edition, (Ed. Fred Skolnik, Editor in Chief Michael Berenbaum), Detroit: Macmillan Reference, (2007), 533-535, s. 534.

²³ Batı Şeria'nın güneyinde, Kudüs'e 30 km. uzaklıkta bir Filistin şehridir. <https://www.britannica.com/place/Hebron-city-West-Bank> (Er. Tar.: 07. 02. 2022).

²⁴ J. S. Riggs, "Studies in Palestinian Geography", *The Biblical World*, Vol. 4, No. 1 (July 1894), 7-13, s. 7-13.

²⁵ Suriye ve Lübnan sınırlarını oluşturan, Lübnan sıradağlarının bir dağ kümesidir.

Nehri, birçok kollara ayrılarak Hermon, Taberiye ve Lut göllerine dökülmektedir.²⁶

Bölgenin iklim özellikleri bulunduğu coğrafi konum sebebiyle çeşitlilik göstermektedir. Batısında ve kuzeyinde Akdeniz ve tropikal iklim, güneyinde ise yağışların azalmasına bağlı çölleşen bölgeler görülmektedir. Buna bağlı olarak kuzeyden güneye doğru yeşil bitkilerin azalamaya başlaması ve çölleşme şiddetinin arttığını söylemek mümkündür. Yehuda'nın bir tarafında boz kalkerli yapısı ve renkli çalılıkların süslediği sıra dağlar yer alırken, diğer tarafında ekvator iklimine bağlı olarak yeşilliklerin yer aldığı tepeler göze çarpmaktadır. Kuzey Celile'de çınar ağaçları yeşilliğini korurken, şehrin güneyinde tepeler bitki örtüsünden yoksundur. Bölgenin toprak türleri de iklim koşullarına bağlı olarak etkilenmektedir. Bölgenin batısında yer alan topraklarda hurma, Esavelon Vadisi'nde ise buğday yetişmektedir.²⁷

1. 2. Siyasi Açıdan Yehuda Bölgesi

Yehuda bölgesi, söz konusu dönemde siyasi olaylara tanıklık etmiş, çeşitli devletlerin kontrolü altında girmiştir. Yehuda bölgesi sırasıyla Pers ve Yunan hakimiyetini tanımış, bölgede Makabi ayaklanması yaşanmış, bağımsızlık mücadelesinde Haşmoni ailesi iktidara gelmiştir. Daha sonra yaşanan iç karışıklıklar Roma'nın bölgeye hakim olmasının önünü açmıştır.

1. 2. 1. Pers Dönemi

M.Ö. 550 yılında Kral Astyages²⁸ önderliğindeki Medlere karşı yapılan savaşta galip gelen Persler, Mezopotamya'nın büyük bölümü ele geçirmişlerdir. Mezopotamya'da herhangi bir rakibi kalmayan Pers Kralı Koreş, yönünü batıya çevirerek M.Ö. 546 yılında Lydia/Lidya ve küçük Yunan şehirlerini topraklarına katmıştır. Küçük Asya/Anadolu'nun ve Mezopotamya'nın büyük bir bölümüne

²⁶ Riggs, "Studies in Palestinian Geography", s. 7-13.

²⁷ Babadostu, *Provincia Iudea'da Zealot Hareketi*, s. 16-17.

²⁸ Astyages, Med Kralı Siyaksares'in oğlu ve Med Devleti'nin son kralıdır. A. T. Olmstead, *History of the Persian Empire*, Chicago: The University of Chicago Press, 1948, s. 34-35.

hükmeden Pers İmparatorluğu, Levant'a²⁹ doğru seferler başlatmıştır.³⁰ Koreş, M.Ö. 539 yılında Babil Devleti'ne son vererek Yehuda bölgesini de kapsayan geniş bir toprak parçasının sahibi olmuştur.³¹

Persler, Yehuda bölgesini kapsayan toprakları “Yehud” olarak ifade etmişlerdir. Bu isim, arkeolojik kazılarda elde edilen sikkelerde rastlanılmıştır. M.Ö. 4. yüzyıla tarihlendirilen sikkelerin ön yüzünde Aramice ve İbranice olarak Yehud ismi yer almıştır.³² Yehuda bölgesini kapsayan, Kiliyka'dan Mısır'a kadar uzanan geniş bir toprak parçasına da Abar Nahara ismi verilmiştir.³³

Kral Koreş, yarım yüzyıldan fazla sürgün yaşamındaki Yahudi halkına verdiği özgürlük ile tanınmaktadır. Yahudilerin ata toprakları olan Yehuda'ya dönmeleri hususunda onlara M.Ö. 538 yılında izin vermiştir.³⁴ Bu dini hoşgörü sadece Yahudi halkı ile sınırlı kalmamıştır. Koreş, birçok kültürün ve inancın hamiliğini de üstlenmiştir. Bu nedenle Yahudilerin ve diğer dinlere mensup olan halkların gözünde kurtarıcı olarak görülmüştür. Koreş, yürüttüğü bu hoşgörü politikasıyla birçok halkı kendisine bağlayabilmiştir.³⁵

Yahudilerin Babil esaretinin son bulması ile din adamı Ezra tarih sahnesine çıkmıştır. Ezra, Kutsal Kitap'ın tekrar yazıya geçirilmesi ve Yahudi kimliğini korumak için getirdiği yasaklar ile tanınmaktadır.³⁶ Yahudi Kutsal Kitap'ına göre esaret sonrası ata topraklarına dönen Yahudilerin sayısı kırk binin üzerindedir.³⁷ Yehuda bölgesine geri dönen Yahudiler, atalarının topraklarını işleme hakkını da

²⁹ Kuzeyinde Toros Dağları, batısında Akdeniz, güneyinde Arabistan Çölü ve doğusunda Mezopotamya ile çevrelenmiş toprak parçasıdır. <https://www.britannica.com/place/Levant> (Er. Tar.: 09. 02. 2022).

³⁰ Leo G. Perdue vd., *Israel and Empire: A Postcolonial History of Israel and Early Judaism*, London: Bloomsbury T & T Clark, 2015, s. 107-108.

³¹ Rahim Ay, *Kudüs Şehri Siyasi Tarihi ve Üç Kutsal Dindeki Önemi*, Y. L. Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Van 1997, s. 57.

³² John Wilson Betlyon, “The Provincial Government of Persian Period Judea and the Yehud Coins”, *Journal of Biblical Literature*, Vol. 105, No. 4, (December 1986), 633-642, s. 634.

³³ John Wilson Betlyon, “A People Transformed Palestine in the Persian Period”, *Near Eastern Archaeology*, Vol. 68, No. 1/2, (Mar-Jun 2005), 4-58, s. 6.

³⁴ Perdue vd., *Israel and Empire*, s. 118.

³⁵ Ali Osman Kurt, “Yahudi Kaynaklarında Kral Tipolojileri: Nebukadnezar ve Kral Koreş Örneği”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, (2006), 423-443, s. 436.

³⁶ Hayrullah Örs, *Musa ve Yahudilik*, İstanbul: Remzi Kitapevi, 2000, s. 243.

³⁷ “Bütün halk toplam 42.360 kişiydi.” *Kutsal Kitap, Tevrat, Zebur, İncil*, İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2016, Ezra, 2/64.

sahip olmuşlardır. Süleyman Mabedi'nin tekrar inşası için maddi kaynaklar aktarılmış, işçiler, zanaatkarlar, din adamları gibi birçok meslek grubu Kudüs'e getirilmiştir.³⁸ Mabedin inşası sırasında Başkohen Yeşu, Persler tarafından görevlendirilen Vali Şeşbazzar, Peygamber Haggai ve Zekariya, Yahudi halkına mabedin inşası için çağrılarda bulunmuşlardır.³⁹ Vali Şeşbazzar, Yehuda bölgesine dönen ilk Yahudi gruplarını idare eden validir.⁴⁰ I. Darius döneminde Süleyman Mabedi, M.Ö. 515 yılında tekrar Yahudilerin ibadetine açılmıştır.⁴¹

Pers İmparatorluğu tarafından şehir ve kasabaları korumak, isyanları önlemek, savaşlarda destek güç sağlamak amacıyla Yehuda'da askeri garnizonlar kurulmuştur. Özellikle Mısır bölgesinden gelebilecek bir tehlike karşısında Yehuda'da bulunan garnizon görevlendirilmiştir. Öyle ki M.Ö. 483 yılında Mısır'da patlak veren isyanda Pers Kralı I. Xerxes/Serhas⁴² Yehuda bölgesinde bulunan askeri gücü kullanmıştır.⁴³

M.Ö. 444 yılında Kral Artaserhas⁴⁴ tarafından Peygamber Nehamya vali olarak Kudüs'te görevlendirilmiştir. Kudüs surlarını onarmak, tekrar güçlendirmek amacıyla Pers Kralı, Nehamya'ya izin vermiştir. Kudüs'e inşa edilmiş bu surlar Levant bölgesindeki isyanlarda ve savaşlarda kalkan görevi görmüştür.⁴⁵ Nehamya'nın, Kudüs'e dönmesinin ardından şehir surları yaklaşık olarak elli iki günde inşaatı tamamlanmıştır.⁴⁶ Pers İmparatorluğu, iki asır boyunca elinde tuttuğu Yehuda topraklarını kendi güvenliğini sağlamak, Mısır'dan gelebilecek tehlikeleri önlemek amacıyla daima gözetim altında tutmuştur. Yehuda bölgesindeki Gazze ve Askalon/Aşkelon⁴⁷ şehirleri de askeri üs olarak hizmet vermiştir.⁴⁸

Pers İmparatorluğu tarafından Yehuda bölgesinin iç meselelerine özerklik

³⁸ Perdue, *Israel and Empire*, s. 118.

³⁹ Betlyon, "A People Transformed Palestine in the Persian Period", s. 6

⁴⁰ Ezra, 1/7-8; Perdue, *Israel and Empire*, s. 120.

⁴¹ Örs, *Musa ve Yahudilik*, s. 243.

⁴² "Kahramanlar Kralı" olarak tanınan I. Serhas/Büyük Serhas, I. Darius'un oğludur. Olmstead, *History of the Persian Empire*, s. 78.

⁴³ Perdue, *Israel and Empire*, s. 122.

⁴⁴ Kral I. Serhas'ın üçüncü oğlu olarak dünyaya gelmiştir.

⁴⁵ Perdue, *Israel and Empire*, s. 122.

⁴⁶ Nehamya, 6/15.

⁴⁷ İsrail'in güney bölgesinde bir sahil şehridir. Gazze Şeridi ile Tel Aviv arasında yer almaktadır.

⁴⁸ Betlyon, "A People Transformed Palestine in the Persian Period", s. 7

tanınmıştır. Böylelikle Yahudiler ayrıcalıklı bir sosyal statüye sahip olduğu söylenebilir. Ancak Yahudiler, Pers Valisinin ve askeri garnizonların varlığı altında yaşam sürmüşlerdir.⁴⁹ Zamanla Pers hakimiyeti altında ezilen Yahudiler, Pers krallarının kölesi olarak atfedilmelerinden dolayı rahatsızlığını dile getirmişlerdir. Nehemya bölümünde yer alan “Bak, bugün köleyiz. Meyvelerini, iyi ürünlerini yesinler diye atalarımıza verdiğin ülkede köle olduk.”⁵⁰ yakarışı buna işaret etmektedir.⁵¹

1. 2. 2. Helenizm ve Yehuda

Yehuda bölgesi, M.Ö. 334 yılına kadar Pers hakimiyeti altında kalmıştır. Büyük İskender’in,⁵² Pers İmparatorluğu ile yaptığı İssos⁵³ ve Guagamela⁵⁴ savaşları neticesinde Yehuda’nın siyasi tarihi değişmiştir. Zira bu savaşların akabinde bölgenin hakimi Büyük İskender olmuştur.⁵⁵

Büyük İskender’in seferleri sonucunda ele geçirilen bölgelerde Helen⁵⁶ kültürü hızla yayılmaya başlamıştır. Öyle ki Yehuda bölgesinin Gazze, Aşkelon, Azotus/Aşdod⁵⁷, Yaffa, Caesarea⁵⁸, Dor/Dora⁵⁹ gibi şehirlerinde Helenizm kısa

⁴⁹ Perdue, *Israel and Empire*, s. 119-120.

⁵⁰ Nehemya, 9/36.

⁵¹ Perdue, *Israel and Empire*, s. 121.

⁵² M.Ö. 356’da Pella’da doğan İskender, 20 yaşında babası II. Filip’in yerine tahta geçmiştir. İktidarının uzun yıllarını Güneybatı Asya ve Kuzeydoğu Afrika’da seferlerle geçirmiştir. Seferler sonucunda Yunanistan’dan, Kuzeybatı Hindistan’a kadar uzanan antik dünyanın en büyük İmparatorluklarından birini oluşturmuştur. Mahmut Kaya, “İskender” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 22, (2000), 555-557, s. 555-556.

⁵³ M.Ö. 333 yılında İskender’in, Ahameniş hükümdarı III. Darius’un ordularını yendiği, günümüzde Erzincan’ın batısında yer alan İssos Ovası’dır.

⁵⁴ M.Ö. 332 yılında savaşı Büyük İskender kazanmıştır. İki ordu Mezopotamya ovasındaki Arbela/Erbil’de karşılaştıklarından bu savaş Arbela Savaşı olarak da adlandırılmaktadır. Savaş sonunda Büyük İskender “Asya Kralı” unvanını almıştır.

⁵⁵ Lester L. Grabbe, *An Introduction to Second Temple Judaism*, London: T & T Clark, 2010, s. 1-6.

⁵⁶ Helen, Büyük İskender’in seferleriyle başlayan antik dünyada Yunan etkisinin yayılmasına verilen isimdir. Louis Harry Feldman, “Hellenism” *Encyclopaedia Judaica* (EJ), Vol. 8, Second Edition, (Ed. Fred Skolnik, Editor in Chief Michael Berenbaum), Detroit: Macmillan Reference, (2007), 783-790, s. 784.

⁵⁷ Aşdod, İsrail’in Akdeniz kıyısında yer alan bir şehirdir.

⁵⁸ Büyük Herod tarafından M.Ö. 25-13 yılları arasında büyük bir liman olarak inşa edilmiştir. Yehuda’nın idari merkezi olarak bilinen bu şehir, “Gösterişli Kent” olarak da adlandırılmıştır. Akdeniz’in en büyük limanı olarak bilinen bu liman, Yehuda donanmasını da barındırmıştır. Caesarea Limanı, bölgenin dışa açılan kapısı olarak görülmüştür. Philip A. Harland, “The Economy of First-Century Palestine: State of the Scholarly Discussion”, *Handbook of Early*

sürede hissedilmiştir. Helen etkisine bağlı olarak Yehuda'da bulunan bazı şehirlerin isimleri de değişikliğe uğramıştır. Örneğin, Rabbat-Ammon/Amman, Philadelphia; Rabbat-Moab ise Ariopolis ismini almıştır. Ne var ki Helen etkisi insanların isimlerinde de değişikliğe yol açmıştır. Honi, Manelaus; Yeşu, Jason gibi birçok isim Yunanca olarak teleffuz edilmeye başlamıştır. Böylelikle Helenizm'in yükselmesine engel olamayan Yahudiler, devlet örgütlenmesinde, yasalarda, kamu işlerinde, sanatta, edebiyatta, kısacası yaşamın her alanında Helenizm'in egemenliğini kabul etmişlerdir.⁶⁰

Yahudiler, Büyük İskender'in bölgedeki egemenliğini tanımak adına, İskender'e teslim olmuşlar, Başkohenlerinin İskender'in huzurunda eğilmesine ses çıkarmamışlardır. Ayrıca Yahudiler, doğacak ilk erkek çocuklarının isimlerinin İskender olarak anılacağına dair sözler vermişlerdir. Yahudilerin bu tavırlarından etkilenen İskender, Yahudilere ve mabede zarar vermemiştir.⁶¹

Büyük İskender'in M.Ö. 323 yılında ani ölümü üzerine devletin toprakları generalleri arasında paylaşılmıştır. M.Ö. 301 yılında İpsos Savaşı'nın⁶² akabinde Yehuda bölgesinin kuzey komşusu olan Coele-Syria⁶³ topraklarını Selefikiler (M.Ö. 323-M.Ö. 63) kontrol etmiştir. Ptolomeler (M.Ö. 305-M.Ö. 30) ise Mısır merkezli olmak üzere Palaestina bölgesinin idaresini ele geçirmişlerdir.⁶⁴

I. Ptolemaios⁶⁵, devletin kuzey sınırlarına kurduğu satraplığa Fenike'nin bir bölümü ile Yehuda bölgesini dahil etmiştir. Ancak bu satraplık, Pers hakimiyeti

Christianity, Social Science Approaches, (ed. Anthony J. Blasi, Jean Duhaime, Paul-Andre Turcotte), (2002), 511-527, s. 519-520.

⁵⁹ İsrail'in Akdeniz kıyısında yer alan Dor, Caesarea antik kentine yakın bir konumdadır.

⁶⁰ Carl Siegfried-Richard Gottheil, "Hellenism", *Jewish Encyclopaedia*, Vol. 6, 335-340, s. 335. (Er. Tar.: 09. 01. 2022).

⁶¹ A. H. M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford: Oxford University Press, 1971, s. 236; Ay, *Kudüs Şehri Siyasi Tarihi ve Üç Kutsal Dindeki Önemi*, s. 63.

⁶² Günümüz Afyonkarahisar sınırları içerisinde yer alan bir yerleşim yeridir.

⁶³ Kelime anlamı olarak "Tüm Suriye" veya "Fenike hariç Suriye" anlamlarına gelmektedir. Antik dönemde Suriye için kullanılmış bir kavram olup, günümüzde Suriye ve Lübnan topraklarını kapsamaktadır. Emil G. Hirsch-W. Max Muller, "Coele-Syria", *Jewish Encyclopaedia*, Vol. 4, 140, s. 140. (Er. Tar.: 09. 01. 2022).

⁶⁴ Martin Hengel, "The Political and Social History of Palestine from Alexander to Antiochus III (333-187 B.C.E.)", *The Cambridge History of Judaism: The Hellenistic Age*, Vol. 2, Cambridge: Cambridge University Press, 2008. s. 52, 61; Siegfried-Gottheil, "Hellenism", s. 336.

⁶⁵ I. Ptolemaios, M.Ö. 367-283 yılları arasında yaşamış, Ptolomeler Krallığının ve hanedanlığının kurucusudur.

sırasında geçmişte olduğu gibi merkezden atanan bir vali ile yönetilmemiş, daha çok bölgenin yerel güçleri idarede söz sahibi olmuştur. Yerel güçler, bölgenin nüfuzlu ve zengin ailelerinden oluşmuştur. Ptolomeler, seçtikleri nüfuzlu aileler üzerinden bölgedeki hakimiyetini perçinlemeyi amaçlamışlardır. Öyle ki bu aileler, vergilerin toplanması gibi önemli bir görevi de üstlenmişlerdir. Josephus Flavius, bölgenin vergilerini toplayanların açık arttırmayla bu gücü elde ettiklerine değinmiştir. Bu kişiler bölgedeki ayrıcalıklı sınıfı temsil ettikleri söylenilebilir. Ptolomeler, ayrıca yerel güç olarak gördükleri bu kişilerin toplumun liderleri, komutanları gibi isimlerle de onurlandırmışlardır.⁶⁶

Ptolomeler, Yehuda bölgesine hakimiyet kurmasıyla birlikte bölge halkına inanç konusunda özgürlükler tanımıştır. Dini hoşgörü olarak tanımlayacağımız bu anlayış, sadece Yahudilere değil, bölgede yaşayan Yunan, Samiri, Fenike gibi toplulukları da kapsamıştır. Ayrıca mabedin idaresini de Yahudilerin gözetimine bırakmıştır.⁶⁷

Ptolomelerin Yehuda bölgesindeki egemenliği sırasında kültürel anlamda Helen kültürünü empoze etseler de kendileri adına bölgedeki izleri kısıtlıdır. Onlar, rakipleri olan Selefkilerin aksine Yehuda bölgesindeki şehirlerin kalkınmasını, nüfuslarının artmasını, insanların refah seviyelerinin yükselmesini amaçlayan politikalar yürütmemişlerdir. Ancak Ptolomeler döneminde bazı şehirler, Philoteria, Ptolemis veya Philadelphia gibi isimlerle değişikliğe uğramıştır. Ptolomeler, bölgedeki diğer bir etkisi ise Aşkelon ve Yafa şehirlerinde bastırdığı bronz sikkelerdir. Bu da bizlere gösteriyor ki Ptolomeler her ne kadar bölgenin idaresini yerel güçlere bırakmış olsa da egemenlik anlayışından ödün vermemiştir.⁶⁸

Yaklaşık bir asır gibi uzun bir süre Selefkiler ile Ptolomelerin arasında yaşanan çatışmaların köklü bir düşmanlığın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. III. Antiokhos'un,⁶⁹ M.Ö. 222 tarihinde Selefkilerin kralı olmasıyla bu çatışmaların

⁶⁶ Leo G. Perdue vd., "Judea/Israel under the Greek Empires", *Israel and Empire: A Postcolonial History of Israel and Early Judaism*, London: Bloomsbury T&T Clark, 2015, 129-216, s. 151.

⁶⁷ Perdue, "Judea/Israel under the Greek Empires", s. 152.

⁶⁸ Perdue, "Judea/Israel under the Greek Empires", s. 152.

⁶⁹ Selefkiler İmparatorluğu'nun VI. hükümdarıdır. M.Ö. 222'den M.Ö. 187'ye kadar hükümdarlık yapmıştır. Krallık topraklarını I. Selefkiler dönemindeki en geniş sınırlarına tekrar ulaştırarak

şiddeti artmıştır. III. Antiokhos, Selefkilerin sınırlarını genişletmiş, çeşitli reformlar yaparak devletini güçlendirme çabası içine girmiştir. M.Ö. 202 yılında III. Antiokhos, Ptolomelere savaş açmış, 2 yıl süren çarpışmalar sonunda kazanan Selefkiler olmuştur. Bu tarihten itibaren Yehuda bölgesi, Selefkiler hâkimiyeti altına girmiştir.⁷⁰

Yahudiler birçok sebepten dolayı sorun yaşadıkları Ptolomelerin savaşı kaybetmesi için Selefkilere yardım etmiştir. Buna karşılık olarak III. Antiokhos, Yahudilere çeşitli imtiyazlar vermiştir. Vergi konusunda yeniden anlaşmalar yapılmış, bölgenin reformları Yahudilerin dini ve sosyal ayrıcalıklarına göre düzenlenmiştir. Selefkilerin, Ptolomelere nazaran merkeziyetçi yapıdan uzak bir siyaset anlayışına sahip olmaları da Yahudiler ile Selefkilerin arasının iyi olmasını sağlamıştır.⁷¹

Selefkilerin Yehuda bölgesindeki hakimiyeti sırasında Roma ile birtakım sorunlar meydana gelmiştir. M.Ö. 196 tarihinde Roma heyetine karşı III. Antiokhos'un sert tutumu, Roma ile Selefkileri karşı karşıya getirmiştir. M.Ö. 191 yılında meydana gelen Magnesia Savaşı'nı⁷² kazanan Roma, ağır şartlar içeren Apameia Antlaşması sonrasında Selefkilerin gücünü kırmıştır. III. Antiokhos, yaklaşık bir yıl sonra Elamlılar tarafından öldürülmüştür. Akabinde III. Antiokhos'un oğulları, sırasıyla IV. Seleukos Philopator⁷³ ve IV. Antiokhos Epiphanes⁷⁴ tahta çıkmıştır.⁷⁵

IV. Antiokhos Epiphanes döneminde Başkohenin kardeşi Jason, Başkohen olması halinde Kudüs'e bir gymnasium kuracağını ve yüklü miktarda altın vereceğini

“Büyük” unvanını almıştır. Marsha E. Ackermann vd., *Encyclopedia of World History*, Vol. 1, New York: Infobase Publishing, 2008, s. 421-422.

⁷⁰ Peter Schäfer, *The History of the Jews in the Greco-Roman World*, London: New York Routledge, 2003, s. 24.

⁷¹ Hengel, “The Political and Social History of Palestine”, s. 74-75.

⁷² Magnesia Savaşı, Selefkiler hükümdarı III. Antiokhos ordusu ile Konsul Lucius Cornelius Scipio komutasındaki Roma Cumhuriyeti ordusu ve müttefiki Pergamon/Bergama Kralı II. Eumenes arasında Manisa yakınlarında gerçekleşmiştir. Bkz. Mustafa Arslan-Deniz Yıldızlı, “Magnesia Savaşı ve Sonuçları”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, No. 23, (2020), 305-322.

⁷³ M.Ö. 187-175 yılları arasında Selefkiler İmparatorluğunun hükümdarıdır.

⁷⁴ M.Ö. 175-164 yılları arasında Selefkiler İmparatorluğunun hükümdarıdır.

⁷⁵ Ay, *Kudüs Şehri Siyasi Tarihi ve Üç Kutsal Dindeki Önemi*, s. 64.

vadederek IV. Epiphanes'i etkilemiştir.⁷⁶ Yahudiler arasında Josan, Kafir Jason ve Yurtsuz Jason olarak da adlandırılmıştır. Zira o, Tyre'deki oyunlara bağış yapmış, Helen kültürünün yaşanması için çaba sarf etmiştir.⁷⁷

Başkohen Jason döneminde Yahudiler, Helen kültürüne empoze olmuşlardır. Yehuda bölgesinin birçok yerinde Yunan tanrılarının heykelleri dikilmiştir. Kısa sürede Yunan oyunların oynandığı mekanlar daha dikkat çekici hale getirilmiştir. Ayrıca oyunlara katılan sporcuların çıplak oluşu sorunları da beraberinde getirmiştir. Helen yanlısı Yahudilerin sünnetli olması kendilerinden utanmalarına neden olmuştur. Yahudi gençler sünnetli olmayı kusur olarak algılamışlar, cerrahi işlemlerle kusurlarını kapatmak istemişlerdir. Hatta Yahudiler, yeni doğan erkek çocuklarını dahi sünnet ettirmedikleri olmuştur.⁷⁸

M.Ö. 170 yılında IV. Epiphanes, Ptolomelere karşı çetin bir savaşa girmiştir. Ptolomeler, Roma'nın desteğini alarak IV. Epiphanes'in ordusuna karşı zafer kazanmıştır. Jason, IV. Epiphanes'in öldüğüne dair duyular almasıyla kendi nüfuzunu arttırmak istemiştir. Akabinde askeri birlikleriyle Kudüs'e giren Jason, kontrolü eline geçirse de daha sonra IV. Epiphanes'in Kudüs'e girmesine engel olmamıştır.⁷⁹ Yaşanan çatışmada yüzlerce Yahudi öldürülmüş, mabet yağmalanmıştır. IV. Epiphanes, M.Ö. 167 tarihinde Akra'yı surlarla çevrereleyerek askerlerini ve Helen yanlısı Yahudileri buraya yerleştirmiştir.⁸⁰

IV. Epiphanes, Yahudilerin dini inançlarına kısıtlamalar getirmiş, birçok yaptırım uygulamıştır. Bayramların kutlanmaması, şabat gününe riayet edilmemesi, sünnetin yasaklanması, mabede kurban sunulmasına izin verilmemesi ve Kutsal Kitap'ın yakılmasına varacak kadar sert tutumlar gösterilmiştir. Kudüs şehrinin her yerine sunak, mabede de Yunanlarının baştanrısı Zeus'un heykeli dikilmiştir.

⁷⁶ Ay, *Kudüs Şehri Siyasi Tarihi ve Üç Kutsal Dindeki Önemi*, s. 65.

⁷⁷ Siegfried-Gottheil, "Hellenism", s. 336.

⁷⁸ Ay, *Kudüs Şehri Siyasi Tarihi ve Üç Kutsal Dindeki Önemi*, s. 64-65; Otto Mørkholm, "Antiochus IV", *The Cambridge History of Judaism: The Hellenistic Age*, Vol. 2, (2008), 278-291, s. 279-280.

⁷⁹ Erich S. Gruen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, Berkeley: University of the California Press, 1984, s. 661; 2. Makabiler, V.5-10.

⁸⁰ Mørkholm, "Antiochus IV", s. 285.

Yaptırımlara uymayan Yahudiler ise ölümlerle cezalandırılmıştır.⁸¹

1. 2. 3. Makkabiler Ayaklanması

IV. Epiphanes'in uyguladığı bu sert tutumlar sebebiyle Yehuda bölgesinin genelinde toplum içinde huzursuzluklar artmıştır. Kudüs'e yakın bir konumda yer alan Modiin⁸² kentinde Yunan tanrılarına kurban sunulması hususunda halka karşı sert tavırlar alınmıştır. Akabinde Modiin Başkoheni Mattathias ve kardeşleri John, Simon, Eleazar ve Jonathan buna şiddetle karşı gelerek olayları protesto etmişlerdir. Kurban sunma işlemi sırasında Mattathias, isyanın ilk adımını atmış, görevlileri öldürerek sunağı yıkmıştır.⁸³ Mattathias, kendisi gibi düşünen Yahudileri Haşmon ailesi etrafına toplayarak toplu bir direniş hareketi başlatmıştır.⁸⁴

Mattathias ve takipçileri Selefkilere karşı gelmelerinin yanında kendi ırklarından olan Helen yanlısı Yahudileri de hedef almışlardır. Kralın emrine uyanları cezalandıran Mattathias, sünnetsizleri de sünnet ederek dini inançlarını yaşatmaya gayret etmiştir. M.Ö. 166 yılında Mattathias'ın ölümü üzerine arkasında liderlik edebilecek beş oğul bırakmıştır.⁸⁵ Oğullar arasından Yahudilerin gözünde en iyi savaşçı olarak tanınan Yehuda ben Matatyahu hareketin lideri olmuştur.⁸⁶ Yehuda ben Matatyahu, ilk iş olarak takipçilerin sayılarını arttırmak amacıyla Yehuda bölgesinin her yerini dolaşarak propaganda yapmıştır. Bu eylemlerinin sonucunda kısa sürede ciddi bir taraftar kitlesine ulaşmıştır. Yehuda ben Matatyahu, kendisine inananlarla birlikte Selefki ordusunu iki defa yenmeyi başarmıştır.⁸⁷

Yehuda ben Matatyahu ve takipçilerin ilerlemelerini durduramayan Selefkiler, komutan Lysias'ı bölgeye gönderme kararı almıştır. Ancak Lysias da Yehuda ben Matatyahu'a karşı yenilerek barış yapmak zorunda kalmıştır. Her şey Yehuda ben

⁸¹ Lawrence H. Schiffman, "The Maccabean Revolt: What Really Happened", *YUTorah*, (December 2012), 42-45, s. 44; Babadostu, *Provincia Iudea'da Zealot Hareketi*, s. 23-24.

⁸² Günümüz İsrail sınırları içerisinde kalan Modiin, Kudüs ile Tel Aviv arasındadır.

⁸³ 1. Makabeler, II/15-25.

⁸⁴ 1. Makabeler, II/27-28.

⁸⁵ Oğulları; Elezar Avaran, Yehuda Makkabi/Yehuda ben Matatyahu, Simon Tasi, Yohannan Gaddi ve Yonatan Apfus'tur. 1. Makabeler, II.

⁸⁶ 1. Makabeler, II/66,70; W. G. Jordan, "The Significance of the Maccabean Period", *The Biblical World*, Vol. 38, (November 1911), 294-305, s. 302.

⁸⁷ 2. Makabeler, VIII/8; Schiffman, "The Maccabean Revolt: What Really Happened", s. 44.

Matatyahu'nun istediği doğrultuda gelişmiştir. Böylelikle Matatyahu ve taraftarları Kudüs'e girebilmişlerdir. Yahudiler, Kudüs'e girdiklerinde gördükleri manzaradan etkilenerek yasa boğulmuşlardır. Zira mabet heykellerle kirletilmiş, şehir ise yıkılmış bir halde bırakılmıştır. M.Ö. 164 tarihinde mabet, Yehova'ya adanarak kurbanlar kesilmiş ve menora yakılmıştır. Kudüs'ü ve mabedi tekrar geri alan Yahudiler, sekiz gün boyunca kutlamalar yapmıştır. Makabiler bu kutlamaları Hanuka bayramı olarak ilan etmiştir.⁸⁸

Kudüs'ü hakimiyeti altına alan Yehuda ben Matatyahu, yaşanan zulümlerin kışkırtıcısı olarak gördüğü Başkohen Menelaus'u idam ettirmiştir. M.Ö. 163 yılında Başkohenlik makamına Menelaus'tan sonra Alcimus getirilmiştir. Harun soyundan olması sebebiyle halk arasında saygın bir konumda olan Alcimus, Helen yanlısı politikaları yüzünden Yehuda ben Matatyahu ile çatışmalar yaşamıştır. Selefki Kralı I. Dimitrios'un desteğini alan Alcimus, Yehuda ben Matatyahu'ya karşı galip gelmiştir. Yehuda ben Matatyahu'nun ölümünden sonra hareketin lideri kardeşi Jonathan olmuştur.⁸⁹

M.Ö. 161 yılında Makabiler, kendi bağımsızlıklarını kazanmak amacıyla ilk iş olarak Roma'ya elçiler göndermiştir. Roma, Yahudi elçilerine olumlu tavır sergileyerek, Makkabilere karşı dostça bir ilişki içinde olmuştur.⁹⁰ M.Ö. 142 yılında Jonathan, Selefki tahtının varisi olan Diodotus Trifon/Trifon⁹¹ tarafından öldürülmüştür. Jonathan sonrasında Haşmoni ailesinin lideri, kardeşi Şimon olmuştur. Şimon, Selefki Kralı II. Nikator Demetrius'a⁹² desteğini sunarak kendi meşruiyeti sağlamak istemiştir. II. Nikator bunun üzerine Makkabilere vergi almayı keserek, Şimon'a Ulusun Lideri/Etnark olarak onurlandırmıştır. Şimon, daha önce ele geçirilemeyen Yaffa Limanını ve Gezer⁹³ Kalesini almış, Akra askeri

⁸⁸ Babadostu, *Provincia Iudea'da Zealot Hareketi*, s. 27-28.

⁸⁹ Jordan, "The Significance of the Maccabean Period", s. 303.

⁹⁰ 1. Makabeler, VIII/1-16.

⁹¹ M.Ö. 142-138 yılları arasında hüküm sürmüştür.

⁹² M.Ö. 145-139 ve M.Ö. 129-125 yıllarında olmak üzere iki defa tahta çıkmıştır. Ackermann vd., *Encyclopedia of World History*, s. 421-422.

⁹³ Günümüzde antik bir sit alanı olan Gezer, Tel Gezer olarak da adlandırılmaktadır. Kudüs ve Tel Aviv arasında yer alan Gezer, Kutsal Kitap'ın Krallar bölümünde zikredilmektedir. Michael Avi-Yonah, "Gezer" *Encyclopaedia Judaica (EJ)*, Vol. 7, Second Edition, (Ed. Fred Skolnik, Editor in

birliğini şehirden uzaklaştırmıştır. M.Ö. 140 yılında Başkohen, ordu komutanı ve Yehuda'nın lideri olarak kendisini kabul ettirmiştir. Böylelikle Haşmoni Krallığının temellerini atmıştır. Roma ile müttefikliğini bir kez daha yenileyen Şimon, topraklarını özerk bir krallığa çevirebilmiştir. Şimon, her ne kadar başarılı bir siyaset sergilese de Yehuda bölgesi, onun döneminde Selekilerin kontrolü altında kalmaya devam etmiştir. M.Ö. 134 yılında Şimon'un ölümü sonrasında Makkabilerin lideri oğlu Hyrcanus olmuştur.⁹⁴

1. 2. 4. Haşmoniler Hanedanı

Makabiler, Yuhanna Hyrcanus/Hurkanus döneminde⁹⁵ Haşmoni Hanedanlığı'nı kurmuştur. Yuhanna Hyrcanus, liderliğinin ilk yıllarında Selekiler Kralı VII. Antiokhos⁹⁶ tarafından birçok kez saldırıya uğramıştır. Ancak Yuhanna Hyrcanus, bu savaşlardan zafer kazanamasa da Selekilerin içinde bulunduğu taht kavgalarından yararlanmıştır. Yuhanna Hyrcanus, ilerleyen süreçte ülkesinin sınırlarını dahi genişletmeyi başarmıştır.⁹⁷

Yahudiler, Yuhanna Hyrcanus'nun Kral Davud'un mezarını açması üzerine ona karşı nefret beslemişlerdir. Öyle ki, Yuhanna Hyrcanus Yahudi halkının genel kesimine iktidarını kabul ettirememiştir. Ferisilerle olan problemlerinden dolayı o, Sadukilerle arasını iyi tutmuştur. Yuhanna Hyrcanus, birçok insanı Yahudiliğe geçiş hususunda ve sünnet olmaları noktasında zorlamıştır.⁹⁸

Yuhanna Hyrcanus iç siyasetinin yanında dış siyasete de önem vermiş, Roma'nın izlediği politikalara destek vermiştir.⁹⁹ Yuhanna Hyrcanus'nun ölümü

Chief Michael Berenbaum), Detroit: Macmillan Reference, (2007), 568-569, s. 568-569; 1. Krallar, 9/15-17.

⁹⁴ Nicholas De Lange, *The Illustrated History of the Jewish People*, New York: Harcourt Brace, 1997, s. 29.

⁹⁵ Yuhanna Hyrcanus'un iktidarlık yılları M.Ö. 134-104 yılları arasındadır. <https://www.britannica.com/biography/John-Hyrcanus-I> (Er. Tar.: 09. 02. 2022).

⁹⁶ VII. Antiokhos'un hükümdarlık yılları M.Ö. 138-129 yılları arasındadır.

⁹⁷ Schäfer, *The History of the Jews in the Greco-Roman World*, s. 68-69.

⁹⁸ Henk Jagersma, *A History of Israel from Alexander the Great to Bar Kochba*, Minneapolis: Fortress Press, 1986, s. 89.

⁹⁹ Jonathan A. Goldstein, *I Maccabees: A New Translation with Introduction and Commentary*, New York: Double Day & Company, 1976, s. 237.

sonrasında tahta oğlu Iudas Aristobulos¹⁰⁰ geçmiştir. Iudas Aristobulos, Makabi yönetimini krallığa dönüştüren liderdir.¹⁰¹ Bu dönemde muhalif olarak bilinen Ferisiler ile altı yıl süren bir iç savaş yaşanmıştır.¹⁰² Iudas Aristobulos'un ani ölümü sonrasında eşi Salome, Iudas Aristobulos'un kardeşi Aleksander Yannai ile evlenerek onu kral olarak tanıtmıştır. Aleksander Yannai döneminde ülke toprakları en geniş sınırlara ulaşmıştır.¹⁰³

Aleksander Yannai'den sonra tahta Yehuda tarihinde ilk ve tek kadın yönetici olan Salome Aleksandra çıkmıştır. Onun iktidarlık dönemi, Haşmonilerin altın çağı olarak nitelendirilmiştir. Salome, bir önceki dönemde Sadukilere verilen desteği azaltarak, kendisine yakın olarak gördüğü Ferisilere açıktan destek vermiştir.¹⁰⁴ Bu destek aile içinde problemleri körüklemiştir. Zira Kraliçenin bir oğlu Ferisilere, diğer oğlu Sadukilere yakınlık göstermiştir. Böylelikle Salome, M.Ö. 67 yılında öldüğünde arkasında iki oğlun siyasi ve mezhepsel çekişmesini bırakmıştır.¹⁰⁵

Yehuda bölgesinde Salome oğullarının taht mücadelesi devam ederken kuzeyde Roma generali Gnaeus Pompeius Magnus (M.Ö. 106 – M.Ö. 48)¹⁰⁶, Selefki Krallığı'na son vererek Yehuda bölgesiyle komşu olmuştur. Pompeius, Salome oğullarının taht kavgalarına katılarak II. Hyrcanus'a destek vermiştir. Böylelikle Pompeius, II. Hyrcanus'un kardeşi Aristobulos'u düşman olarak tanımış, Aristobulos ve ailesini tutsak ederek Roma'ya sürgün etmiştir. M.Ö. 63 yılında Pompeius, Kudüs'e girerek mabedin kontrolünü ele geçirmiştir. II. Hrycanus, Pompeius tarafından Başkohen ilan edilmiş ve bağımsız Haşmoni Devletine son verilmiştir.¹⁰⁷

¹⁰⁰ Yuhanna Hyrcanus'un beş oğlundan en büyüğüdür. Kendisini kral olarak tanıtılmasını isteyen ilk soyludur. Matthew Bunson, *Encyclopedia of the Roman Empire*, New York: Facts On File, 2002, s. 37-38.

¹⁰¹ Josephus Flavius, *The Antiquities of the Jews*, XIII/301.

¹⁰² Flavius, *The Antiquities of the Jews*, XIII/291-292, 372.

¹⁰³ Eric H. Cline, *Jerusalem Besieged: From Ancient Canaan to Modern Israel*, Michigan: The University of Michigan Press, 2004, s. 86.

¹⁰⁴ Flavius, *The Antiquities of the Jews*, XIII/409.

¹⁰⁵ Schäfer, *The History of the Jews in the Greco-Roman World*, s. 77.

¹⁰⁶ Roma Cumhuriyeti'nin son dönemlerinde yaşamış, askeri ve politik lideridir. Pompeius, Marcus Licinius Crassus ve Caesar ile birlikte I. Triumvirlik dönemini paylaşmıştır. Crassus'un ölümünden sonra Caesar ile politik ve askeri anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Bunson, *Encyclopedia of the Roman Empire*, s. 441-442.

¹⁰⁷ Josephus Flavius, *Jewish War*, II/356-357.

2. Hz. İsa Döneminde Yehuda Bölgesinde Yaşanan Gelişmeler

Roma generali Pompeius, M.Ö. 63 yılında başlattığı sefer sonucunda, Roma güçleri Kudüs ve çevresini yaklaşık üç ayın sonunda ele geçirmiştir. Akabinde Pompeius, Yahudilerin birçoğunu köle olarak sürgün etmiştir.¹⁰⁸ Pompeius'un hakimiyeti ve sonrasındaki yıllarda bölgenin merkezi Kudüs olarak bilinmektedir. Kaldı ki Yehuda bölgesi zamanla Kudüs ile özdeşleşmiştir. Kudüs aynı zamanda Hz. İsa'nın yaşamında da özel bir yeri vardır. İnananlar için Kudüs, kutsanmış bir toprak parçası olarak kabul edilmiştir.¹⁰⁹ Yehuda bölgesi, Kudüs haricinde Gazze, Yaffa, Ptolemais¹¹⁰, Caesarea gibi liman şehirleri ile gelişerek dünyaya açılmıştır.¹¹¹

2.1. Siyasi Açıdan Yehuda Bölgesi

Roma İmparatorluğu, topraklarını temelde iki farklı yönetim biçimiyle idare etmiştir. Bunlar, Roma'ya doğrudan bağlı imparatorluk eyaletleri ile senatoya bağlı eyaletlerdir. Senatoya bağlı topraklar, askeri anlamda daha güçsüz olmasına rağmen kargaşanın sıklıkla görülmediği bölgelerdir.¹¹²

Roma, merkezden atadığı vali ile Yehuda bölgesinin kontrolünü sağlamaya çalışmıştır. Valiler, gerek siyasi gerekse mali açıdan gücü elinde bulundurmışlardır. Bundan sebep kendi idaresini halka kabul ettirmek adına despot bir yönetim sergilemekten kaçınmamışlardır. Yehuda'da görevli valiler, Ceasarea ve Kudüs'te ikamet etmişlerdir. Limanlara yakınlığı, önemli yolların kesiştiği ve nüfusunun önemli bir kesiminin Yahudi olması sebepleriyle Kudüs, daima Roma'nın denetimi altında kalmıştır.¹¹³

Roma, görevlendirdiği valiler aracılığıyla Yehuda bölgesinde yaşanan hukuksal sorunlara çözüm aramıştır. Ancak Yehuda bölgesinde var olan hukuk sisteminde Yahudilere birtakım ayrıcalıklar tanınmıştır. Yargılama gücünü elinde

¹⁰⁸ J. Estlin Carpenter, *Life in Palestine When Jesus Lived*, London: The Lindsey Press, 1949, s. 74.

¹⁰⁹ Joachim Jeremias, *Jerusalem in the Time of Jesus*, Philadelphia: Fortress Press, 1969, s. 42.

¹¹⁰ İsrail'in kuzey sahillerinde yer alan eski bir liman kenti olan Ptolemais, Akko, Ake veya Akre olarak da adlandırılmıştır. Michael Avi-Yonah-Shimon Gibson, "Acre" *Encyclopaedia Judaica (EJ)*, Vol. 1, Second Edition, (Ed. Fred Skolnik, Editor in Chief Michael Berenbaum), Detroit: Macmillan Reference, (2007), 364-365, s. 364-365.

¹¹¹ Jeremias, *Jerusalem in the Time of Jesus*, s. 52.

¹¹² Schäfer, *The History of the Jews in the Greco-Roman World*, s. 357-358.

¹¹³ E. Marry Smallwood, *The Jews Under Roman Rule: From Pompey to Diocletian, Studies in Judaism in Late Antiquity*, Leiden: E. J. Brill, 1976, s. 144-145.

bulunduran valiler, Yahudilerin kendi içlerinde yaşadıkları sorunlara dahil olmamayı tercih etmişlerdir. Zira Sanhedrin, Yahudi yaşamının her alanında etkin bir kurum olarak bilinmektedir. Bunun önemini bilen Roma valileri, Sanhedrin'e tanınan özerkliği devam ettirmiştir.¹¹⁴ Ancak mahkeme sırasında ölüm ile sonuçlanabilecek herhangi bir yargılamada son kararı Roma valileri vermiştir.¹¹⁵ Valiler, politik düzeyde yaşanan suçların ancak Roma'nın hükmü ile cezalandırılabileceğini dikte etmişlerdir.¹¹⁶

Pompeius'un, Yehuda bölgesini ele geçirerek Yahudilerin bağımsız yaşamlarının son bulması, halk içinde isyanların çıkmasına sebep olmuştur. II. Hrycanus halkın beklentisini karşılayamadığından dolayı kardeşi Aristobulos'un oğlu Aleksandros'u lider olarak görülmüştür.¹¹⁷ Pompeius'un destekçisi Syria Valisi Aulus Gabinius,¹¹⁸ Aristobulos'un ordusunu bozguna uğratmış, Yehuda bölgesini, Kudüs, Gadara/Umm Qais¹¹⁹, Perea, Jerikho/Eriha¹²⁰ ve Sepforis/Sepphoris¹²¹ olmak üzere beş ayrı bölgeye bölerek kendi topraklarına katmıştır.¹²² İsyanlardan umduklarını bulamayan Yahudiler, M.Ö. 63 ile M.Ö. 49 yılları arasında Pompeius'un iktidarı altında yaşamışlardır.¹²³

M.Ö. 48 yılında Roma'da meydana gelen iç savaşta Pompeius, Ceasar (M.Ö. 100 – M.Ö. 44)¹²⁴ tarafından öldürülmüştür. Böylelikle bölgenin en büyük gücü Ceasar olmuştur.¹²⁵ Yehuda iç siyasetini doğrudan etkileyen bu iktidar değişimi ile II. Hrycanus, Ceasar'ın emri ile Roma'nın sadık dostu sıfatıyla Başkohen ilan

¹¹⁴ Emil Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C. - A.D. 135)*, Edinburgh: T. & T. Clark Ltd., 1973, s. 367.

¹¹⁵ Edward Gibbon, *Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, (çev. Asım Baltacıgil), İstanbul: Tuba Matbaacılık, s. 60.

¹¹⁶ Smallwood, *The Jews Under Roman Rule*, s. 150.

¹¹⁷ Smallwood, *The Jews Under Roman Rule*, s. 30.

¹¹⁸ M.Ö. 101-47 yıllarında yaşamış Roma İmparatorluğunun devlet adamı ve generalidir.

¹¹⁹ Antik Gadara kalıntılarına yakınlığıyla bilinen Ürdün'ün kuzeyinde yer alan bir kasabadır.

¹²⁰ Batı Şeria bölgesinde yer alan Eriha, Ürdün Nehri yakınlarında kurulan bir yerleşim yeridir.

¹²¹ Nasıra'ya yakın bir bölgede yer alan bir arkeolojik alandır.

¹²² Josephus Flavius, *Jewish War*, I/160-170

¹²³ Babadostu, *Provincia Iudea'da Zealot Hareketi*, s. 39-40.

¹²⁴ Roma İmparatorluğu döneminde askeri ve politik görevlerde bulunmuştur. Roma Cumhuriyeti'nin, Roma İmparatorluğuna dönüşmesinde kritik bir rol oynamıştır. Bunson, *Encyclopedia of the Roman Empire*, s. 86-87.

¹²⁵ Nadav Sharon, *Judea under Roman Domination: The First Generation of Statelessness and Its Legacy*, Atlanta: SBL Press, 2017, s. 46.

edilmiştir. II. Hrycanus'un en yakın dostu Antipater ise Yehuda'nın ekonomisinden sorumlu olarak önemli bir pozisyona getirilmiştir. Akabinde Antipater, oğulları Phasalus'u Yehuda'ya, Herod'u ise Celile'ye askeri yönetici olarak görev almalarını sağlamıştır.¹²⁶

M.Ö. 44 yılında Ceasar, suikasta uğrayarak öldürülmüştür. Ceasar'ın katillerinden biri olan Cassius Longinus,¹²⁷ Syria topraklarını yönetmeye başlamıştır. Ancak Ceasar'ın evlatlığı Octavianus/Augustus'a¹²⁸ karşı çetin bir savaş vermek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Cassius Longinus, Philippi Savaşı sırasında Yehuda bölgesinden maddi yardım talep etmiştir. Antipater ve oğulları kendi nüfuzlarını arttırmak amacıyla maddi destek sağlamıştır.¹²⁹ Bununla da yetinmeyen Herod, kendi meşruiyetini sağlamlaştırmak adına II. Hrycanus'un torunu ile evlenerek Haşmoni Hanedanlığı ile bağ kurmuştur.¹³⁰

M.Ö. 40 tarihinde Parthlar/Persler, Yehuda bölgesindeki etkinliğini arttırmışlardır. Parthların bölgede etkin bir rol oynamasında eski Roma generali Quintus Labienus'un da yardımları sayesinde gerçekleşmiştir. Bilhassa Fenike kıyılarının Parthlar tarafından ele geçirilmesinde Labienus'un bilgileri ve deneyimleri etkili olmuştur. Bölgedeki Roma düşmanlarını bir araya getirmeyi amaçlayan Parthlar, Antigonus'un birliklerine destek sağlamışlardır. Parthların Kudüs'e girişi de dengeleri değiştirmiştir. Antigonus, Parthların desteği ile kral olmuş, Kudüs'ü ve hazinenin yağmalanmasına göz yummuştur. Antigonus, II. Hrycanus'un kulaklarını keserek, Başkohenlik görevine kalıcı olarak uygunsuz hale getirmiştir. II. Hyracanus, bu olaydan sonra Babil'e götürülmüş ve Babil Yahudileri arasında saygı görerek yaşamına devam etmiştir.¹³¹

¹²⁶ Smallwood, *The Jews Under Roman Rule*, s. 30; Schäfer, *The History of the Jews in the Greco-Roman World*, s. 85-86.

¹²⁷ M.Ö. 85-M.Ö. 42 yılları arasında yaşamış Romalı senatördür. Ceasar'a düzenlenen suikastın baş aktörlerinden biridir. Bunson, *Encyclopedia of the Roman Empire*, s. 99.

¹²⁸ Gaius Julius Caesar Octavianus M.Ö. 27-M.S. 14 yılları arasında hüküm sürmüştür, Roma İmparatorluğunun ilk İmparatorudur. Bunson, *Encyclopedia of the Roman Empire*, s. 57-58.

¹²⁹ Martin Goodman, "Judaea", *The Cambridge Ancient History: The Augustan Empire, 43 B.C.-A.D. 69, C.X*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, s. 739.

¹³⁰ Smallwood, *The Jews Under Roman Rule*, s. 48.

¹³¹ Richard Gotthil-Isaac Broyde, "Hyrchanus II", *Jewish Encyclopaedia*, Vol. 6, 517-518, s. 518. (Er. Tar.: 10. 02. 2022).

Parth destekçisi Antigonus'un krallığını ilan etmesi sonucu Herod, Roma'ya kaçarak Marcus Antonius'tan¹³² yardım istemiştir. Bunun üzerine Marcus Antonius, Roma dostu ve müttefiki Herod'u Yehuda'nın Kralı olarak tanımıştır. Siyasi anlamda tekrar bunalıma giren Yehuda bölgesinin artık Parthların desteklediği Antigonus ile Roma'nın müttefiki Herod olmak üzere iki kralı olmuştur.¹³³

Marcus Antonius tarafından desteklenen Herod, M.Ö. 39 yılında Yehuda bölgesine hareket etmiştir. Herod, iki yıl süren çatışmalar neticesinde Yehuda'yı kontrolü altına almıştır. Çatışmalar sırasında yakalanan Antigonus, Marcus Antonius'un kararı ile idam edilmiştir. Neticede Herod, Yehuda bölgesinde muhalifleri de olsa tek başına iktidar olmayı başarmıştır.¹³⁴

2. 1. 1. Herod Dönemi

M.Ö. 31 yılında Roma ile Ptolomeler orduları Actium'da¹³⁵ karşı karşıya gelmişlerdir. Ptolomelerin lideri Kleopatra ve destekçisi Marcus Antonius, Octavianus'a kaybederek, Mısır'a geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Böylelikle Octavianus, Roma'nın tek hakimi olmuştur.¹³⁶ Bu savaş neticesinde Octavianus'un huzurunda iktidarını kabul eden Herod, siyasi anlamda gücünü tekrar meşrulaştırmıştır. Octavianus, Herod'un sadık bir hizmetkar olacağına inanmış, tacını ona geri vermiştir. Bununla da kalmayarak, Kleopatra'nın mülklerini ve tımarları Herod'a teslim edilmiştir.¹³⁷

Sınırlarını da ciddi anlamda genişletmeyi başaran Herod, Eriha, Gadara,

¹³² Caesar'ın ölümünün ardından Marcus Antonius, Octavius ve Marcus Aemilius Lepidus, II. Triumvirlik olarak bilinen askeri diktatörlüğü paylaşmıştır. Roma hakimiyeti altında bulunan toprakların paylaştırıldığı bu ittifakta Marcus Antonius, Mısır da dahil olmak üzere İmparatorluğun doğu bölgesini idaresini ele almıştır. Kevser Taşdöner, "Romalı Triumvir Marcus Antonius'un Anadolu'da Siyasi Düzenlemeleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 31, (2012), 209-236, s. 210.

¹³³ Goodman, "*Judaea*", s. 740.

¹³⁴ Emilio Gabba, "The Social, Economic and Political History of Palestine 63 BCE-CE 70", *The Cambridge History of Judaism: The Early Roman Period*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, s. 106.

¹³⁵ M.Ö. 31 yılında Octavianus ile Marcus Antonius ve Kleopatra, Yunanistan'ın batısında yer alan Actium önlerinde yaşanmış deniz muharebesidir. Savaşı kazanan Octavianus, Roma'nın tek lideri haline gelmiştir. Bunson, *Encyclopedia of the Roman Empire*, s. 3.

¹³⁶ Eutripius, *Roma Tarihinin Özeti*, (çev. Çiğdem Menzilioğlu), İstanbul: Labakçı Yayınevi, s. 165.

¹³⁷ Joseph Jacobs-Isaac Broyde, "Herod I", *Jewish Encyclopaedia*, Vol. 8, 356-360, s. 379. (Er. Tar.: 08. 02. 2022).

Hippos¹³⁸, Samiriye, Gazze, Joppa/Yafa, Tur, Celile ve Perea'yı sınırlarına dahil etmiştir. Böylelikle Edom'un güneyinde yer alan pek çok Yunan şehri de dahil olmak üzere Suriye, Ürdün ve Lübnan topraklarına komşu olmuştur.¹³⁹

Herod, Yahudiler tarafından "Büyük Herod" olarak tanınmaktadır. Herod'un krallığını tarihçiler üç evrede incelemiştir. Krallığı döneminde ilk 12 yılını otoritesinin halka yayma çabası içinde olan Herod, muhalifler üzerinde egemenlik mücadelesi vermiştir. M.Ö. 25-13 yılları arası iktidarlığının ikinci evresi olarak nitelendirilmiştir. Bu evre, çeşitli imar çalışmalarının yapıldığı, Kudüs şehrinin yenilendiği, halkın refah seviyesinin yüksek olduğunu dönemi kapsamaktadır. Herod'un son evresi ise iç karışıklıkların yaşandığı M.Ö. 13-M.S. 4 yıllarını kapsayan dönemdir.¹⁴⁰

Herod, krallığının ilk yıllarında muhaliflerine gözdağı vermek amacıyla aralarında Sanhedrin üyelerinin de bulunduğu soylulardan bazılarını öldürtmüştür. Aristokrasiye karşı mücadele eden Herod, dengeleri gözeterek Ferisilerle ilişkileri geliştirmiştir.¹⁴¹ Bunun altında geniş halk kesimine daha rahat ulaşmak isteği yatmaktadır. Başkohenlik sorununa ilişkin radikal bir karar alarak Babil'den gelen Hanameel/Ananelus'u¹⁴² Başkohen ilan etmiştir. Herod, daha önce Haşmoni ailesi tarafından idare edilen Başkohenlik makamının önemini azaltmayı amaçlamıştır. Herod, böylelikle Başkohenlik makamı halkın dini işleriyle meşgul olan bir görev haline getirmiştir.¹⁴³

Herod'un otuz üç yıllık iktidarı boyunca Yehuda bölgesinde Roma'nın çıkalarını gözetmiştir. O, Her fırsatta İmparatora karşı bağlılığını göstermiştir. Yehuda bölgesine Pagan/Roma kültü yayılmasına müsaade etmiştir. Hatta mabette

¹³⁸ Ürdün Vadisi'nin kuzeyinde, Celile Denizi'ne bakan bir tepede bulunan arkeolojik sit alanıdır. <https://www.heritagedaily.com/2020/10/the-greco-roman-city-of-hippos/135856> (Er. Tar.: 09. 02. 2022).

¹³⁹ Nurgin Akçin, *Herod Krallığı ve Kudüs*, Y. L. Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İstanbul 2019, s. 32; Schäfer, *The History of the Jews in the Greco-Roman World*, s. 96.

¹⁴⁰ Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ*, s. 296.

¹⁴¹ Schäfer, *The History of the Jews in the Greco-Roman World*, s. 94.

¹⁴² Kohen kökenli olmasına rağmen, Haşmoni Hanedanı'nın bir üyesi değildir. S. Mendelsohn, "Hanameel the Egyptian" *Jewish Encyclopedia*, Vol. 6, 203, s. 203. (Er. Tar.: 07. 01. 2022).

¹⁴³ Babadostu, *Provincia Iudea'da Zealot Hareketi*, s. 46.

sunulan kurbanların İmparator adına verilmesine dahi göz yummuştur. Roma buna karşılık Herod'a birçok imtiyaz vermiştir. Onun krallığı döneminde Yehuda istikrara kavuşmuş, gerek imar çalışmalarında gerekse askeri anlamda başarılı bir yönetim sergilemiştir.¹⁴⁴

Herod'un ilk imar çalışması şehrin güvenliği için surların onarılması olurken, son imar çalışması Süleyman Mabedi'nin onarımıdır. Herod, birçok alanda yaptığı imar çalışmaları içinde Hirodium Tepesi,¹⁴⁵ özgün bir imar girişimi olarak değerlendirilmiştir. Yapay bir tepe inşa ettiren Herod, buraya görkemli bir saray yaptırmıştır. Şehirleri de geliştirmek için yol, su kemeri, okul, hastane, kütüphane, çarşı ve hamamın yanı sıra tiyatro, heykeller, hipodrom ve amfiteatr inşa ettirmiştir.¹⁴⁶

Parth ve Roma arasındaki çatışmaların merkezinde yer alan Yehuda, birçok kez düşman askerleri tarafından istila edilmiştir. Herod'un tahta çıkmadan evvel Parth-Roma savaşlarında birçok yer yıkılmıştır.¹⁴⁷ Herod, savaş sonrasında yerle bir edilmiş Kudüs'ü ihtişamlı yapılarla süslemek, güçlü surlarla şehri korumak istemiştir. Bu yüzden Herod, ilk iş olarak surların kuvvetlendirilmesi ile meşgul olmuş, şehrin güvenliğine önem vermiştir.¹⁴⁸ İktidarı boyunca Herod, Kudüs'ün nüfus artışına da bağlı olarak zamanla üç büyük sur inşa ettirmiştir. Bu surların güvenliği için etraflarına Hippius, Mariamne, Phasael isimlerini verdiği kuleler de diktirmiştir.¹⁴⁹

Herod'un, Yehuda'da yaptırdığı inşa faaliyetleri içinde kaleler de önemli yapılardır. Kaleler sadece güvenlik amacıyla inşa edilen yapılar olmamakla birlikte eğlence ve konfor merkezleridir. Herod'un inşa ettirdiği en önemli kale, Antonio Kalesi'dir.¹⁵⁰ M.S. 66 yılında Kudüs'e gelen Titus¹⁵¹ ve askerlerinin konakladığı

¹⁴⁴ Akçin, *Herod Krallığı ve Kudüs*, s. 26; Babadostu, *Provincia Iudea'da Zealot Hareketi*, s. 51.

¹⁴⁵ Günümüzde Kudüs'teki Mescid-i Aksa'nın bulunduğu yerdir.

¹⁴⁶ Akçin, *Herod Krallığı ve Kudüs*, s. 47.

¹⁴⁷ Akçin, *Herod Krallığı ve Kudüs*, s. 47.

¹⁴⁸ Yusuf Besalel, *Yahudi Tarihi "Kronolojik Yahudi Tarihi, 104 Dünya Yahudi Cemaati, İsrail ve Türkiye-İsrail İlişkileri"*, İstanbul: Gözlem ve Gazetecilik A.Ş., 2000, s. 59.

¹⁴⁹ Roger Garaudy, *İlâhî Mesajlar Toprağı Filistin*, (çev. Cemal Aydın), İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı, 2011, s. 47.

¹⁵⁰ Jonathan Makkabi tarafından Tapınak Dağı'nın kuzeyinde, sarp bir kaya üzerine inşa edilmiştir. Herod, M.Ö. 37-M.Ö. 35 yılları arasında bu kaleyi yıkıp, hacmini genişleterek yeniden

kaledir.¹⁵² Herod, inşa ettirdiği en büyük kaleyi mabedin kuzeybatısına yaptırmıştır. Mabede yakın bir konumunda inşa edilen bu kalenin yapılış amacının devamlı meydana gelen isyanların varlığıdır. Kale, hem stratejik konumu hem de askeri varlığıyla Herod'un isyanlara karşı girişimlerin merkezi olmuştur.¹⁵³ Herod'un inşa ettirdiği bir diğer kale ise Masada'dır. Masada Kalesi, Kudüs'ün dışına inşa ettirdiği birçok yapıdan biridir. Kale, sarnıçların, banyoların, havuzların, atölyelerin, sinagog ve onlarca odanın iç içe geçmesiyle oluşmuştur.¹⁵⁴ Herod'un bu kaleler haricinde birçok inşa ettirdiği kaleler de vardır. Bu kaleler, Herodium, Machaerus, Cypros, Alexandrium, Samiriye ve Caesarea Kaleleridir.¹⁵⁵

Herod'un imar çalışmalarında ciddi bir şekilde tiyatrolara, hipodromlara ve amfiteatrlara da önem vermiştir. Ancak bu yapılar, Yahudiler tarafından eleştirilmiştir. Ortaya koydukları eleştirilerin boyutu zamanla artarak Herod'a açıkça karşı gelmekten kaçınmamışlar, bu uğurda tutuklanmış veya öldürülmüşlerdir. Zira bu eleştirinin altında yapıların Helen kültürünü ve Pagan inançlarını yansıtmaları yatmaktadır.¹⁵⁶

Herod, tiyatroları şehir merkezlerine, amfiteatriya da şehirlerin dışına inşa ettirmiştir.¹⁵⁷ Tiyatrolar, Roma sanatına uygun olarak dizayn edilmiş, yapıların belli yerlerine Ceasear heykelleri konulmuştur. Amfiteart, çeşitli sportif oyunların sergilendiği, gladyatörlerin tehlikeli ve sonu kanlı bir şekilde biten mücadelelerin sergilendiği mekanlardır.¹⁵⁸ Amfiteatrda sergilenen oyunlara Yunan halkı ve Yehuda'nın komşu milletleri büyük bir ilgi göstermiştir. Kudüs'te, oyunların olduğu

yaptırmıştır. Ayrıca bu kaleye kral olmasında büyük katkısı olan Marcus Antonius'un ismine ithafen Antonia Kalesi ismini vermiştir. <https://www.biblegateway.com/resources/encyclopedia-of-the-bible/Tower-Antonia> (Er. Tar.: 29. 01. 2022).

¹⁵¹ Titus Flavius Vespasianus, M.S. 79-81 yılları arasında Roma İmparatorluğu yapmıştır.

¹⁵² Simon Sebag Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, (çev. Cem Demirkan), İstanbul: Pegasus Yayınları, 2016, s. 50; Muhittin Çeken, *Roma-Bizans Döneminde Kudüs (IV.-VII. Yüzyıl)*, Y. L. Tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2015, s. 96.

¹⁵³ Çeken, *Roma-Bizans Döneminde Kudüs*, s. 96.

¹⁵⁴ Richard Gotthil-Isaac Broyde, "Masada", *Jewish Encyclopaedia*, Vol. 8, 362, s. 362. (Er. Tar.: 06. 01. 2022).

¹⁵⁵ Paul Johnson, *Yahudi Tarihi*, (çev. Filiz Orman), İstanbul: Pozitif Yayınları, 2000, s. 112.

¹⁵⁶ Akçin, *Herod Krallığı ve Kudüs*, s. 52-53.

¹⁵⁷ Yusuf Besalel, *Yahudi Tarihi*, İstanbul: Üniuersal Yayıncılık, 2000, s. 59.

¹⁵⁸ Johnson, *Yahudi Tarihi*. s. 112.

dönemlerde ciddi bir nüfus patlaması yaşamıştır. Herod buna karşılık ciddi miktarlarda para harcamaktan kaçınmamış, izleyicilerin daha da keyif almaları için vahşi hayvanların önüne dövüşçüler çıkartmıştır. Hatta tutuklu olan Yahudilerin aslanlar tarafından parçalanmasına da onay vermiştir.¹⁵⁹

Herod yerine getirdiği imar çalışmalarıyla kendi iktidarı altında olan toprakların çehresini değiştirmiş ve geliştirmiştir. Ancak ne var ki hiçbiri mabedin onarımı kadar ilgi çekmemiştir. Süleyman Mabedi'ni aslından daha büyük bir şekilde onarılmasını sağlamıştır.¹⁶⁰ M.Ö. 20 yılında inşaatına başlanan mabet, 18 ay gibi kısa sürede büyük bir kısmı onarılmıştır. Mabedin temel bölümleri, su kemerleri, dış tarafta kalan kısımları ise sekiz yılda bitirilmiştir.¹⁶¹ Mabet, Herod'un istediği üzerine Helenistik bir mimari üslubu ile yapılmıştır. Mabet kapıları, duvarları, sütunları Yunan tarzı süslemelerle bezenmiş, insan figürleri hariç birçok yerine heykel dikilmiştir.¹⁶² Böyle bir devasa yapıyı halka açan Herod, her ne kadar Yahudilerin inançlarına saygı gösterse de büyük bir Roma kartalı simgesini mabedin kapısına astırmıştır. Bunu üzerine Kudüs'te şiddetli protestolar ve çatışmalar yaşanmıştır. Mabedin kapısına asılan Roma kartalını indiren Yahudiler, tutuklanmış ve Herod'un kararıyla vahşice yakılmışlardır.¹⁶³

Herod, zehirlenme şüphesi üzerine Antipas'ı halefi olarak tanımıştır. Ancak tüm Yehuda'yı en küçük oğluna bırakmanın ileride doğrurabileceği büyük sorunları düşünerek kararından vazgeçmiştir. Neticede Yehuda'yı birkaç bölgeye ayırarak haleflerine toprakları bırakmıştır. Ancak Antipas, babasının aldığı kararlara karşı çıkmıştır. Bunun üzerine İmparatora isteklerini bildirmek için Roma'ya gitmiştir. İmparator Octavianus ise, Herod'un toprakları bölme fikrine sıcak bakarak bu şekilde Antipas'ın isteklerini geri çevirmiştir.¹⁶⁴

¹⁵⁹ Flavius, *The Antiquities of the Jews*, XV/8.

¹⁶⁰ Akçin, *Herod Krallığı ve Kudüs*, s. 55-56.

¹⁶¹ Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, s. 87.

¹⁶² Çeken, *Roma-Bizans Döneminde Kudüs*, s. 99; Siegfried-Gottheil, "Hellenism", s. 336.

¹⁶³ Flavius, *The Antiquities of the Jews*, XV/11.

¹⁶⁴ William Milwitzky, "Antipas" *Jewish Encyclopaedia*, Vol. 1, 338-339, s. 638. (Er. Tar.: 06. 01. 2022).

2. 1. 2. Herod Sonrası Dönem

Herod'un ölümü sonrası, varisleri arasından Arkhelaus (M.Ö. 23-M.S. 18) sert tutumlar sergileyerek kendisini kral olarak ilan etmiştir. Öyle ki halkın içinden çıkan huzursuzluğu bastırmak, muhaliflerini sindirmek için zorbalık yapmaktan ve mabedi yağmalamaktan geri kalmamıştır. Krallığının meşruiyetini elde etmek amacıyla, İmparator ile görüşmek üzere Roma'ya gitmiştir. Ancak Arkhelaus'un Roma'da bulunduğu sırada isyan ateşinin yandığını duyan Roma, Syria Valisi Publius Quinctilius Varus'u¹⁶⁵ bölgeye göndermiştir.¹⁶⁶ Şavuot bayramı sebebiyle Kudüs'te Yahudi nüfusunun fazla olmasını fırsat gören isyancılar Roma askerlerine saldırmıştır. Ancak Roma'nın karşısında duramayan Yahudiler, katliama maruz kalmıştır. Kudüs'te isyan kanlı bir şekilde bastırılrsa da Yehuda'nın dört bir yanında isyan devam etmiştir. Roma Valisi Varus, ordusuyla isyancıların peşine düşerek girdikleri her şehirde kanlı bir şekilde isyanları bastırarak, halkı köleleştirmiştir.¹⁶⁷

İsyanların son bulması sonrasında İmparator Octavianus, Herod'a verdiği krallık unvanını oğullarına vermemiştir. O, bölge topraklarını üçe bölerek oğullar arasında paylaşmıştır. Böylelikle, Arkhelaus, Kudüs, Samaria; Antipas, Celile ve Perea; Philippos'a ise Trachonitis/Batanaea¹⁶⁸, Auranitis/Jabal Hauran¹⁶⁹ ve Gaulanitis/Golan Tepeleri'ni¹⁷⁰ vermiştir.¹⁷¹

Herod'un ilk doğan oğlu olan Arkhelaus, Antipas ile aynı anneden dünyaya gelmiştir. Arkhelaus, kardeşi Antipas gibi Roma'da eğitim görmek için on dört yaşında Yehuda'dan ayrılmıştır.¹⁷² Arkhelaus, Herod'un ölümü sonrası herhangi bir muhalefetle karşılaşmamıştır. Halk, Herod'un zalimliklerinden sonra oğlu

¹⁶⁵ M.Ö. 46–M.S. 9 yılları arasında yaşamış, İmparator Augustus'un komutası altında görev yapmış devlet adamı ve generaldir. Bunson, *Encyclopedia of the Roman Empire*, s. 569.

¹⁶⁶ Carpenter, *Life in Palestine When Jesus Lived*, s. 78.

¹⁶⁷ Carpenter, *Life in Palestine When Jesus Lived*, s. 154.

¹⁶⁸ Günümüzde Ard-el-Bathanyeh yerleşim yerine ismini veren, batısında Golan Dağları, kuzeybatısında Hermon Dağı, güneydoğusunda Hauran Dağları ile sınırlı bölgenin adıdır. <https://religion.fandom.com/wiki/Batanaea> (Er. Tar.: 09. 02. 2022).

¹⁶⁹ Lübnan'ın kuzeyinde yer alan volkanik bir platodur. Joseph Jacobs-Max Schloessinger, "Hauran", *Jewish Encyclopaedia*, Vol. 6, 265, s. 265. (Er. Tar.: 09. 02. 2022).

¹⁷⁰ Golan Tepeleri, İsrail'in kuzeybatısı ile Suriye'nin güneybatısında yer almaktadır.

¹⁷¹ Schäfer, *The History of the Jews in the Greco-Roman World*, s. 120.

¹⁷² Richard Gottheil-Louis Ginzberg, "Archelaus", *Jewish Encyclopaedia*, Vol. 2, 78-79, s. 78. (Er. Tar.: 09. 02. 2022).

Arkhelauş'a kısa sürede tabi olmuştur. Buna karşılık yeni kral olan Arkhelauş halkın isteklerini dikkate alacağını söylese de zamanla halktan uzaklaşan, halkın sözlerine dikkate almayan bir siyaset izlemiştir. Babasının aksine devlet yönetiminde yeteneğini zayıf olan Arkhelauş, halkın gözünde despot olarak görülmüştür.¹⁷³ Acımasız ve zalim bir yönetim sergileyen Arkhelauş, iktidarını sağlamlaştırmak için komplocu ve iki yüzlü davranışları ile tanınmıştır. Ne var ki babası için geleneksel yedi günlük yas ilan etmesine rağmen kutlama düzenlemeyi de ihmal etmemiştir.¹⁷⁴

Herod'un imar faaliyetlerini miras olarak devam ettiren Arkhelauş, Eriha'daki Kraliyet Sarayı'nı restore ettirerek kendi adını verdiği bir şehir inşa ettirmiştir. Ferisiler ile iyi ilişkiler içinde olan Arkhelauş, sikkelerin üzerinde herhangi bir büst koydurmaktan sakınmıştır. Halkın şikayetleri üzerine Başkohen Joezer'i görevden almamış, böyle bir kararı almadan önce İmparatora danışmanın gerekliliğini vurgulamıştır. Zaman zaman yaşanan isyanları da kanlı bir şekilde bastırması, binlerce Yahudinin ölümüne neden olmuştur. Arkhelauş'un zalimlikleri neticesinde halk ile arasındaki ilişki de kopma noktasına gelmiştir. Bunun üzerine Roma'da yaşayan Herodianlar ile Yehuda'da ikamet eden Arkhelauş karşıtları birleşerek İmparatora şikayet etmişlerdir. Octavianus, kendisine bağlı bir monarşinin Roma'ya bağlı bir eyaletten daha akıllıca olduğuna düşünerek Arkhelauş'u, Gazze, Gadara ve Hippus şehirleri dışında, Samiriye ve İdumea'nın yöneticisi yapmıştır.¹⁷⁵ Ancak aristokrat ve halk kesiminin şiddetli protestoları dinmemiş, neticede Arkhelauş Roma'ya çağırılmıştır. Octavianus tarafından cezaya çarptırılan Arkhelauş, Galya/Fransa'ya sürgün edilmiştir.¹⁷⁶ Böylelikle Arkhelauş'un, iktidarı boyunca amaçladığı Yahudi bağımsızlığını sağlama düşüncesi de son bulmuştur.¹⁷⁷ Roma, Arkhelauş'un ölümü sonrasında Yehuda bölgesinin statüsünü değiştirerek kendisine bağlı bir bölge haline getirmiştir.¹⁷⁸

Herod'un diğer oğlu Antipas, kişilik olarak halkına zaman zaman özgürlükler

¹⁷³ Flavius, *The Antiquities of the Jews*, XVII/339-344.

¹⁷⁴ Gottheil-Ginzberg, "Archelaus", s. 78.

¹⁷⁵ Carpenter, *Life in Palestine When Jesus Lived*, s. 80; Gottheil-Ginzberg, "Archelaus", s. 78.

¹⁷⁶ Carpenter, *Life in Palestine When Jesus Lived*, s. 79-80.

¹⁷⁷ Gottheil-Ginzberg, "Archelaus", s. 79.

¹⁷⁸ Goodman, *Judaea*, s. 750-751.

tanıyan bir lider olarak tanınmıştır. Annesinin Malthace isimli Samari bir kadın olduğu bilinmektedir. Ne zaman doğduğu kesin olmamakla birlikte M.Ö. 20 yılından öncesi olduğu tahmin edilmektedir. Antipas, ailesinin pek çok üyesi gibi Roma’da eğitim görmüş, babası gibi iyi bir siyasetçi olarak halkını yönetmiştir. Antipas’ın ölümü M.S. 39’da gerçekleşmiştir.¹⁷⁹

Antipas, tetrarşi yönetimi sırasında birkaç kez topraklarını genişletme siyaseti yürütmüştür. Ancak Antipas’ın bu girişimleri sonuçsuz kalmış, İmparator Caligula hakimiyetini daha da genişletmiştir.¹⁸⁰ Yeni Ahit’te kral olarak bahsedilmesine¹⁸¹ rağmen Antipas, genellikle tetrarch¹⁸² olarak bilinmektedir.¹⁸³

Antipas’ın bir yönetici olarak en temel gayesi, şehirlerin imar faaliyetlerini desteklemesidir. Yönetimi sırasında Perea’nın güneyindeki Beth-Haran/Aram¹⁸⁴ şehrini yeniden inşa ettirmiş, Sepphoris şehrini de büyütüştür. Ölü Deniz’in doğusunda yer alan Machearus Kalesi’ni¹⁸⁵ kasabaya dönüştürmüş, insanlara yeni yaşam alanları açmıştır. Bu kale içerisinde kendisine de bir saray inşa ettirmiştir. Antipas, Celile’de bulunan Tiberya kasabasını Yahudi bir yerleşim özelliğinden çok Yunan şehir hayatına göre dizayn edilmiştir. Zamanla Tiberya kasabası büyüyerek şehir halini almış Celile’nin başkenti olmuştur.¹⁸⁶ Antipas’ın görkemli sarayı, closiumlar, duvarlara işlenen süslemeler, 600 kişilik konsey ve on iki kişiden oluşan komitenin varlığı gibi örneklerle Yunan hayat tarzı Tiberya’da yaşatılmaya çalışılmıştır.¹⁸⁷

Yahudiler arasında Herod ailesine hep şüphe ile bakılmıştır. Bu yüzden Antipas, Yahudiler arasında popüler bir yönetici olarak kabul edilmemiştir. Ancak

¹⁷⁹ Milwitzky, “Antipas”, s. 638.

¹⁸⁰ Schäfer, *The History of the Jews in the Greco-Roman World*, s. 340-353.

¹⁸¹ Markos, 6-14.

¹⁸² Bir eyaletin dörtte birini yöneten vali; valilik veya krallık, bağımlı yöneticidir. <https://www.britannica.com/topic/tetrarch-ancient-Greek-official> (Er. Tar.: 09. 02. 2022).

¹⁸³ Milwitzky, “Antipas”, s. 638.

¹⁸⁴ Bu şehir daha sonra Augustos’un eşinin ismine istinaden Livia olarak değişmiştir. Morris Jastrow-Frants Buhl, “Beth-Aram”, *Jewish Encyclopaedia*, Vol. 3, 119, s. 119. (Er. Tar.: 09. 02. 2022).

¹⁸⁵ Ürdün Nehri’nin güneydoğusunda yer alan ve Hz. Yahya’nın infaz edildiği bir tepe sarayıdır. Richard Gottheil-Samuel Krauss, “Machearus”, *Jewish Encyclopaedia*, Vol. 8, 245, s. 245. (Er. Tar.: 09. 02. 2022).

¹⁸⁶ Schäfer, *The History of the Jews in the Greco-Roman World*, s. 340-353.

¹⁸⁷ Milwitzky, “Antipas”, s. 639.

buna rağmen Antipas, Yahudi inançlarına göre hareket etmiş, bayramlara katılmıştır. Bastırdığı sikkelerde büst olmamasına rağmen sarayının duvarlarını hayvan figürleriyle süslemiştir. Ayrıca Antipas, Hz. İsa'nın yargılanmasında rol oynamıştır.¹⁸⁸ Luka İncili'nde de kendisinden tilki olarak bahsedilmektedir.¹⁸⁹

Herod'un diğer eşinden dünyaya gelen oğlu Philippos, M.Ö. 4 yılında doğduğu, M.S. 34 yılında öldüğü tahmin edilmiştir.¹⁹⁰ O, Herod'un diğer oğulları gibi iç karışıklık veya sorunlarla uğraşmamıştır. Bunun en büyük etkisi yönetimi altında bulunan halkın çoğunluğunun Grek ve Syria vatandaşı olmasıdır.¹⁹¹ Kral Arkhelaus'un Roma'ya gitmesi üzerine naip olarak Yehuda'yı idare etmiştir. Ancak kendisi de Roma'ya gittiği, Octavianus'la görüştüğü bilinmektedir. Neticede Augustos, Philippos'a yönettiği topraklara Auranitis bölgesini de vermiştir.¹⁹²

Philippos, iktidarı döneminde kardeşleri gibi zalim ve vahşice tavırlardan uzak durmuştur. O, aksine barışçıl ve adil bir tetrarch olarak tanınmıştır. Kurduğunu yeni şehirlerde ve bastırdığı paralarda Roma ile her daim iyi ilişkilerini yansıtmıştır. Lübnan sınırlarında yer alan Paneas¹⁹³ şehrini Augustos/Octavianus onuruna Caesarea olarak isimlendirmiş ve şehrin sınırlarını genişletmiştir. Bu şehir deniz kenarında yer alan Caesarea ile isim benzerliği taşıdığı için daha sonra Caesarea Philippi¹⁹⁴ olarak değiştirilmiştir.¹⁹⁵ Roma ile ilişkilerini daha da arttırmak adına Bethsaida'yı¹⁹⁶ yeniden inşa ettirmiştir. Akabinde Octavianus'un kızının onuruna Julias olarak değiştirmiştir. Bastırdığı paralarda İmparator Octavianus, İmparator

¹⁸⁸ Milwitzky, "Antipas", s. 639.

¹⁸⁹ "Tam o sırada bazı Ferisiler gelip İsa'ya, 'Buradan ayrılıp başka bir yere git. Herodes seni öldürmek istiyor' dediler. İsa onlara şöyle dedi: "Gidin, o tilkiye söyleyin,..."" (Luka, 13/31-32.)

¹⁹⁰ Joseph Jacobs-Schulim Ochser, "Philip", *Jewish Encyclopaedia*, Vol. 9, 680, s. 680. (Er. Tar.: 09. 02. 2022).

¹⁹¹ Rachel Barkay, "Roman Influence on Jewish Coins", *Judaea and Rome in Coins 65 BCE - 135 CE" Papers Presented at the International Conference Hosted by Spink*, (September 2012), 19-26, s. 22.

¹⁹² Jacobs-Ochser, "Philip", s. 680.

¹⁹³ Golan Tepeleri'nin kuzeyinde, Hermon Dağı'nın eteklerinde yer alan Yunan tanrısı Pan ile ilişkilendirilen antik bir bölgedir.

¹⁹⁴ Hermon Dağı'nın güneybatısında yer alan eski bir Roma kenti olarak bilinmektedir.

¹⁹⁵ Jacobs-Ochser, "Philip", s. 680.

¹⁹⁶ Bethsaida, Yeni Ahit'te bahsedilen bir yerdir. Rabbinik literatürde Saidan olarak geçmektedir. Bethsaida, havariler Petrus, Andrew ve Philip'in memleketi olarak da bilinmektedir. Yuhanna, 1-14; Morris Jastrow-Frants Buhl, "Bethsaida", *Jewish Encyclopaedia*, Vol. 3, 124-125, s. 124. (Er. Tar.: 09. 02. 2022).

Tiberius¹⁹⁷ tasvirlerini ve kendi portresini basan ilk Yahudi olarak bilinmektedir.¹⁹⁸ Philippos, İmparator Tiberius döneminde ölmüştür. Ölümü sonrası tüm toprakları Syria vilayeti olarak birleştirilerek, M.S. 37 yılında Büyük Herod'un torunu olan Herod Agrippa'ya verilmiştir.¹⁹⁹

M.S. 26 yılında Roma, Yehuda bölgesine Pontus Pilatus'u²⁰⁰ vali olarak atamıştır. Tarihte Hz. İsa'nın yargılanması sırasında oynadığı önemli rolü ile tanınmaktadır. Acımasız ve zalim olarak bilinen Pilatus, valiliğinin ilk günlerinde Yahudilerin eleştirisine maruz kalmıştır. Zira Pilatus, Kudüs'e Roma'dan birçok heykel getirterek şehrin çeşitli yerlerine diktirmiştir. Yahudilerden oluşan bir grup temsilci, Pilatus'u ikna etmek üzere görevlendirilmiştir. Pilatus, Yahudilerin inançlarından ve kargaşanın çıkmaması için faaliyetlerinden vazgeçmiştir. Roma dünyasında var olan imar çalışmalarına özel bir ilgisi olan Vali Pilatus, bayındırlık işlerine önem vermiştir. Her yetenekli vali gibi O'da kendisini Roma'ya ispatlamak için yoğun çaba sarf etmiştir. Bu amaçla Pilatus, Yehuda'ya yol, liman, köprü, gibi kamuya yarar birçok imar çalışmasında bulunmuştur. Kudüs ve çevresindeki en büyük problemin su kaynaklarının yetersizliğinden dolayı su kemerleri inşa ettirmiştir. Vali Pilatus, bu imar çalışmaların masraflarını karşılamak için mabedin hazinesini dahi yağmalamıştır.²⁰¹

2. 2. Kültürel ve Sosyal Açıdan Yehuda Bölgesi

II. Mabet döneminde Yehuda bölgesinin sosyal ve kültürel anlamda gelişim ve değişimi, Büyük İskender'in seferleri sonucunda yaşanmıştır. İskender, Gazze ve Tyre²⁰² Savaşları neticesinde Yehuda'yı kendi topraklarına dahil etmiştir. Böylelikle İskender'in, Makedonya'dan Hindistan'a olan askeri hareketi birçok medeniyetin etkilenmesine sebep olmuştur. Yehuda bölgesi de İskender sonrasında köklü bir değişime uğrayarak Helen kültürünü tanımaya başlamıştır. Helenizm'in kültürel

¹⁹⁷ Augustus'un ardından Roma İmparatorluğu tahtına çıkan ikinci İmparatordur.

¹⁹⁸ Barkay, "Roman Influence on Jewish Coins", s. 22; Jacobs-Ochser, "Philip", s. 680.

¹⁹⁹ Jacobs-Ochser, "Philip", s. 680.

²⁰⁰ M.S 26-36 yılları arasında Roma İmparatorluğu'nun Yehuda eyaletinin yöneticiliğini yapmıştır. Bunson, *Encyclopedia of the Roman Empire*, s. 443.

²⁰¹ Carpenter, *Life in Palestine When Jesus Lived*, s. 82.

²⁰² Günümüzde Lübnan sınırlarında yer alan Tyre, Sur şehri olarak bilinmektedir.

anlamda kalıcılığını sağlamak adına Yehuda'nın birçok şehrine Zeus, Athena, Artemis, Apollon, Pan gibi Yunan tanrılarının heykelleri ve tapınakları dikilmiştir.²⁰³

2. 2. 1. Kültürel Açıdan Yehuda Bölgesi

II. Mabet dönemi sonrasında Helen kültürü, Yehuda bölgesinde hemen hemen her alanda kendisinden söz ettirmiştir. Buradan hareketle Helenizm'in, Yehuda'da baskın kültürü temsil ettiğini söylemek güç olmayacaktır. Helen kültürü en bariz şekilde Yunancanın tercih edilen dil olmasıyla yayılmaya başlamıştır. Öyle ki Yehuda bölgesinde yaşam süren toplulukların ortak dili haline gelen Yunanca, sosyal yaşamı derinden etkilemiştir. Şehirlerin birbiriyle olan ticaret ağlarının artması, resmi yazışmaların Yunanca olması, farklı coğrafyalardan gelen tüccarların Yunancayı tercih etmesi gibi nedenler Helen kültürünü bölgede daha işlevsel hale getirmiştir.²⁰⁴

Yehuda'nın kozmopolit nüfusu içinde Yunanca kısa sürede insanların tercih ettiği lisan haline gelmiştir.²⁰⁵ Sinagoglar haricinde hemen hemen her kurumda, yönetici ve aristokrat sınıf üyelerinin yazışmalarında, ekonomik terimlerde mezar taşlarında Yunanca kullanılmıştır. Bununla birlikte Başkohen ve mabet görevlileri, yüksek rütbeli askerler de Yunanca konuşmuşlardır. Böylelikle Yehuda bölgesinde konuşulan Aramice, İbranice ve Kıptice gibi kadim diller popülaritesini zamanla kaybetmiştir.²⁰⁶

Yunancanın hakim olmasıyla birlikte Yehuda'nın şehir isimlerinde de değişiklik yaşanmıştır. Sebaste,²⁰⁷ Apollonia/Arsuf,²⁰⁸ Caesarea Panias, Tiberias/Tiberya gibi şehirlerin isimleri değişikliğe uğramıştır. Aynı zamanda birçok şehir Yunan şehir stiline göre tekrardan dizayn edilmiştir. Kudüs dahil birçok Yehuda şehri, Yunan şehir stiline göre dönüşmüştür.²⁰⁹

Helenizm'in bölgeye etkilerinden biri de Yahudi yüksek mahkemesi olan

²⁰³ Carpenter, *Life in Palestine When Jesus Lived*, s. 39.

²⁰⁴ John Riches, "The Political, Economic, Social and Cultural Context of First-Century Palestinian Judaism", *In the World Jesus: First-Century Judaism in Crisis (Understanding Jesus Today)*, (1990), 10-29, s. 18-19.

²⁰⁵ Riches, "First-Century Palestinian Judaism", s. 27.

²⁰⁶ Carpenter, *Life in Palestine When Jesus Lived*, s. 58-59.

²⁰⁷ Nablus şehrinin kuzeybatısında yer alan bir Filistin köyüdür.

²⁰⁸ Günümüzde Tel Arshaf olarak adlandırılan arkeolojik sit alanıdır.

²⁰⁹ Riches, "First-Century Palestinian Judaism", s. 18-19.

Sanhedrin'in isimlendirilmesidir. Yahudilerin yüksek dini mahkemesi Sanhedrin, Yunan şehir konseyi olan Synedrion'dan türemiştir. Hz. Musa dönemine kadar eski bir tarihi geçmişi olduğuna inanılan din adamları konseyi, Sanhedrin olarak ilk defa Selefki kral III. Antiokhos döneminde adlandırılmıştır. Roma'nın Yehuda bölgesini ele geçirmesine kadar Sanhedrin işlevini kaybetmemiştir.²¹⁰

Yunancanın etkisi ile kültürel bağlamda ciddi değişiklikler yaşanmıştır. Bu değişikliklerin en bariz görüldüğü yerlerden biri de Kudüs şehridir. Kudüs, Yehuda'nın en yoğun ve kozmopolit nüfus yapısına sahip şehri olmuştur.²¹¹ Ayrıca Yahudilerin hac bayramları olan Fısıh/Pesah,²¹² Sukot²¹³ ve Şavuot'u²¹⁴ icra ettikleri şehir olarak da tanınmaktadır. Yahudilerin dini ve sosyal yaşamında önemli bir şehir de olsa Helenizm etkisinden kurtulamamıştır.²¹⁵ Öyle ki şehrin belli başlı yerlerine dikilen heykellerin varlığından söz edilmiştir.²¹⁶

Helenizm, aristokrat ve yönetici sınıfı da etkilemiş, son derece Yunan kültürüne empoze olmuşlardır.²¹⁷ Kendilerinin ve soylarından gelenlerin Yunan tarzı bir eğitim almaları için çabalamışlardır.²¹⁸ Yunan kültürünün tekelinde olan eğitim metotları, Helenizm'in propagandası haline gelmiştir. Zira Helen kültürünün muhafazası için Yunan eğitimi, sorumluluk bilincine sahip iyi yurttaşlar yetiştirmek için elzem bir iş olarak görülmüştür. Yunan eğitimi, üç farklı yaş grubuna göre düzenlenmiştir. 7-14 yaş aralığı ilk eğitim olarak düzenlenmiştir. Başarılı olanlar, 15 yaşında iki yıllık bedensel eğitimin yoğun olduğu bir eğitime tabi tutulmuştur. 17

²¹⁰ Wilhelm Bacher-Jacob Zallel Lauterbach, "Sanhedrin" *Jewish Encyclopaedia*, Vol. 11, 41-44, s. 41. (Er. Tar.: 09. 02. 2022).

²¹¹ Carpenter, *Life in Palestine When Jesus Lived*, s. 41-59.

²¹² Mısır'da kölelikten kurtarılan İsrailoğullarının göç hikâyesi anılmaktadır. Pesah veya Hamursuz Bayramı olarak da isimlendirilmiştir. Nisan ayının 15. günü başlayan bayram, 7 veya 8 gün sürmektedir. Yusuf Besalel, "Pesah", s. 498-501.

²¹³ Çadırlar bayramı olarak adlandırılan Sukot, Tışri ayının 15. günü kutlanır. Bayram, 7 gün sürmektedir. Besalel, "Sukot", s. 647.

²¹⁴ Genelde Mayıs ya da Haziran ayının ilk yarısına denk gelen Şavuot bayramı, Sivan ayının 6. günü kutlanmaktadır. Tanrı tarafından Sina Dağı'nda toplanan İsrailoğullarına Tevrat'ın verilmesi kutlanmaktadır. Besalel, "Şavuot", s. 664-665.

²¹⁵ Riches, "First-Century Palestinian Judaism", s. 22.

²¹⁶ Daniel Sperber, *The City in Roman Palestine*, New York: Oxford University Press, 1998, s. 28.

²¹⁷ Siegfried-Gottheil, "Hellenism", s. 336.

²¹⁸ Martin Hengel, *The Hellenization of Judaea in the First Century after Christ*, London: SCM Press, 1989, s. 30.

yaşına gelen erkekler, Yunan tanrıları adına yapılan yeminlerin yer aldığı ephebate olarak adlandırılan törenlerle mezun olmuşlardır.²¹⁹ Yunan kültürünün etkisine bağlı olarak okulların yanında farklı kurumlar da kurulmuştur. Fiziksel becerilerin sergilendiği ve geliştirildiği atletizm eğitimi yaygınlık kazanmıştır.²²⁰ Halka açık bir şekilde arenalarda tiyatrolar ve oyunlar sergilenmiştir.²²¹

Yunanca, Yahudiler arasında günlük yaşamın tercih edilen dili olmasının yanında Kutsal Kitap'ın çevirisinde de etkili olmuştur. M.Ö. 285-247 yılları arasında Ptolemy Philadelphus²²² döneminde İskenderiye'de Kutsal Kitap Yunancaya çevrilmiştir. Helenizm'e empoze olan Yahudiler arasında Kutsal Kitap'ın Yunanca çevirisi büyük saygı görmüştür. Kaldı ki onlar Yunancaya olan hayranlığını gizlemeyerek, Kutsal Kitap'ın çevirisinin yapılabileceği tek dilin Yunanca olabileceğini iddia etmişlerdir.²²³

Helen etkisi ile Yehuda bölgesinde Yunan egemenliğine dayalı edebiyat türemiştir. Yıllarca süren edebiyatın değişim ve gelişimiyle Yahudi inanç ve gelenek içinde Josephus Flavius gibi büyük bir tarihçi de yetiştirmiştir. Yahudiler, Yunan etkisiyle Homeros'un yorumlama tekniklerinden de yararlanarak kutsal yazıtların yorumlanmasında gelişim katetmişlerdir.²²⁴ Helenizm, Yehuda bölgesinde Yunan felsefesinin yayılmasının da önünü açmıştır. Yunan kültürünün tanıtımı için iyi bir araç olan Yunan müziği, sınırların genişlemesiyle her yere ulaşmıştır. Yunan sanatı ve müzik terimleri Yunanca ile birlikte uzun bir süre Yehuda bölgesinde kullanılmaya devam etmiştir.²²⁵

Helenizm, Yehuda bölgesinin mimarisini de etkilemiştir. İhtişamlı yapılar, geniş avlulu evler, daha önce görülmemiş süslemeler Helen kültürünün etkisi ile yapılmıştır. Kudüs ve çevre şehirlerinde inşa edilen büyük konaklar dönemin

²¹⁹ Carpenter, *Life in Palestine When Jesus Lived*, s. 66.

²²⁰ George Gotsis-Gerasimos Merianos, "Early Christian Representations of the Economy: Evidence from New Testament Texts," *History and Anthropology*, Vol. 12, (2012), 467-505, s. 475.

²²¹ Riches, "First-Century Palestinian Judaism", s. 27.

²²² Romalı Triumvir Marcus Antonius'un ve Ptolemeler Kraliçesi VII. Kleopatra'nın en küçük çocuğudur. Suriye, Fenike ve Kilikya hükümdarı olarak tanınmaktadır. <https://www.britannica.com/biography/Ptolemy-Philadelphus> (Er. Tar.: 30. 01. 2022).

²²³ Siegfried-Gottheil, "Hellenism", s. 336.

²²⁴ Riches, "First-Century Palestinian Judaism", s. 27-28.

²²⁵ Carpenter, *Life in Palestine When Jesus Lived*, s. 41.

modasına uygun olarak Helenist bir tarzda inşa edilmiştir.²²⁶ Kudüs'te inşa edilen bu konakların ihtişamına kapılan insanların hayranlığı Yeni Ahit metinlerinde dahi yer almıştır. Markos bölümünde, harika taşlardan ve büyüklüğünden etkilendikleri yapılar bahsedilmektedir.²²⁷

İnşa edilen birçok mekan, Helenizm etkisiyle freksler ve mozaikler ile bezenmiştir.²²⁸ Aynı zamanda stoa²²⁹ ve exedra²³⁰ gibi mimari terimler de günlük dilde yer edinmiştir.²³¹ Şehirlerin tekrar kurulması, Yunan stiline göre dizayn edilmesi gibi durumlar, Roma döneminde yoğunlaşmıştır. Roma'nın hakimiyeti sırasında tiyatrolar, okullar, arenalar ve hipodromların sayısı artmıştır. Roma döneminde ilk hipodromlar Herod tarafından Kudüs, Caesarea ve Eriha'da inşa edilmiştir. Bu hipodromlarda farklı yarışmalar sergilendiği için tek bir mimari plan üzerine kurulmamıştır. Şehirlerin büyüklüklerine göre inşa edilen hipodromlar genel olarak 10-16 bin kişinin rahatlıkla izleyebilecekleri şekilde tasarlanmıştır. En büyük hipodrom Caesarea şehrinde inşa edilmiştir.²³²

Yahudiler arasında Helen kültürüne uyumlu bir hayat tarzı yaşayanlar olduğu gibi karşı çıkanlar da olmuştur. Helen kültürüne karşı çıkanların endişesi, asimile olma korkusundan kaynaklanmıştır. Kaldı ki Helen kültürü, dini inanca sıkı sıkıya bağlı olan bir Yahudi için putperestlik olarak algılanmıştır.²³³ Helen etkisi ile yapılan her işin necis olduğu söylenmiş, helenist olanların ürettikleri mallardan tüketmekten sakınmışlardır. Helenizme karşı çıkan Yahudiler, ırkdaşlarının Helen kültürüne bakış açılarını değiştirmek adına çeşitli tehditlerde dahi bulunmuşlardır. Onlar, oğullarına Yunancayı öğretenlerin domuz besleyenler ile aynı günaha gireceklerini iddia

²²⁶ Riches, "First-Century Palestinian Judaism", s. 21.

²²⁷ İsa Tapınaktan ayrılırken, öğrencilerinden biri O'na, "Öğretmenim" dedi. "Şu güzel taşlara, görkemli yapılara bak!" Markos, 13/1.

²²⁸ Riches, "First-Century Palestinian Judaism", s. 21.

²²⁹ Yönetim ve ticaret merkezleri olarak kullanılan Stoa, halka açık, sokak ya da agoranın yanında yer alan üstü kapalı, sütunlu galerilerdir. Ackermann vd., *Encyclopedia of World History*, s. 191-192.

²³⁰ Genellikle bir binanın cephesine yerleştirilen veya serbest duran yarım kubbe ile taçlanan yarım daire biçimli bir mimari girintidir. <https://www.britannica.com/technology/exedra> (Er. Tar.: 07. 02. 2022).

²³¹ Carpenter, *Life in Palestine When Jesus Lived*, s. 43.

²³² Sperber, *The City in Roman Palestine*, s. 85, 151.

²³³ Siegfried-Gottheil, "Hellenism", s. 336

etmişlerdir.²³⁴

Helenizm'i benimseyen Yahudiler ise elde ettikleri makamları korumak, yaşam tarzlarından ödün vermemek adına Yunan kültürüne boyun eğmişlerdir. Yahudilerin aristokrat sınıfı, yabancı efendilerinden emir alma konusunda sorun yaşamamışlardır. Genellikle varlıklı aileler arasında etkisi hissedilen Helenizm, Yehuda'da yaşanılması gereken bir moda olarak görülmüştür. Yahudiler, Yunan kültürüne olan karşıtlığı zamanla hafifleyerek farklı bir yol aramışlardır. Kendi inançlarıyla Helen kültürü arasında bir uyum arayışına giren Yahudiler, aralarındaki benzerlikler üzerinden yararlanmışlardır.²³⁵ Yahudi erkekler, atalarından miras kalan isimleri terk etmişlerdir. Onlar, Yunan isimleriyle anılmayı tercih etmişler, bu durumdan hoşnut olduklarını dile getirmişlerdir. Başhoken dahi bu durumdan etkilenecek, Joshua ismini Jason olarak değiştirmiştir. Hz. İsa'nın yaşadığı dönemde de Helen etkisini görmek mümkündür. Hz. İsa'nın havarileri olan Andreas ve Filipus, Yahudi olmalarına rağmen Yunan isimleri almaları Helen etkisinin sonuçlarındandır.²³⁶

2. 2. 2. Sosyal Açıdan Yehuda Bölgesi

Yehuda bölgesinin sosyal yaşamını, bölgenin en kalabalık nüfusuna sahip Yahudiler üzerinden anlamak mümkün olabilmektedir. Yahudilerin sosyal yaşamında aile, yüzyıllar boyunca çeşitli kurallarla korunmuştur. Erkek egemen bir yapıda kurulan aile ilişkilerinde kocanın kadın üzerinde söz sahibi olduğu bilinmektedir. Yahudi aile ilişkilerine göre kadın önce babasının sonra kocasının idaresi altında yaşamak zorunda kalmıştır. Yahudi yaşamında kadının dini ritüellerini yerine getirmesinde de erkeğin iznine bağlanmıştır. Evliliklerinde kadının rızası gözetilmesine rağmen tamamen özgür bir tercihe sahip olduğu söylemek güçtür. Erken yaşlarda evlendirilen kız çocukları ortalama on iki yaşından itibaren nikahlandırılmaya başlanmıştır.²³⁷

Yahudi sosyal yaşamında cinsiyet, aile içinde rolleri ve işlevleri belirleyen temel durum olarak görülmüştür. Aynı zamanda çocukların doğum sırası da önemli

²³⁴ Riches, "First-Century Palestinian Judaism", s. 27.

²³⁵ Riches, "First-Century Palestinian Judaism", s. 28.

²³⁶ Carpenter, *Life in Palestine When Jesus Lived*, s. 40-43.

²³⁷ Isidore Singer vd., "Marriage" *Jewish Encyclopaedia*, Vol. 8, 335-340, s. 336-337. (Er. Tar.: 05. 02. 2022).

olduğu için ilk doğan erkek diğerlerine göre daha ayrıcalıklı bir yaşam sürmüştür. Ancak sosyal tabaka sadece aileden gelen birtakım ayrıcalıklarla sınırlı kalmamıştır. Bir Yahudi kadını, kendi mülkiyetini elinde tutmasına rağmen evliliği devam ettiği sürece kocasının kontrolü altında yaşamıştır. Evlilik sözleşmesi olarak da adlandırılan ketubah kadının boşanması durumunda güvencesi olarak kadının himayesinde kalmıştır. Bu belge her iki tarafında evlilik boyunca uyması gereken kuralları kapsamaktadır.²³⁸ Koca, karısının başına gelen herhangi bir sorunu çözmekle yükümlü hale gelmiştir. Kadının vefat etmesi durumunda cenaze işlemlerinin kocası tarafından yapılmıştır. Yahudi hayatında kadının kocasına karşı görevi ise, ev işlerinin ağırlıklı olduğu bilinmekle birlikte yün işçiliği de yapması beklenilmiştir. Yahudiliğin aile yapısına göre kadın, çocuklarının ilk eğitimcisidir. Kadının dini inanç içerisinde ise Fısıh/Pesah yemeğini hazırlamak, evdeki dini kurallara hassasiyet göstermek gibi farklı görevler üstlenmiştir.²³⁹

Yahudi kültüründe kadın, genellikle gevşek kollu, dökümlü elbiseler tercih etmiştir. Kadınların yüzünü örtmesi, vücudun tamamının tek tip bir kıyafetle kapatılması dönemin kültüründe yer almamıştır. Evli bir kadın ile bekar bir kadın arasında saçlarının örülmesi veya serbest bırakılması konusunda farklılıklar yaşanmıştır. Bekar kızların saçlarını serbest bıraktığı, evli olanların ise örgülü bir saç stilini tercih etmesi dönemin sosyal yaşamında görülmüştür. Zira örgülü saç, kadının kocasına olan itaatini temsil etmiştir.²⁴⁰

Yehuda bölgesindeki nüfus yapısında halkın çoğunluğu kırsal bölgelerde yaşamını sürdürmüştür. Ortalama bir yaşam standartını yakalayan Yehuda sakinleri, günlük tüketim listesinde tahıl, fasulye, soğan, salatalık gibi kolaylıkla üretilebilecek besinler yer almıştır. Bu da bizlere gösteriyor ki kırsalda yaşayanların beslenme alışkanlıkları yetersiz ve dengesiz olmalıdır. Bunların yanında meyve ve hayvansal ürünler daha az sıklıkla tüketilen ürünler olduğu bilinmektedir. Şehirlerde yaşayan insanların ise doğal olarak farklı bir yaşam sürmüşlerdir. Bu kişiler, zengin, refah bir hayat içinde büyük ve lüks olarak tasarlanmış evlerde yaşamışlardır. Pahalı

²³⁸ Jeremias, *Jerusalem in the Time of Jesus*, s. 360.

²³⁹ Julia Neuffer, "First-Century Cultural Background in the Greco-Roman Empire" *In Symposium on the Role of Women in the Church*, (ed. Gordon M. Hyde), (2013), 1-13, s. 2-4.

²⁴⁰ Neuffer, "First-Century Cultural Background in the Greco-Roman Empire", s. 3.

mermerler, freskler, mozaikler ile süslenen duvarlar, geniş avlular, pahalı halılar, camlar ile inşa edilen konaklarda ikamet edilmiştir. Dönemin modasına uygun olarak evin hanımı ve erkeği mor renkli elbiseler ve ipekten yapılmış kumaşları tercih etmiştir. Beslenme alışkanlıklarında keçi, kuzu, buzağı, balık ve kümes hayvanları ile baharatlar yer almıştır.²⁴¹

Kırsal bölgelerde evler, çatılarına dışarıdan bir merdiven yardımıyla çıkılan, genellikle tek katlı ve sade bir görünümde inşa edilmiştir. Kiralık olarak da ikamet edinilen bu evler avlulu olarak da tasarlanmıştır. Damlarında kurutulacak tahıl veya meyvelerin yer aldığı bölmeler yapılmış, evlerin içi ise tahta veya taştan döşenmiştir. Evlere ayakkabılarla girmenin adaba uygun olmayan bir davranış olarak görülmüştür. Çeşitli eşyaları bir arada tutmak için ahşap sandıklar kurulmuştur. Evlerin kapılarının yanında birkaç daldan oluşan yapraklı hoş kokulu çalılar koyulmuştur.²⁴²

Roma dönemi Yehuda bölgesinde zenginliğin ve refahın bir göstergesi olarak parfüm benzeri hoş kokular üretilmiştir. Bu kokular, en rağbet edilen Balsam²⁴³ ve Mür²⁴⁴ gibi endemik çiçeklerden elde edilmiştir. Balsam, Roma İmparatorluğun dönemi boyunca elde edilmesi zor olan bir bitki olarak tanınmıştır. Arabistan bölgesinden ithal edildiği, uzun yollardan ve birçok elden geçmesinden ötürü pazarlarda yüksek fiyat biçilmiştir. Balsam ve Mür'ün tropikal bir bitki olması sebebiyle Yehuda'nın kuzey bölgelerinde yetişmesi daha kolay olmuştur. Yehuda içerisinde Balsam ve Mür'ün dikiminin yapıldığı tek yer, Ürdün Vadisi'dir. Bu yüzden Ürdün Vadisi topraklarının değeri de zamanla katlanarak artmıştır. Roma içinde değerli bir bitki olmasının yanında Yehuda bölgesini de temsil eden bir bitki olmuştur. Ancak iklim ve toprak yapısı itibarıyla fazla bir kazanç elde edilememiştir.²⁴⁵

Bölgenin sosyal yaşamına dair başka bir ipucu ise Roma'nın bölgede kurduğu

²⁴¹ Carpenter, *Life in Palestine When Jesus Lived*, s. 51-53.

²⁴² Carpenter, *Life in Palestine When Jesus Lived*, s. 52-53.

²⁴³ Balsam, baharda açan, ortalama 45-55 cm. kadar büyüyen ve dipten sürerek yayılma eğilimi gösteren, donlara dayanıklı kalıcı bir bitkidir.

²⁴⁴ İlaç yapımında ve parfümeride yararlanılan, kokulu, yapışkan bir reçine türüdür.

²⁴⁵ Ze'ev Safrai, *The Economy of Roman Palestine*, London: Routledge, 1994, s. 83.

ilkel bir polis/bekçi teşkilatıdır. Yehuda bölgesinde ortaya çıkan kargaşaları bastırmak, şehirlerin, kasabaların, köylerin güvenliğini sağlamak adına Roma, bölgenin birçok noktalarında kontrolü sağlamak istemiştir. Yasadışı faaliyetlerde bulunan kişiler, Roma tarafından idare edilen hapishanelere konulmuştur. Dönemin ifadesine göre bu hapishaneler pilke olarak adlandırılmıştır. İşlenen suçlara göre hapishanede geçirilen süre ve mekanlar ayarlanmıştır. Öyle ki mahkum, yıllarca karanlık bir hücrede veya gün ışığı ile aydınlanan mekanlarda kalmıştır. Miladi ilk yüzyıl itibarıyla Roma İmparatorluğunda ömür boyu hapse çarptırılma cezası görülmemiştir.²⁴⁶

Miladi ilk yüzyılda Yehuda bölgesinde tıp ilmi oldukça önemli hale gelmiştir. Doktorluk mesleği, sosyal tabaka içinde önemli bir konuma yükselmiştir. Kraliyet, aristokrat ve nüfuzlu ailelerin özel doktorları olduğu da bilinmektedir.²⁴⁷ İnsanların tıp ilmine olan ilgileri diğer ilimlerinde öğrenilmesinin önünü açmış, bölgenin okuma-yazma bilenlerin oranları hakkında yorumlar yapılabilmektedir. Hz. İsa'nın döneminde okuma oranı %4 ile %10 arasında olduğu tahmin edilmektedir. Yazma oranı ise bu oranın çok altında olduğu düşünülmektedir.²⁴⁸

2. 3. Yehuda Bölgesinin Ekonomik Durumu

Büyük İskender'in askeri seferlerinin etkisiyle Yehuda bölgesi çok yönlü ekonomik gelişme göstermiştir. Yehuda bölgesi genel olarak ticaret, tarım, lojistik, balıkçılık gibi ekonomi alanlarında gelişerek zenginleşmiştir.²⁴⁹ Yehuda bölgesi, süreç boyunca Mısır, Mezopotamya, Suriye, Arabistan, Kıbrıs, Yunanistan, Rodos ve İonia/İyonya²⁵⁰ ile ticaret ağına sahip olmuştur. Makedonya'dan Hindistan'a kadar olan ticaret ağının geçiş güzergahında önemli bir bölge haline gelmiştir. M.Ö. 3. yüzyılda Helen kültürünün etkisi ile Yehuda'nın birçok kıyı şehrine ve Şekem/Nablus ve Marisa/Maresha²⁵¹ gibi iç bölgelere koloniler kurulmuştur. Yunan

²⁴⁶ Sperber, *The City in Roman Palestine*, s. 77-80.

²⁴⁷ Jeremias, *Jerusalem in the Time of Jesus*, s. 18.

²⁴⁸ Zafer Duygu, *İsa, Pavlus, İnciller*, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2019, s. 598.

²⁴⁹ Harland, "The Economy of First-Century Palestine", s. 519.

²⁵⁰ İzmir ve Aydın illerinin sahil şeridinde antik çağda verilen addır.

²⁵¹ Günümüzde Edom kentinde yer alan arkeolojik kazı alanıdır.

ağırlık ve uzunluk birimi, madeni paralar, hesaplama yolları, ticaret kuralları Yehuda'da kullanılmaya başlamıştır. Yunanlılarla birlikte Fenikeli denizciler de Yehuda ile yoğun bir şekilde ticaret ağına sahip olmuşlardır. Fenikeliler aracılığıyla Yehuda'ya lüks mallar, tahıl, çanak-çömlek gibi mallar taşınmıştır.²⁵²

2. 3. 1. Yehuda Bölgesinde Üretim

Yehuda bölgesinde ekonomik gelişim tarım üzerinden yaşanmıştır. Pers ve Makedonya dönemlerinde bölgede tarım faaliyetleri yapılmıştır. Ptolemeler döneminde ekonomi, sıkı bir denetim ile sürdürülmüştür. Ptolemeler'in asırlık egemenliği boyunca Yehuda bölgesinde devlet gözetimine bağlı ekonomik sistem kurulmuştur. Selefikler ile mücadelenin temellinde ticaret yollarının egemenliğini elde etmek olsa da, Ptolemeler'in zenginlikleri tarıma dayandırılmıştır. Yehuda'da gerçekleştirilen buğday ekimi, düzenli bir şekilde planlanmış ve yürütülmüştür. Ptolemeler'in Yehuda bölgesinden elde ettikleri diğer ürünler, bitkisel yağlar, keten, tuz ve baharatlardır. Yehuda'daki ticari limanlara sahip olan Ptolemeler, ticari ağını Arabistan'a ve Basra Körfezi'ne kadar genişletmiştir. Tütsü, mür, aromatik mallar gemiler vasıtasıyla Yehuda'ya getirilmiştir.²⁵³

Roma döneminde ise ekonomik alanda devletin en büyük sermayesi vergiler olmuştur. Roma tarafından alınan vergiler, yıllara göre farklılık göstermiş, çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Roma'da vergiler, meslek gruplarına göre özel olarak toplanmıştır. Vergilendirme sisteminde en büyük payı kamu hizmetleri yer almıştır. Böylelikle şehirleri, kasabaları, köyleri bayındır hale getirmek için vergiler toplanmıştır. Roma aynı zamanda ordu ve donanmanın ihtiyaçlarını da halktan vergi toplayarak karşılamıştır.²⁵⁴ Roma atadığı valilere de vergi toplama konusunun tasarruf hakkı tanımıştır. Valilerin halktan topladığı vergiler genellikle köprü, liman, yolların yapımında kullanılmıştır. Tarım ürünleri üzerinden de toplanmış olan vergilerde, tahıl kaleminden onda bir, meyve ve şarap kaleminden ise beşte bir oranında ayarlanmıştır. Son olarak vergi sistemi içinde mülk ve cizye olmak üzere vergi

²⁵² Martin Hengel, *Judaism and Hellenism*, Tübingen: Fortress Press, 1973, s. 32.

²⁵³ Hengel, *Judaism and Hellenism*, s. 34-37.

²⁵⁴ Safrai, *The Economy of Roman Palestine*, s. 171.

alınmıştır.²⁵⁵ Yahudiler bu denli ağırlaştırılmış vergi usulünü eleştirmekten ve karşı çıkmaktan geri kalmamışlardır. Yeni Ahit'te yer alan bir bölümde Ferisilerin, Hz. İsa ile vergi konusundaki tartışmaları yer almaktadır.²⁵⁶

Yehuda bölgesinde ekonomi, tarım üzerinden elde edilen gelirler üzerinden yürütülmüştür. Miladi ilk yüzyıl içinde tarım, daha önce görülmemiş seviyede gelişim göstermiştir. Tarımın önemi toprak üzerinden çeşitli gelirlerin de ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Toprağın satılması, kiralanması, süreli-süresiz çalışma saatlerin ayarlanması gibi farklı durumlar ortaya çıkmıştır. Tarım aynı zamanda bölgenin gelişmesinde de etkili olmuştur. Su kemeleri, köprüler, su drenajları, yollar inşa edilmiştir. Su gücünü kullanmak ve uzun süre boyunca sudan istifade etmek amacıyla barajlar kurulmuştur. Tarımın bu denli gelişmesi, ihracat ve ithalat gibi kalemlerde de hareketliliğe yol açmıştır. Yehuda, bölgeler arası ticaret ağına sahip aktif bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. İhracat içerisinde en önemli payı tarımdan elde edilmiş ürünler kapsamıştır. Bölgeye has olarak başlıca zeytin, zeytin yağı, hurma ve baharatlar önemli tarım kalemleri olarak bilinmektedir. Hurma şarabı, Roma halkının taleplerinden dolayı önemi her yıl artmıştır. Ölü Deniz yakınlarında yetiştirilen Opobalsam²⁵⁷ bitkisi de ihracatta etkili olan diğer tarım ürünüdür.²⁵⁸

Yehuda bölgesinde tarımdan elde edilen mahsuller temel ihtiyaçların karşılanması amacıyla üretilmiştir. Üretilen ürünler; buğday, arpa, darı ve pirinçtir. Bunun yanında elde edilen sebzeler arasında soğan, sarımsak, kabak, lahana, pancar vb. ürünler vardır. Yehuda'da üretimi yapılan meyveler ise; hurma, zeytin, incir ve üzumdür. Baklagiller olarak mercimek ve fasulye; baharatlar olarak da tuz, karabiber ve zencefil elde edilmiştir. Et, üretimi Yehuda bölgesi için önemli bir besin kaynağı olarak görülmüş, balık, inek, kuzu ve keçi gibi hayvanlardan faydalanılmıştır.²⁵⁹

Yehuda bölgesi ekonomik çalışma içerisinde balıkçılık önemli bir paya sahip olmuştur. O döneme ait elimizde net bir istatistiki bir veri olmasa da insanların

²⁵⁵ Carpenter, *Life in Palestine When Jesus Lived*, s. 85.

²⁵⁶ "...Tanrı yolunu dürüstçe öğrettiğini biliyoruz. Sezar'a vergi vermek Kutsal Yasa'ya uygun mu, değil mi?..." Markos, 12/14.

²⁵⁷ Opobalsam, Yemen, Güney Umman, Suudi Arabistan, Güneydoğu Mısır ve Sudan'da yetişen bir çalı türüdür.

²⁵⁸ Safrai, *The Economy of Roman Palestine*, s. 48.

²⁵⁹ Harland, "The Economy of First-Century Palestine", s. 515.

günlük beslenmeleri içinde balığın yer aldığı düşünülmektedir. Kaldı ki Yahudilerin Şabat yemeğinin düzenli olarak bir parçasıdır. Bölge halkının balık ihtiyacı, Celile Denizi'nden ve Tiberya'dan karşılanmıştır. Celile Denizi'nin batı tarafında balıkçılıkla geçimlerini sağlayan yerleşim yerleri kurulmuştur. Yehuda'nın kıyı kesimleri genel olarak balıkçılıkla geçinen şehirlerden oluşmaktadır. Bu şehirler, Beth Yerah/Khirbet Kerak,²⁶⁰ Hamath/Hama, Magdala/Mecdel,²⁶¹ Ginossar/Ginosar²⁶² ve Kefar Nahum/Capernaum'dur.²⁶³ Bu şehirlerdeki çok sayıdaki limanların varlığı balıkçılığın önemli olduğunun kanıtı olarak görülmüştür. Bu yerleşim yerlerinin oldukça sınırlı tarım arazilerin bulunması, bu şehirlerdeki insanların balıkçılıkta uğraşmalarına neden olmuştur. Yehuda'nın kıyı kesimlerinde yaşayanların çoğunun Yahudi olmadığı bilinmektedir. Buradan hareketle Yahuda'da balıkçılıkla uğraşanların çoğunun Yahudi olmadığı sonucu çıkarılabilir. Ptolemais şehrinin önemli bir balıkçılık merkezi olduğuna dair bilgiler de mevcuttur. Balıkçılığın gelişmesi, Roma'nın inşa ettiği yolların sağladığı konfor ve güvenlik sayesinde olmuştur. Bundan sebep balıkçılar, uzun mesafeler katetmiş, kırsal bölgelere kadar ticarete katkı sağlamışlardır.²⁶⁴

Balıkçılığın deniz haricinde büyük havuzlardan da elde edildiğine dair bilgiler mevcuttur. Kudüs ve Caesarea gibi büyük şehirlerde balık yetiştirilen havuzlarının varlığından bahsedilmiştir. Ancak bu havuzlar balıkların üretiminden çok eğlence ve lüks için tasarlanmış mekanlardır. Caesarea'da kazı çalışmalarında birkaç havuz gün yüzüne çıkarılmıştır. Kudüs'te var olan bu havuzlar zenginliğin göstergesi olarak görülmüştür. Balıkçılığın ekonomi içerisinde net olarak payının ne kadar olduğu bilinmemektedir. Ancak toplumun büyük bir kesminin uğraş alanı olması sebebiyle balıkçılık ekonomiye katkısı göz ardı edilmemiştir. Toplumun geneline hitap eden bu besin türü hemen hemen her şehirde rağbet görmüştür.²⁶⁵

²⁶⁰ Günümüz Celile Denizi'nin güney kıyısında yer alan bir şehirdir.

²⁶¹ Tiberias'ın kuzeyindeki Celile Denizi kıyısında antik bir şehir olarak bilinmektedir.

²⁶² Celile Denizi'nin batı kıyısındaki Ginosar Ovası'nda bir yerleşim yeridir.

²⁶³ Kefernahum, İsrail sınırları içerisinde Taberiye Gölü kıyısında bulunan tarihi bir köydür. Yeni Ahit'te, tövbe etmeyen şehirler arasında yer almaktadır. Matta, 11/23; <https://www.britannica.com/place/Capernaum> (Er. Tar.: 30. 01. 2022).

²⁶⁴ Safrai, *The Economy of Roman Palestine*, s. 91.

²⁶⁵ Safrai, *The Economy of Roman Palestine*, s. 92.

Herod'un iktidarı döneminde Yehuda bölgesi topraklarının çoğu Herod ailesine bağlanmıştır. Herod sonrası ise bu topraklar kişilere satılmıştır. Tarımın ekonomideki payının giderek artması toprakları elinde bulunduran kişilerin statülerini de etkilemiştir. Bu kesim, zenginliklerine zenginlik katmış, fakirlerin ellerindeki toprakları da mülklerine geçirmişlerdir. Zamanla toprağa bağlı bu zenginlik, oğullarına devredilen miras olarak görülmüştür. Böylelikle doğuştan zengin aristokrat bir kesim meydana gelmiştir.²⁶⁶

2. 3. 2. Yehuda Bölgesinde Ticaret

Yunan ve Fenikeli denizcilerin ticaret faaliyetleri ile Yehuda'da sanatsal anlamda gelişim göstermesinin önü açılmış, sanatta kullanılan nesnelere ilgi artmıştır. Yapılan kazılarda Gazze yakınlarında bulunan Attika²⁶⁷ formuna sahip yatak ve sandalyelerin keşfedilmesi örnek gösterilebilir. Ayrıca diğer kültürden etkilenmiş olmasından dolayı Pers ve Suriye tarzı işlenmiş gümüş eşyalar da bölgede bulunmuştur. Yehuda'nın kıyı şeridinde pişmiş topraktan inşa edilen evler, Mısır ve Pers kültürünün etkisiyle yapılmış, zamanla evlerin tarzları ve yapı malzemeleri Yunan tarzına dönmüştür.²⁶⁸

Yehuda bölgesinin ithalat kaleminde Arabistan, Mısır hatta Hindistan'a kadar uzanan bir ekonomik ilişki geliştirilmiştir. Mabette kesilen hayvanların sınırlı olması sebebiyle Etiyopya ve Hindistan'dan canlı hayvan ithal edilmiştir.²⁶⁹ Hindistan ve Tell El-Farama²⁷⁰ olarak bilinen bölgeden ayrıca ince çarşaf getirilmiştir. Arabistan'dan altın, değerli taşlar, demir, bakır, tütsüler satın alınmış, bu tütsülerden Eski Ahit'te de bahsedilmiştir.²⁷¹ Büyük Herod döneminde ise Arabistan'dan aslanların getirildiği bilinmektedir.²⁷² Tire ve Leodikya'dan²⁷³ giysiler, sandaletler;

²⁶⁶ Harland, "The Economy of First-Century Palestine", s. 520-521.

²⁶⁷ Antik Yunanistan'ın başkenti Atina'nın kuzey bölgesini tanımlayan toprak parçasıdır. <https://www.britannica.com/place/Greece/Eastern-Greece-Thessalia-and-Attiki#ref297876> (Er. Tar.: 30. 01. 2022).

²⁶⁸ Hengel, *Judaism and Hellenism*, s. 33-34.

²⁶⁹ Harland, "The Economy of First-Century Palestine", s. 519.

²⁷⁰ Pelusium, Dimyat şehrinin doğusunda yer alan antik bir liman şehridir.

²⁷¹ "Neden bana Saba'dan günnük, Uzak bir ülkeden güzel kokulu kamış getiriliyor?" Yeremya, 6/20.

²⁷² Jeremias, *Jerusalem in the Time of Jesus*, s. 37.

²⁷³ Denizli ilinin kuzeyinde yer alan Laodikya, günümüzde antik kenttir. Lykos Irmağı'nın güneyinde kurulmuştur.

Kililya'dan ise keçi kılı ithal edilen mallar arasındadır.²⁷⁴

Yehuda'ya yakın bir bölge olan Samaria'da yapılan kazılarda çıkarılan çanak, çömlek gibi günlük kullanılan malzemeler Galya ve İtalya'da da rastlanmıştır. Yafa'da çıkarılan bir kavanozun üzerindeki Hadrumetum²⁷⁵ damgası ise Yehuda'nın Kuzey Afrika ile olan ekonomik ilişkisini göstermektedir.²⁷⁶

Roma İmparatorluğu'nun Yehuda bölgesini ele geçirmesinin ardından bölgenin ekonomik sistemi değişmemiştir. Yehuda, birçok devletin ilgi odağı haline gelmiş, Akdeniz, Mezopotamya, Mısır ve Arabistan'ın kesiştiği, transit yollara sahip olmuştur. Karayolunun gelişmişliği, deniz ticaretini de etkilemiştir. Yüzyıllar boyu değişmeden yürütülen ekonomik sistem, Roma ile birlikte daha da gelişmiştir.²⁷⁷

Roma'nın inşa ettiği yollar üzerinde sağlanan ekonomik uygulamalar az gelişmiş bölgelerdeki insanların büyük merkezlerde ticaret yapmasını kolaylaştırmıştır. İnşa edilen yollar aynı zamanda liman şehirlerinin gelişimine etki etmiştir. İç kesimlerden kıyı şehirlerine kadar uzanan bu yollar, ürünlerin hızlı ve güvenilir bir şekilde ulaşımını sağlamıştır. Liman şehirleri olan Gazze, Caesarea ve Tiberya Roma'nın bu yollar üzerindeki istasyon şehirleridir. Aynı zamanda transit yollara bağlanan bu yollar, Mısır ve Suriye gibi büyük bölgelere de ulaşımı kolaylaştırmıştır. Ticaret yolları sayesinde geniş bir coğrafyada yer alan şehirler, birbirine bağlanmıştır.²⁷⁸

Yehuda'da var olan ticaret yollarının bir modele göre dizayn edilmiştir. Bu yollar, örümcek ağı modeli olarak adlandırılan bir sistemde kurulmuştur. Örümcek ağı modeli, merkez şehre bağlanan yollar vasıtasıyla çevre şehirlerdeki pazar mallarının taşımaya kolaylaştıran sistemdir. Roma'nın Yehuda'ya hakimiyetini perçinleştiren bu yollar, belli başlı şehirlere ulaştığından söz edilmiştir. Yehuda bölgesindeki yolların kesin olarak hangi şehirlere kadar uzandığını bilinmemektedir.

²⁷⁴ Safrai, *The Economy of Roman Palestine*, s. 91.

²⁷⁵ Tunus'un kuzeydoğusunda yer alan bir yerleşim yeridir. Eski bir Fenike kolonisi olarak tanınmıştır. Günümüzde Sousse ismiyle anılan şehirdir. <https://www.britannica.com/place/Hadrumetum> (Er. Tar.: 09. 02. 2022).

²⁷⁶ Harland, "The Economy of First-Century Palestine", s. 518.

²⁷⁷ Hengel, *Judaism and Hellenism*, s. 44.

²⁷⁸ Safrai, *The Economy of Roman Palestine*, s. 131.

Ancak Celile ve Samaria'ya kadar uzanan yollar, şehirleri birbirine bağlayarak ekonomik anlamda gelişme sağlamışlardır. Kudüs ile Emmaus²⁷⁹ şehri belli bir rotaya bağlanmış, zamanla bu yol Lod'a²⁸⁰ kadar uzanmıştır. Başka bir ticaret rotası da Eleutheropolis/Bayt Cibrin²⁸¹ şehrine, Azotus ve Aşkelon'dan iki farklı yol olarak bağlanmıştır. Bu rotalara ek olarak Scythopolis/Beyt Şe'an,²⁸² Maximianopolis/Legio'dan²⁸³ geçmeden başka bir yol ile Caesarea ve Ptolemais'e bağlanmıştır. Bu yollar Roma'nın başlangıçta güvenlik ihtiyacına göre yapıldığı bilinse de zamanla ekonomik amaçlı kullanılmıştır.²⁸⁴

Yehuda'da kurulmuş bu modelin en önemli görevini pazarlara mal götüren kişiler üstlenmiştir. Günümüz tabiriyle seyyar satıcı olarak da adlandırılabilir. Bu kişiler herhangi bir bölgeye bağlı kalmazsınız pazarlara mal götürmüşlerdir.²⁸⁵ Pazarlar daimi ve geçici olarak ikiye ayrılmıştır. Agora olarak adlandırılan merkezi ve kalıcı pazar yerleri insanların günlük, haftalık, yıllık ihtiyaçlarını gördüğü yerlerdir. Agora, Yehuda bölgesinin ekonomik hayatını etkilemiştir. Ürünlerin pazarlara götürülmesini sağlamak için, ürün sahibinin kendi imkanlarıyla götürmesinin yanı sıra kira usulü ile de gerçekleşmiştir. Kira usulünde ürünleri pazara götürecek kişiye belli bir ücret verilmiştir. Şehirlerde kurulan pazarlarda, Roma tanrılarının heykelleri dikilmiştir. Bundan sebep Yahudilerin tepkisini çekmiş, şehirlerde kurulan pazarlara gitmemeyi tercih etmişlerdir.²⁸⁶

Yehuda bölgesindeki ticarete kullanılan ödeme yöntemleri farklılık

²⁷⁹ Emmaus Nicopolis ismiyle de tanınan Emmaus, Filistin sınırları içerisinde üç farklı bölgenin adı olarak geçmektedir. Emil G. Hirsch-M. Seligsohn, "Emmaus", *Jewish Encyclopedia*, Vol. 5, 153, s. 153. (Er. Tar.: 09. 02. 2022).

²⁸⁰ Eski Ahit'te Lod kentinden bahsedilmiş ve Makkabi Dönemi'nden erken Hıristiyanlık dönemine kadar önemli bir Yahudi şehri olarak tanınmıştır. Michael Avi Yonah-Gideon Biger, "Land of Israel" *Encyclopaedia Judaica (EJ)*, Vol. 10, Second Edition, (Ed. Fred Skolnik, Editor in Chief Michael Berenbaum), Detroit: Macmillan Reference,(2007), 100-108, s. 105-107; 1. Tarihler, 8/12, Ezra, 2/33, Nehemya, 7/37, 11/35.

²⁸¹ Kudüs'ün güneybatısında yer alan bir Roma şehriydi.

²⁸² İsrail'in kuzeydoğusunda bulunan bir şehirdir.

²⁸³ Roma'nın Celile eyaletindeki Tel Megiddo'nun güneyinde bir Roma askeri kamp alanıydı. Jessie A. Pincus vd., "Ground-penetrating Radar and Electromagnetic Archaeogeophysical Investigations at the Roman Legionary Camp at Legio, Israel", *Archaeological Prospection*, Vol. 20, (2013), 175-188, s. 176.

²⁸⁴ Safrai, *The Economy of Roman Palestine*, s. 132.

²⁸⁵ Safrai, *The Economy of Roman Palestine*, s. 130.

²⁸⁶ Sperber, *The City in Roman Palestine*, s. 27; Safrai, *The Economy of Roman Palestine*, s. 148.

göstermiştir. Bölgelerin gelişim farklılıklarına göre değişen ödeme yönteminde genel olarak birçok ürün kırsal kesimde takas usulü ile işlem görmüştür. Şehirlerde ise takas usulünün yanında ürünlerin satımında ve alımında madeni paralarında kullanıldığı bilinmektedir.²⁸⁷

2. 3. 3. Kudüs'ün Yehuda Ekonomisine Katkısı

Yehuda bölgesinin merkezi olarak bilinen Kudüs, birçok yönden bölgenin ekonomisine katkıda bulunmuştur. II. Hyrcanus döneminde Kudüs, Yunan tüccarların şehre gelmesi ile Yunanistan ile ticari bir bağ kurmuştur. Resmi bir izin ile Kudüs'te ikimat eden Yunan tüccarlar, kendilerine sunulan imtiyazın karşılığı olarak Atina'da II. Hyrcanus'un bronz bir heykelini dikmişlerdir. Mabedin bir kapısının Korint bronzu ile yapılması da Kudüs'ün Yunanistan ile ticari bağlantısına örnek verilebilir.²⁸⁸

Herod döneminde Kudüs Tapınağı'nın yeniden inşası Kudüs ekonomisini doğrudan etkilemiştir. Kudüs dışında yaşayan Yahudilerin hac dönemlerinde Kudüs'e gelmeleri için imar çalışmaları yapılmıştır. Bu çalışmalar içerisinde mabedin görkemli bir şekilde tekrar inşaat edilmesinin yanında, Caesarea Maritima'da bulunan limanın korunaklı hale getirilmesi, Babil'den gelen yolcuların can güvenliğinin sağlanması için yapılan harcamalar ve Batanaea şehrini kale kent olarak dizayn edilmesi sayılabilir. Belirtilen bu girişimler sonucunda Kudüs, Yehuda bölgesinin en dikkat çekici şehri haline gelmiştir.²⁸⁹

Kudüs, ticari yolları vasıtasıyla gerek çevre şehirlerle gerekse uzak bölgelerle daima bağlantısını korumuştur. Bölgenin ekonomik gelişmişliğinin bir örneği olan ticari yollar, Herod döneminde önemi devam etmiştir. Tüccarların can ve mal güvenliklerini tehdit eden haydutlara karşı Herod, sert önlemler almıştır. Herod sonrası dönemde Roma güçleri de ticari yolların güvenliğini sağlamıştır. Gerek Herod gerekse Roma döneminde tüccarların Kudüs'e ulaşmasını sağlamak amacıyla ciddi masraflara girerek bu yollar korunmuştur. Ancak burada yatan asıl gaye

²⁸⁷ Safrai, *The Economy of Roman Palestine*, s. 171.

²⁸⁸ Jeremias, *Jerusalem in the Time of Jesus*, s. 35.

²⁸⁹ Alexander Jenaro Ramos, *Torah, Temple, and Temple, and Transaction: Jewish Religious Institutions and ansaction: Jewish Religious Institutions and Economic Behavior in Early Roman Galilee*, Doctor of Philosophy, University of Pennsylvania, Pennsylvania 2017, s. 181.

tüccarlardan alınması planlanan vergilerdir. Zira Kudüs'e ulaşan her tüccar vergi vermekle yükümlü kılınmıştır. Böylelikle vergisini ödeyen tüccar, Kudüs pazarına girme hakkına sahip olabilmıştır.²⁹⁰

Kudüs'e dışarıdan gelen tüccarların ve hacıların paralarını değiştirmek amacıyla sarraflar görevlendirilmiştir. Kudüs'te tüccarların ticaret sırasında uyması gereken bazı kurallar belirlenmiştir. Bu kurallar ürünlerin fiyatlarının artmasını engellemek amacıyla düzenlenmiştir. Zira şabat yasaklarının olması, diğer ulusların ticaret yapmak için Kudüs'e gelişi ve Kudüs'ün büyük bir şehir olması bunda etkili olmuştur. Başta evlerin satışı ve canlı hayvanların ithalatı önemli oranda kontrol altında tutulmuştur. Arazi fiyatlarının yüksek olduğu Kudüs'te, çevre şehirlere oranla hayat pahalılığı yaşanmıştır. Bundan sebep yetiştirilen ürünler birkaç kat daha pahalı bir şekilde pazarlarda satılmıştır. Kudüs'te fiyatları artan ürünleri, denetlemek, fiyatları yeniden düzenlemek amacıyla Sanhedrin'in üyeleri görevlendirilmiştir. Böylelikle faiş bir şekilde fiyatları artan ürünlerin değerinin sabitlendiği veya azaltıldığı olmuştur.²⁹¹

Kudüs'te üretilen ürünler, üreticiden direk tüketiciye geçmiştir. Halihazırda Kudüs şehrinde kullanılan takas usulü bunda etkili olmuştur. Kudüs topraklarının büyük bir bölümü kireçtaşı ile kaplı oluşu, üretilen ürünlerin sınırlı olmasına neden olmuştur. Kudüs'te üretimi yapılan ürünler arasında, zeytin, zeytin yağı, mısır, bal, hurma, hurma şarabı, üzüm, şarap öne çıkmaktadır. Kudüs pazarlarında bazı özel günlerde örneğin, Pesah bayramı sırasında Hindiba, Karabiber gibi baharatlar ile ezilmiş meyvelerden üretilen sirkeler insanların ilgisini çekmiştir. Böylelikle bazı ürünler Kudüs ekonomisinde önemi diğerlerine göre artmıştır. Kudüs'ün büyük bir popülasyona sahip olması aynı zamanda dışarıdan ürünlerin ithal edilmesine yol açmıştır. Tahıl, sebze ve meyvelerin Ürdün, Celile ve Samiriye bölgelerinden getirilmiştir. Ayrıca Herod döneminde Yehuda bölgesinde patlak veren tahıl kıtlığına çözüm olarak Mısır'dan tahıl ithal edilmiştir.²⁹²

²⁹⁰ Jeremias, *Jerusalem in the Time of Jesus*, s. 32.

²⁹¹ Jeremias, *Jerusalem in the Time of Jesus*, s. 33.

²⁹² Jeremias, *Jerusalem in the Time of Jesus*, s. 35-38.

Kudüs'ün dini bir merkez oluşu, zaman zaman nüfusunun katlanmasına ve tüccarların sıklıkla uğradığı bir şehir olmamasına neden olmuştur. Böylelikle dışarıdan ciddi miktarda canlı hayvan getirilmesi zorunlu hale gelmiştir.²⁹³ Selekiler döneminde Yehuda bölgesini kapsayan canlı hayvanlarla ilgili bir kararneme çıkarılmıştır. Bu kararnamede Yahudi inancında yenilmesi yasak olan hayvanların Kudüs'te yetiştirilmesinin yasaklandığına işaret etmektedir. Sadece tanrıya sunulan hayvanların yetiştirilmesine müsaade edilmiştir. Kudüs'te günlük ihtiyaçlarının karşılandığı ve aynı zamanda sunu olarak takdim edilen hayvan pazarları kurulmuştur. Canlı hayvanların ticaretinin yapıldığı bu mekanlarda küçük ve büyükbaş olmak üzere çeşitli hayvanların satımı gerçekleşmiştir.²⁹⁴

Kudüs ekonomisi hakkında bölgenin yerleşim yerlerinin inşasında kullanılan malzemeler de bizlere ipucu vermektedir. Mabedin ihtiyaçlarını karşılamak ve şehirlerin imar çalışmalarında kullanılmak üzere birçok şehirden ağaç malzemeleri ithal edilmiştir. Kudüs'ün kuzey yerleşimde kullanılan kaliteli Sedir ve Şimşir ağaçları ithal olarak elde edilmiştir. Kudüs'ün diğer yerleşim yerlerinde bulunan Halep Çamı, Selvi ağacı, gerek ev yapımında gerekse mobilyalarda kullanılmıştır.²⁹⁵ Ayrıca mabedin ihtiyacı olan yakmalık odunlar ve onarımında kullanılan Sedir ağacının işlenmiş hali de Lübnan'dan ithal edilmiştir. II. Herod Agrippa²⁹⁶ döneminde de Yahudilerin rızasıyla mabedin onarımı için Lübnan'dan kereste getirilmiştir.²⁹⁷

Yahudilerin diaspora yaşamlarında önemli bir şehir olan Tire, Kudüs ile olan ekonomik ilişkileri balıkçılık üzerinden yürütülmüştür. Balıkçılık haricinde değerli cam ürünleri, baharatlar ve mor boya üzerinden gelişmiştir. Tire'li balıkçıların sıklıkla ürünlerini Kudüs pazarlarında sattığı bilinmektedir. Kudüs ile

²⁹³ Gideon Hartman vd., "The pilgrimage economy of Early Roman Jerusalem (1st century BCE-70 CE) reconstructed from the d15N and d13C values of goat and sheep remains", *Journal of Archaeological Science*, Vol. 40, (2013), 4369-4376, s. 4369-4370.

²⁹⁴ Jeremias, *Jerusalem in the Time of Jesus*, s. 33-34.

²⁹⁵ Helena Roth vd., "Wood Economy in Early Roman Period Jerusalem", *Bulletin of the American Society of Overseas Research*, Vol. 382, (2019), 1-18, s. 5-9, 12.

²⁹⁶ I. Agrippa'nın oğludur. M.S. 27-93 yılları arasında yaşamıştır. Bunson, *Encyclopedia of the Roman Empire*, s. 9.

²⁹⁷ Jeremias, *Jerusalem in the Time of Jesus*, s. 35.

Tire arasında ekonominin bu denli iyi ilişkilere dayanmasının sebebi, her iki şehrin para değerlerinin eşitlenmesinde yatmaktadır.²⁹⁸

²⁹⁸ Jeremias, *Jerusalem in the Time of Jesus*, s. 36.

İKİNCİ BÖLÜM

YEHUDA BÖLGESİNDEKİ DİNİ GRUPLAR

1. Yahudi İnançında Olanlar

1. 1. Sadukiler:Yahudi Aristokrasisi

Miladi ilk yüzyılda Yehuda bölgesi, varlıklarını sürdüren farklı Yahudi cemaatlere ev sahipliği yapmıştır. Yahudiler, Saduki, Ferisi ve Esseni olmak üzere farklı gruplara ayrılmışlardır.

Sadukiler, kendi kökenlerini Harun soyundan gelen Sadok'a dayandırmışlardır.²⁹⁹ Kutsal Kitap'ın Krallar bölümünde Sadok, peygamber Nathan ile birlikte zikredilmiştir.³⁰⁰ Martin Godman, Başkohenlik makamını kendilerinde gören Sadok soyunun zamanla Helen kültürü karşısında dejenere olduğunu söylemiştir. Kaldı ki Sadukiler, inançlarını epikürist³⁰¹ bir felsefede şekillendirmişlerdir.³⁰²

Sadukiler, aristokrat bir sınıf içinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bundan dolayı Yahudilerin genel halk kitlesi/Ferisiler tarafından daima eleştirilmişlerdir.³⁰³ Onlar, Yahudi ırkının yöneticileri ve üstün bir zümre olduklarını dile getirmişlerdir. Hartmut Stegeman, Sadukilerin bu düşüncelerinin altında Süleyman Mabedi'nin yönetimini elinde bulundurmalarının etkili olduğunu söylemiştir. Ayrıca Sadukiler, mabet üzerinden kendi cemaatini kurumsallaştırmışlardır. Neticede mabet yönetimini

²⁹⁹ J. Anthony Saldarini, *Pharisees, Scribes and Sadducees in Palestinian Society*, Michigan: Eerdmans Publishing, 1998, s. 225.

³⁰⁰ “Orada Kahin Sadok ve peygamber Nathan onu İsrail Kralı olarak meshetsinler.” 1. Krallar, 1/32-34.

³⁰¹ Yaşamın temeline yüce hazları ve bu hazların sağlayacağı mutluluğu koyan öğretidir. Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma, 1999, s. 306.

³⁰² Martin Goodman, *Judaism in the Roman World*, Boston: Brill, 2007, s. 123.

³⁰³ Eldar Hasanoğlu, “Yahudilik” *Dinler Tarihi I-II*, İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2018, s. 413.

elinde tutan Sadukiler, bir nevi küçük bir Yahudi Devleti'ni idare ettikleri söylemek mümkündür.³⁰⁴

Sadukilerin yaşamlarına ve inançlarına dair bilgileri diğer Yahudi cemaatlerinin veya dönemin tarihçileri tarafından kaleme alınan yazılar vasıtasıyla bilinmektedir.³⁰⁵ Onlar hakkında günümüze kadar ulaşabilen bilgilerin noksanlığı, Ferisilerin Yahudi dünyasına hakim olması sebebiyledir. O dönemin yazı kültürü içerisinde Sadukilerin oluşturduğu yazıtlar günümüze meşru metinler olarak ulaşmamıştır.³⁰⁶

Yaşar Kutluay, ilk dönem tarihçisi Josephus Flavius'un Sadukiler hakkında bilgiler verdiğini, Talmud ve Yeni Ahit'te de yer edindiklerinden bahsetmiştir. Josephus Flavius, Sadukilerin tarih sahnesine çıkışlarının Makabi mücadelesi sırasında olduğunu ifade etmiştir. Flavius, Sadukilerin inançları hakkında birtakım bilgiler de vermektedir. Onların kader anlayışını reddettiklerini, iyi ve kötüyü seçme noktasında özgür olduklarını, her bireyin geleceğini kendisinin belirlediğini ve ruhun ölümsüzlüğünü inkar ettiklerini belirtmiştir.³⁰⁷

1.1.1. Sadukilerin İnanç ve Öğretileri

Sadukiler, ırkdaşları olan Ferisiler ve Essenilere nazaran inançlarını seküler bir çizgide geliştirmişlerdir. Sadukiler, kader inancını reddettiklerinden dolayı gelecekte meydana gelecek olayların kendi eylemlerinin sonuçları olarak görmüşlerdir.³⁰⁸ Hillel Newman, Sadukilerin tanrının eylemler üzerinde bir etkisinin olmadığına dair inançlarından bahsetmiştir. Ayrıca onlar, diğer Yahudi cemaatlerden farklı olarak akli esas almalarıyla da tanınmışlardır.³⁰⁹

J. Anthony Saldarini, Sadukilerin düşüncesine göre hayatları dünya ile sınırlı

³⁰⁴ Hartmut Stegeman, *The Library of Qumran, The library of Qumran, on the Essenes, Qumran, John the Baptist, and Jesus*, Michigan: Eerdmans Publishing, 1998, s. 142.

³⁰⁵ Fuat Aydın, *Yahudilik*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2010, s. 56.

³⁰⁶ Eviatar Zerubavel, *The Seven Day Circle*, Chicago: The University of Chicago Press, 1985, s. 69-74.

³⁰⁷ Yaşar Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, İstanbul: Anka Yayınları, 2004, s. 230.

³⁰⁸ Bekir Zakir Çoban, "Hristiyanlık Öncesi Yahudilik Tarihi Bağlamında Josephus Flavius", *Dinler Tarihi Araştırmaları-VIII*, (Şubat 2012), 257-273, s. 266.

³⁰⁹ Hillel Newman, *Proximity to Power and Jewish Sectarian Groups of the Ancient Period*, Boston: Brill, 2006, s. 75.

olduğunu, bu nedenle ahiret ve öteki alem gibi inançlarını reddettiklerini ifade etmiştir.³¹⁰ Ahiret inancına paralel olarak ruh inancı da cemaat içinde kabul görmemiştir.³¹¹ Sadukiler, Ferisilerin ve Essenilerin inançlarının merkezinde yer alan Mesih inancına da karşı çıkmışlardır. Bu inancın gelişmemesi ile birlikte ahir zaman öğretisinin inançları arasında yer almamasına neden olmuştur.³¹²

Diğer Yahudi cemaatlerin aksine Sadukiler, melek inancına karşı çıkarak, bu tür inançların Yunan ve Pers kültürlerinden aktarıldığını iddia etmişlerdir.³¹³ Onların bu yaklaşımları, Yeni Ahit metinlerinde de geçmektedir. Yani Ahit'te, meleklerin varlığını, ölümlerin dirileceğini ve ruhun ölümsüzlüğünü reddettikleri zikredilmiştir.³¹⁴ Bu inançlarına paralel olarak Sadukiler, büyü ve sihir uygulamalarının da aslının olmadığına inanmışlardır.³¹⁵

Sadukiler, Yazılı Tora'nın otoritesini her şeyin üstünde tutmuşlardır. Onlar için sadece Kutsal Kitap, Yazılı Tora'dır. Yazılı Tora'nın içinde bulunan Çıkış, Levililer ve Tesniye bölümleri ayrı bir önem taşımıştır.³¹⁶ Ferisilerin Sözlü Tora'ya olan inancına karşı gelmişler, Yazılı Tora'nın zahiri anlamlarının uygulanması sırasında titiz davranmışlardır.³¹⁷ Ayrıca Sadukiler, Yazılı Tora'nın batını bir biçimde yorumlanmayacağını da ifade etmişlerdir. Zira onlar aranan bütün sorunların cevaplarının Yazılı Tora'da yer aldığına inanmışlardır.³¹⁸ Yazılı Tora'dan olmayan

³¹⁰ Saldarini, *Pharisees, Scribes and Sadducees in Palestinian Society*, s. 299.

³¹¹ Ali Erbaş, "Pavlus'a Göre Diriliş ve Ruhun Ölümsüzlüğü Meselesi", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Mart 2001), 7-22, s. 7; Newman, *Proximity to Power and Jewish Sectarian Groups of the Ancient Period*, s. 75.

³¹² Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri: Türklerde Yahudilik Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi*, Ankara: Üçbilek, 1985, s.150

³¹³ İsmail Taşpınar, *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilikte Ahiret İnancı*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003, s. 158; Grabbe, *An Introduction to Second Temple Judaism*, s. 58.

³¹⁴ "Sadukiler, ölümden diriliş, melek ve ruh yoktur derler; Ferisiler ise bunların hepsine inanırlar." Elçilerin İşleri, 23/8; Goodman, *Judaism in the Roman World*, s. 132-133.

³¹⁵ Kürşat Haldun Akalın, "Farisilik ve Rabbiler", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 4, (Aralık 2013), 86-103, s. 89.

³¹⁶ Goodman, *Judaism in The Roman World*, s. 132.

³¹⁷ Eldar Hasanoğlu, "Nuh Kanunları'nın Kökeniyle İlgili Görüşler Üzerine", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, (2012), 200-224, s. 211.

³¹⁸ Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, s. 233.

herhangi bir inancın kabul edilemeyeceğini söylemişlerdir.³¹⁹ Sadukiler, inançlarına karşı gelenlerle tartışma yolunu tercih ederek körü körüne inanmayı uygun görmemişlerdir.³²⁰ Onlar tartışma sırasında Yazılı Tora'dan deliller getirmiş, Yazılı Tora'nın bulunduğu yerde Sözlü Tora'nın hükmünün olmadığını savunmuşlardır.³²¹

Sadukiler, laik bir devlet anlayışına sahip olmuşlardır. Öyle ki onlar, devlet yönetiminde dini inançların yer almamasını savunmuşlardır. Bu düşünceleri ile devlet yönetiminde dini merkeze alan Ferisiler ile taban tabana fikir ayrılığı yaşanmıştır.³²² Materyalist bir dünya görüşüne içinde yaşam sürmüş Sadukiler, milli bağımsızlık düşüncesine sahip olmadıklarından dolayı Ferisiler tarafından eleştirilere maruz kalmışlardır.³²³

Kraliçe Salome Aleksandra döneminde Ferisi düşüncesinin desteklenmesi neticesinde Sadukiler, sanhedrinden dışlanmışlardır.³²⁴ Bu dışlanmanın nedeni olarak Sadukilerin, kısas anlayışında sergiledikleri katı tutumlar görülmüştür. Zira Sadukiler, göze göz, dişe diş bir mantıkla kısas anlayışını savunmuşlardır. Ayrıca kölelerin ve hayvanların işlediği suçların cezasını sahibinin çekmesi gerektiğini iddia etmişlerdir.³²⁵

1. 1. 2. Sadukilerin Cemaat Yapısı ve Hayat Tarzı

Sadukilerin cemaat yapısı, Kudüs ve bilhassa Süleyman Mabedi çevresinde şekillenmiştir. Ancak Newman, Sadukilerin yaşamlarının Kudüs ile sınırlı olmadıklarını, farklı coğrafyalarda da var olduklarını zikretmiştir.³²⁶

Sadukiler, asalete, kudrete ve mal-mülk sahibi olmanın meşru olduğunu düşünmüşlerdir. Kohenlik gibi ciddi bir gücü elinde tutan Sadukiler, Yahudi

³¹⁹ Baki Adam, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Kuran'ın Tartışmalı Konuları*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2011, s. 54.

³²⁰ Mehmet Alparslan Küçük, *Yahudilikte, Hristiyanlıkta ve İslamiyet'te Kutsal Kitap Anlayışı*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2009, s. 56; Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, s. 233.

³²¹ Grabbe, *An Introduction to Second Temple Judaism*, s. 58.

³²² İlknur Daşbadem, *Geçmişten Günümüze Yahudi Mezheplerinin Mezhep Anlayışı ve Mesihi Hareketler*, Y. L. Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008, s. 33.

³²³ Mahmut Nana, *Yahudi Tarihi*, (çev. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları, 2008, s. 369-370.

³²⁴ Stegeman, *The Library of Qumran*, s. 156.

³²⁵ Akalın, "Farisilik ve Rabbiler", s. 89; Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, s. 234.

³²⁶ Newman, *Proximity to Power and Jewish Sectarian Groups of the Ancient Period*, s. 81.

toplumunun lideri oldukları belirtmişlerdir.³²⁷ Sadukiler, mabedi yönetebilecek kabileyetteki kişilerin kendileri olduğunu savunmuşlar, siyasete ve politikaya ayrı bir önem vermişlerdir. Bu nedenle Ferisiler ile fikir ayrılıkları politik bir boyut kazanmıştır.³²⁸

Yaygın halk kitlesini etkileyen Ferisiler ve münzevi yaşamı tercih eden Esseniler, Sadukilere yönelik dışlayıcı bir söylem geliştirmişlerdir. Sadukiler ile Yahudi halkı arasında ilişkilerin bu denli dengesiz ve bozuk olmasının ana sebebi, dönemin iktidarı olan Roma İmparatorluğu iyi ilişkiler içinde olmalarıdır.³²⁹

Sadukilerin cemaat yapısı, M.S. 70 yılında yaşanan Roma işgali ile son bulmuştur. Mabedin yönetimi üzerinden kendi otoritesini sağlayan Sadukiler, sosyal ve siyasi anlamda güçlerini kaybetmiştir.³³⁰ Sadukiler, Kudüs ve çevresinin yıkılması sonrası, tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Ancak Kutluay, Sadukilerin varlıklarını kendi isimleriyle sürdürmeye güç yetiremese de Ferisilerin inançlarını eleştiren, yalnızca Yazılı Tora'yı benimseyen bir grubun varlığının devam ettiğini söylemiştir.³³¹ Öyle ki Sadukiler, Tannaim ve Amoraim devirleri boyunca her ne kadar bağımsız bir grup teşkil etmeseler de Rabbani-Ferisi din bilginlerine pasif muhalefet yaparak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Nitekim ilerleyen yüzyıllarda İslam egemenliği döneminde Müslümanların sıcak ortamından güven duyan bu insanlar din bilginlerine seslerini yükseltebilmiş ve zaman içerisinde Karaim mezhebine entegre olmuşlardır.³³²

1. 2. Ferisiler

Ferisiler, Yahudiler arasında genel halk kitlesini oluşturan, Sadukilere rakip olarak düşüncelerini geliştiren ve zamanla Yahudi kimliğini teşkil eden bir cemaat olarak tanınmıştır. Ferisiler, sinagog, okul, dindarlık, öğretmen kelimeleriyle

³²⁷ Newman, *Proximity to Power and Jewish Sectarian Groups of the Ancient Period*, s. 81.

³²⁸ Saldarini, *Pharisees, Scribes and Sadducees in Palestinian Society*, s. 299.

³²⁹ Daşbadem, *Geçmişten Günümüze Yahudi Mezheplerinin Mezhep Anlayışı*, s. 35.

³³⁰ Goodman, *Judaism in the Roman World*, s. 123.

³³¹ Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, s. 234-235.

³³² Mohammad Reza Kazem, "The Role of Karaites in Jewish History", *Journal of History Culture and Art Research*, Vol. 6, (2017), 36-42, s. 39

özdeşleştirilmiştir.³³³

Ferisilerin isim meşenin nereden geldiğine değinilmeden önce belirtilmeli ki Ferisiler, kendileri için Ferisi ismini kullanmamışlardır. Onlar kendilerini bilgin anlamına gelen “Hakanım” olarak ifade etmişlerdir.³³⁴

Ferisi kavramı, “p-r-ş” kökünden gelmektedir. Bu kavram iki farklı anlamı çağrıştırmaktadır. İlk anlam temiz olmayan şahıs ve eşyadan ayrı durmak anlamına gelirken, ikinci anlam tefsir etmek, açıklamak anlamına gelmektedir.³³⁵ Ferisilere ayrı olanlar denilmesinin nedeni Sadukilerin düşüncelerine karşı çıkmalarından dolayı kendilerini ayrı olarak görmelerindendir.³³⁶ Bir diğer neden ise Ferisilerin, Yunan hakimiyetinde olan Yehuda bölgesindeki mabetlere yerleştirilen Yunan tanrılarının heykellerine karşı halkın arasında bir direniş başlatmalarındandır. Zira Yahudi halkı, Helenleşmekten uzak durmak için Makabilerin başlattığı mücadelede ön saflarda yer almışlardır.³³⁷ Joachim Jeremias, Makabi mücadelesinin Ferisilerinin inançlarını korumak adına kurtuluşlarını simgelediğini belirtmiştir.³³⁸ Ferisiler, Yahuda Makabi'nin ölümüyle siyasi desteklerini çekerek, Haşmoni ailesinin iktidarlığını tanımayı reddetmişlerdir.³³⁹

Ferisi kavramının tefsir etmek, açıklamak anlamlarının kökeninin nedeni ise, kendilerini Soferim/Yazıcılar'ın görüşlerini devam ettirenler olarak görmelerindendir. Ferisiler, Yazılı Tora'nın yanı sıra, rivayetler aracılığıyla onlara ulaşan bilgileri de ele almışlardır. Ele alınan bu bilgiler zamanla Sözlü Tora'nın oluşumuna sebep olmuştur.³⁴⁰

Ferisilerin kökeni hakkında diğer bir görüş ise onların tarih sahnesine çıkışını

³³³ Carpenter, *Life in Palestine When Jesus Lived*, s. 142.

³³⁴ Saldarini, *Pharisees, Scribes and Sadducees in Palestinian Society*, s. 221.

³³⁵ Michael Brenner, *Kısa Yahudi Tarihi*, (çev. Sevinç Altınçekiç), İstanbul: Alfa Yayınları, 2011, s. 46.

³³⁶ Zaferü'l İslam Han, *Yahudilikte Talmud'un Mevkii ve Prensipleri*, (çev. Mehmet Aydın), İstanbul: İhya Yayınları, 1981, s. 29.

³³⁷ Eldar Hasanoğlu, “Erken Dönem Yahudi Kaynaklarına Göre Tanah'ın Kanonize Edilmesi”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 17, Sayı 32, (2015), 25-48, s. 36.

³³⁸ Jeremias, *Jerusalem in the Time of Jesus*, s. 247.

³³⁹ Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, s. 216.

³⁴⁰ Mustafa Alıcı, “Yahudilikte Otorite Kurumları Üzerine”, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 7, (Eylül 2015), 9-29, s. 10; Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, s. 218.

daha erkene götürmektedir. Yahudi tarihinde İkinci Musa olarak tanınan Ezra ve yardımcılarının Babil sürgününden dönmeleri sırasında Tora'yı yeniden izah ederek yeni konular koymuşlardır. Ancak Başkohen ve aristokrat zümre bu yeni kanunları kesin bir dille reddetmişlerdir. Ezra'nın ortaya attığı bu yeni kanun ve görüşlere uyanlar, Yahudilerden ayrılanlar olarak tanınmış zamanla bu kişilere Ferisiler denilmiştir.³⁴¹

Ferisiler, kovulmuş bir cemaat olarak da nitelenmişlerdir. Bu nitelemenin sebebi olarak Sadukilerin onları sanhedrinden kovmaları olarak görülmüştür. Ancak Ferisiler bu olayı bir gurur vesilesi olarak algılamış, topluluklarına yüce bir değer kazandırdıklarını iddia etmişlerdir.³⁴²

1. 2. 1. Cemaatin İnanç ve Öğretileri

Ferisiler, gelenek, görenek ve dini kurallara olan bağlılığı ile bilinmektedir. Yer yer bu bağlılık onları Sadukiler tarafından şekilcilikle eleştirilmelerine sebep olmuştur.³⁴³ Ferisiler, geniş halk kitlelerinin verdiği desteğe rağmen onlar mütevazı yaşamlarından ödün vermemişlerdir.³⁴⁴ Alçakgönüllülük, tevazu, hikmet gibi kavramlar Ferisilerin faziletleri olarak algılanmıştır. Bu özelliklerinden dolayı da nesiller boyunca öğretilerinin aktarılmasına vesile olmuştur.³⁴⁵

Ferisiler, tanrı anlayışında ırkdaşları Sadukilerden farklı bir inanç sergilemiştir. Sadukiler, tanrının yalnızca Yahudilerin tanrısı olduğuna, Ferisiler ise tanrının yeryüzünde yaşayan herkesin tanrısı olduğuna inanmışlardır. Aynı zamanda tanrı, insanların her türlü eylemlerine müdahale ettiğini de iddia etmişlerdir.³⁴⁶ Kutluay, onlar hakkında söylenen en karakteristik özelliğin, var olan putperestlik ve çok tanrıcılığın gölgesinde kendilerini tek tanrıcılığın koruyucuları olarak tanıtmaları olduğunu ifade etmiştir.³⁴⁷

³⁴¹ A.T. Robertson, *The Pharisees and Jesus*, London: Duckwoth & Co, 1920, s. 18.

³⁴² Nana, *Yahudi Tarihi*, s. 363.

³⁴³ Aydın, *Yahudilik*, s. 59.

³⁴⁴ Ramazan Adıbelli, "Ve Yahudiler, "İsa Mesih, Allah'ın oğludur" dediler: Modern bir senkretik fenomen olarak Mesihî Yahudilik", *Bilimname*, Sayı 24, (Şubat 2015), 9-32, s. 14.

³⁴⁵ Jean Chevalier vd., *Din Fenomeni*, (çev. Mehmet Aydın), Konya: Litera Türk, 1974, s. 102.

³⁴⁶ Nana, *Yahudi Tarihi*, s. 366.

³⁴⁷ Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, s. 225.

Ferisilerin inancına göre tanrı, insanların eylemlerine müdahalede etmeksizin özgür bırakmıştır. Onlar, insanların eylemlerine göre ölüm sonrasında hesaba çekileceğine inanmışlardır.³⁴⁸ İsmail Taşpınar, günahkar olarak ölen kişinin ruhunun, Ferisi inancına göre ebedi cezaya çarptırılacağını ifade etmiştir.³⁴⁹ Ferisiler, yaşadıkları dünyayı ahirete açılan bir kapıya benzetmişlerdir.³⁵⁰ Bu yüzden yeniden dirilme düşüncesi, Ferisi inancı açısından büyük bir etkiye sahip olmuştur.³⁵¹ Ayrıca Ferisiler, kıyametin vuku bulacağına, ahirete, ruhun ve meleklerin varlığına iman etmişlerdir.³⁵²

Toplum içinde önemli bir husus olan adaletin korunması ve yaşanması konusunda Ferisiler, diğer mezheplere nazaran daha ılımlı bir tutum sergilemişlerdir. Kutsal Kitap'ta yer alan dişe diş, göze göz³⁵³ anlayışını hafifleterek para karşılığında da telafi edilebileceğini savunmuşlardır. Ferisiler, cezaları hafifletmesi ile tarafların öncelikle anlaşabilmesini istemiştir.³⁵⁴ Bu yönüyle Sadukilerin aksine daha demokratik bir yaşam sergiledikleri söylenebilir.³⁵⁵

Ferisiler, Yazılı Tora ile birlikte Sözlü Tora'yı da kutsal kabul etmiştir. Sözlü Tora'nın, Hz. Musa tarafından yazılmadığına, bizzat tanrının Hz. Musa'ya verdiğiğine inanılmıştır.³⁵⁶ Sözlü Tora, Hz. Musa'dan, Anşey Knesseth Ha-gdola/din adamlarına kadar nesiller boyunca ağızdan ağıza aktarılarak gelmiştir.³⁵⁷ Ferisilere göre, hem

³⁴⁸ Bekir Zakir Çoban, "Josephus'un Gözüyle İlk Dönem Yahudi Fırkaları", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 27, (2008), 57-69, s. 62; Robertson, *The Pharisees and Jesus*, s. 39.

³⁴⁹ Taşpınar, *Yahudi Kaynaklarına göre Yahudilikte Ahiret İnancı*, s. 162; Newman, *Proximity to Power and Jewish Sectarian Groups of the Ancient Period*, s. 60.

³⁵⁰ Chevalier, *Din Fenomeni*, s.102.

³⁵¹ Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, s. 225.

³⁵² Alıcı, "Yahudilikte Otorite Kurumları Üzerine", s. 10; Elçilerin İşleri, 23/8.

³⁵³ "Ama başka bir zarar varsa, cana karşılık can, göze karşılık göz, dişe karşılık diş, ele karşılık el, ayağa karşılık ayak, yanağa karşılık yanak, yaraya karşılık yara, bereye karşılık bere ödenecektir." Çıkış, 21/23-25.

³⁵⁴ Akalın, "Farisilik ve Rabbiler", s. 89; Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, s. 222.

³⁵⁵ Georgi Dieter, "İlk Dönem İsa'ya İnananlar Topluluğu: Yahudi İç Göçünden mi İbaretti Yoksa Yeni Bir Dini mi Temsil Ediyorlardı?" (çev. Ramazan Adıbelli), *Bilimname*, Sayı 15, (2008), 205-240, s. 220.

³⁵⁶ Goodman, *Judaism in the Roman World*, s. 118; Grabbe, *An Introduction to Second Temple Judaism*, s. 56.

³⁵⁷ Chevalier, *Din Fenomeni*, s. 102.

Sözlü Tora hem de Yazılı Tora birbirini tamamlayan unsurlardır.³⁵⁸ Onlar, Kutsal Kitap'ın yazılı kanunlarını yorumlamayı uygun bulmuşlar, Tora'nın emirlerinden hüküm çıkarırken zahiri anlamlarıyla yetinmemişlerdir.³⁵⁹

Ferisiler, Kutsal Kitap'ın kendilerine verilmiş amacının tanrıya olan sorumlulukların bilinmesi ve insanı belli bir seviyeye ulaştırmak olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda insana iki görev verilmiştir. İlk görev, tanrının iradesini, gücünü, hâkimiyetini tanımak, ikinci görev ise tanrının verdiği sorumlulukları eksiksiz yerine getirmektedir. Ferisiler, Yahudilerin Tora eğitimi almalarına vesile olmalarından dolayı halk nezdinde Tora'nın eğitimi Ferisilere has bir uygulama olarak görülmüştür.³⁶⁰

Ferisilerin mabet anlayışı, Sadukilerin merkezîyetçiliğine karşı bir anlayışla gelişmiştir. Ferisiler mabedi kutsal saydığı gibi sinagogları da alternatif olarak görmüşlerdir.³⁶¹ Ferisiler, mabette birtakım yenilikler de yapmışlardır. Mabette yerine getirilen kurban ritüelinin uygulanışında halk temsilcilerin de bulunmalarına müsaade etmişlerdir. Ferisiler, tanrıya sunulan kurbanların halkın malı olduğuna ve dolayısıyla bu malların kimseye ait olamayacağını belirtmişlerdir.³⁶²

1. 2. 2. Ferisilerin Cemaat Yapısı ve Hayat Tarzları

Ferisiler, belirli bir cemaat yapısı içinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Cemaat üyelerinin birbirlerine arkadaş/haver olarak seslenmeleri buna işaret etmektedir. Ferisiler, cemaate katılmak isteyen kişilerden belli başlı şartların taşınmasını istemiştir. Cemaate dahil olmak isteyen kişilere üç şartın yerine getirilmesi beklenmiştir. Bu şartlar, Kutsal Kitap'ta yer alan Levililer bölümündeki temizliğin tam olarak uygulanması, cahil ve kaba insanlarla temastan uzak durulması, kohenlere ve fakirlere gelirinin onda biri kadar sadaka verilmesinden oluşmuştur. Ferisiler, ayrıca bu şartları kabul edenlerden cemaat yeminlerine uyulmasını ve

³⁵⁸ Hakan Olgun, "Yahudi Ferisiler ile Katolik Kilisesi Bağlamında Ortodoksi ve Heresi", *Eskiye Dergisi*, Sayı 25, (2012), 105-113, s. 106; Israel Shakak, *Yahudi Tarihi Yahudi Dini*, İstanbul: Anka Yayınları, 2004, s. 74

³⁵⁹ Newman, *Proximity to Power and Jewish Sectarian Groups of the Ancient Period*, s. 60; Goodman, *Judaism in the Roman World*, s. 120.

³⁶⁰ Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, s. 219, 225.

³⁶¹ Çoban, "Josephus'un Gözüyle İlk Dönem Yahudi Fırkaları", s. 62.

³⁶² Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, s. 221.

Yahudi halkının haklarının koruması hususunda titiz davranmalarını istemişlerdir.³⁶³

1. 2. 2. 1. Halkçı Kesim

Ferisiler, Sadukilere nazaran dindar, sadık, daha özverili bir cemaat kimliğine sahip olmuşlardır. Neticede halk içinde kendilerine hayranlık duyanların sayısı gittikçe artmıştır. Josephus Flavius, Ferisi topluluğunda yaklaşık altı bin kişi bulunduğunu belirtmiştir.³⁶⁴ Ulusal bir cemaat haline dönüşen Ferisiler, vatansever Yahudiler olarak tanınmışlardır. Ayrıca Yahudilerin, dua, kurban vb. ibadet ve erdemli davranışlarda Ferisiler söz sahibi olmuştur.³⁶⁵

Ferisiler, Yahudi hukuku olan Halaka üzerinde kontrolü sağlamış, kendilerini otorite olarak görmüşlerdir. Ferisiler, Yahudilerin yaşam biçimlerini kendi kurallarına göre düzenlemişlerdir. Yahudi dini ve tarihi Ferisi görüş ve düşünceleriyle şekillenmiştir. Böylelikle Ferisi kimliği Yahudilerin karakteristik yapısı haline gelmiştir.³⁶⁶

Ferisiler, kendi ırklarının diğer milletlerden üstün olduğuna inanmışlardır. Zira onlar, Kutsal Kitap'ın Çıkış bölümünde; "Şimdi sözümü dikkatle dinler, antlaşmama uyarsanız, bütün uluslar içinde öz halkım olursunuz. Çünkü yeryüzünün tümü benimdir. Siz benim için Kahinler krallığı, kutsal ulus olacaksınız."³⁶⁷ pasajına istinaden, tanrının seçilmiş ırkını teşkil ettiklerini inanmışlardır. Ferisiler, Mesih'e olan inançlarının olduğuna dair bilgiler olsa da, o dönemde yaşayan Josephus Flavius, kitaplarında buna dair bir bilgi vermemiştir.³⁶⁸ Onlar, kendilerini kurtaracak olan Mesih'in, Davud soyundan geleceğine inanmışlardır.³⁶⁹

Ferisiler için milli bağımsızlık bilincine sahip olmak oldukça önemlidir. Çünkü bağımsızlık, dinlerini yaşamak, fikirlerini ve düşüncelerini korumak noktasında elzem olarak görülmüştür. Bu bağımsızlıklarının elde edilmesi Tora'ya gösterilen

³⁶³ Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, s. 218.

³⁶⁴ Newman, *Proximity to Power and Jewish Sectarian Groups of the Ancient Period*, s. 57.

³⁶⁵ Carpenter, *Life in Palestine When Jesus Lived*, s. 144.

³⁶⁶ Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, s. 228.

³⁶⁷ Çıkış, 19/5-6.

³⁶⁸ Yılmaz Çapa, *Yahudilikte Mesih İnancı; Hristiyan ve İslam Kültürüne Etkisi*, Y. L. Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2018, s. 54.

³⁶⁹ Abdurrahman Küçük vd., *Dinler Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2009, s. 234; Akalın, "Farisilik ve Rabbiler", s. 90.

hürmetin bir sonucu olarak inanılmıştır.³⁷⁰ M.S. 70 yılında yaşanan Roma işgali ile Ferisiler, halkı bir arada tutmak, Tora eğitimi vermek amacıyla sinagoglarda eğitimlerine devam etmişlerdir. Miladi birinci yüzyılda, Yehuda'nın her kasabasında sinagoglara olduğu ve halkın buralara Tora'yı ve Ferisi yorumlarını dinlemek için çaba göstermişlerdir.³⁷¹

M.S. 70 yılında meydana gelen kargaşada Roma güçlerinin Kudüs'e saldırısı sonrasında II. Mabet yıkılarak Titus'un emriyle binlerce Yahudi öldürülmüştür.³⁷² Roma İmparatorluğunun Kudüs'ü ele geçirmesi sonrasında Ferisiler, cemaatlerinin sürekliliği konusunda sorunlar yaşamıştır. İlerleyen süreçlerde İslam hakimiyetinde Rabbani, modern devirde ise Ortodoks olarak adlandırılan grupların temelinde Ferisi düşüncesinde oldukları bilinmektedir.³⁷³ Yehuda bölgesinden sürgün edilen Yahudilerin Ferisi taraftarları, yıllar sonra ortaya çıkacak olan Karai inancına muhalefet edenlerin görüşleri etrafında şekillenmiştir.³⁷⁴

Ferisilerin ilmi faaliyetleri, onların cemaat yapısı ve hayat tarzları hakkında ipucu vermektedir. M.Ö. 2. yüzyıl başlarında başlayan ve yaklaşık iki yüz yıl süren Zugot dönemi, kavram olarak iki, ikişerli anlamlarına gelmektedir. Sözlü Tora'yı ve rivayetleri aktaran din adamlarını ifade etmektedir.³⁷⁵ Miladi yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkan Tannaim dönemi, Mişna'nın³⁷⁶ kayda geçirildiği dönemde Yazılı Tora üzerinde açıklamaları tekrarlayan öğretmenler dönemidir. Tannaim dönemi öğretmenleri kuşaktan kuşağa bilgileri aktarmışlardır.³⁷⁷ Bu dönem öğretmenlerine Rabbi, başkanlarına da Rabba denilmiştir. Tanna kelimesi, tekrar eden anlamına

³⁷⁰ Francine Kaufmann-Josy Eisenberg, *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik*, (çev. Mehmet Aydın), Konya: Tekin Kitabevi, 1993, s. 283.

³⁷¹ Aydın, *Yahudilik*, s. 58.

³⁷² Brenner, *Kısa Yahudi Tarihi*, s. 51.

³⁷³ Hakan Olgun, "Yahudi Ferisiler ile Katolik Kilisesi Bağlamında Ortodoksi ve Heresi", s. 107; Hasanoğlu, "Yahudilik", s. 415.

³⁷⁴ Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, s. 151.

³⁷⁵ Milton Ravidas Konvitz, "Zugot" *Encyclopaedia Judaica (EJ)*, Vol. 21, Second Edition, (Ed. Fred Skolnik, Editor in Chief Michael Berenbaum), Detroit: Macmillan Reference, 2007, 680, s. 680.

³⁷⁶ M.S. 135'de ortaya çıkan Bar Kohba isyanı neticesinde Yahudilerin öldürülmesi ve Sözlü Tora'nın kaybolması endişesi Sözlü Tora'yı yazıya geçirmelerine sebep olmuştur. Haham Yuda, Filistin okullarında tedris edilen kanunların tümünü yazmaya karar vermiştir. İşte bu tedvinden de Mişna doğmuştur. Kaufmann-Eisenberg, *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik*, s. 283.

³⁷⁷ Wilhelm Bacher vd., "Tannaim and Amoraim", *Jewish Encyclopedia*, Vol. 12, 49-54, s. 49. (Er. Tar.: 09. 02. 2022).

gelmektedir. Tekrar edilmesinden kasıt, hocalarından öğrendiklerini pekiştirip gelecek nesillere aktarılmasıdır.³⁷⁸

Ferisi inancına göre Sina'da Tanrı tarafından verilen Sözlü Tora, nesiller boyunca Hz. Musa'dan başlayarak Yeşu'ya, Zıkenim/Yaşlılar Meclisi ve Nebilere aktarılmıştır.³⁷⁹ Sözlü Tora üzerine yetki sahiplerine “Zekenim ha-Rişhonim” denilmiştir.³⁸⁰ Sözlü Tora, Talmud olarak bilinmektedir. Talmud, eğitim kelimesi ile ilişkilendirilerek “Limmed” fiilinden gelmektedir.³⁸¹

Rabbiler, Talmud eğitimi sırasında rivayetleri korumak ve zihinlerde yaşatmak adına tekrar-ezberleme metodunu yüzyıllardır sürdürmüşlerdir. Mişna'da Tanna ifadesi yer almamakla birlikte Gemara'da ilk defa zikredilmiştir. İki yüzyıldan fazla süren Tannaim dönemi, birkaç tabakaya ayrıldığı ifade edilmiştir.³⁸²

1. 2. 2. 2. Radikal Kesim

Fanatik Yahudiler olarak tanınan Kannaim, Ferisi toplumu içerisinde siyasi-politik anlamda aktif bir yaşam sürmüştür. Litaretürde bu grup Zealot olarak da anılmıştır. Zealot kelimesi, azimli, gayretli anlamlarına gelmektedir.³⁸³ Kannaim, ırkdaşları Sadukilerin, Roma'ya karşı uzlaşmacı tavır ve naif muhaliflerine şiddetle karşı gelmiştir.³⁸⁴ Onlar, milliyetçi Yahudiliğin temsilcileri olarak tanınmışlardır.³⁸⁵

Yahudilerin diğer cemaatlerine nazaran bu grup, şiddet yanlısı bir dünya görüşüne sahip olmuştur. Roma'nın baskı ve zulümlerinin yoğunlaştığı dönemde fanatik bir Yahudi olan Celileli Judas, tarih sahnesine çıkmıştır. Judas, kendisi gibi düşünen Yahudileri bir araya toplamış, onlara liderlik yapmıştır.³⁸⁶ Judas, Roma'ya karşı direnişin dini bir görev ve sorumluluk olduğunu iddia etmiştir. Onun sözleri ve

³⁷⁸ Mehmet Sait Toprak, *Talmud ve Hadis: Karşılaştirmalı Bir Araştırma*, İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık, 2012, s. 58.

³⁷⁹ Toprak, *Talmud ve Hadis: Karşılaştirmalı Bir Araştırma*, s. 180-182.

³⁸⁰ Wilhelm Bacher vd., “Tannaim and Amoraim”, s. 49.

³⁸¹ Wilhelm Bacher, “Limmed”, *Jewish Encyclopedia*, Vol. 12, 1-27, s. 1. (Er. Tar.: 09. 02. 2022).

³⁸² Bacher, “Tannaim and Amoraim”, s. 49.

³⁸³ William Reuben Farmer, “Maccabees, Zealots and Josephus: an Inquiry into Jewish Nationalism in the Greco-Roman Period”, *Studies in Bibliography and Booklore*, Vol. 3, (1957), 37-39, s. 183.

³⁸⁴ Ronald H. Bainton, *Early Christianity*, Florida: Robert E. Keieger Publishing, 1984, s. 14.

³⁸⁵ Robertson, *The Pharisees and Jesus*, s. 21.

³⁸⁶ A.R.C. Leaney, *The Jewish and Christian World 200 BC to AD 200*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989, s. 115.

eylemleri halk içerisinde belli bir kitleyi etkilemeyi başarmıştır. Judas, halkın mesih beklentisine de karşılık vermek istemiştir. Böylelikle Judas'ın mücadelesi politik olmasının yanında dini bir eylem olduğunu söylemek mümkündür.³⁸⁷

Kannaim, Flavius'a göre akli başında olmayan, çılgın insanlar topluluğu olarak görülmüştür.³⁸⁸ Aynı zamanda Flavius, Roma güçleriyle olan çatışmalarda asıl sorumluların Kannaim olduğunu iddia etmiştir.³⁸⁹ Flavius, Kannaim'in mücadelesini kutsal olmaktan öte, tanrının isteğine karşı bir hareket olarak düşünmüştür.³⁹⁰

Kannaim'in siyasi anlayışını, cemaat yapılarını daha iyi anlamak adına Sikariim Örgütü'nün önemli bir yeri vardır. Flavius bu örgüt hakkında Roma'ya olan nefretlerinin yanında kendi ırkdaşlarına dahi tehditkar olduklarını söylemiştir.³⁹¹ Sikariim, M.S. I. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmış, yaklaşık 25 yıl Yehuda bölgesinde faaliyet göstermiştir. Sikariim Örgütü'nün ismi, Roma hançeri Sica'dan gelmektedir. Martin Hengel örgüt üyelerinin suikast sırasında hançer kullandıklarından dolayı bu isimle anıldığını ifade etmiştir.³⁹²

Reza Aslan, Sikariim Örgütü'nün öteki dünya düşüncesini inancının merkezine koyduğunu ve dünyada tanrının hükümranlığını yaşatmayı amaçlayan bir grup olduğuna değinmiştir. Bölge insanına korku salan Sikariim, büyük kalabalıkların içinde fütursuzca rakiplerini öldürmekten çekinmemiştir.³⁹³

Sikariim, eylemlerine fiili olarak başlamadan önce Yahudi fanatikler, Judas etrafında birleşmişlerdir. Judas, Roma İmparatorluğunun bölgede varlığını gittikçe arttırmasına paralel olarak eylemlerinin etkisini de genişletmiştir.³⁹⁴ Judas, Roma'nın vergi sistemini haraç olarak görmüş, etrafındaki Yahudilere bunun kölelik olduğunu belirterek insanları isyana teşvik etmiştir. Hengel, bu grubun Flavius'un dikkatini çektiğini ve toplumun huzurunu bozduklarını söylemiştir. Hengel aynı eserinde

³⁸⁷ Reza Aslan, *Zelot*, İstanbul: Okyanus Yayınları, 2014, s. 84.

³⁸⁸ Josephus Flavius, *Jewish War*, II. 654.

³⁸⁹ Josephus Flavius, *Jewish War*, IV. 183; IV. 208; IV. 229.

³⁹⁰ Farmer, *Maccabees, Zealots and Josephus*, s. 185.

³⁹¹ Josephus Flavius, *Jewish War*, II. 435; VII. 405.

³⁹² Martin Hengel, *The Zealots*, Edinburgh: T. & T. Clark, 1989, s. 46; Grabbe, *An Introduction Second Temple Judaism*, s. 73.

³⁹³ Aslan, *Zelot*, s. 94-95.

³⁹⁴ Recep Özman-Okan Açıl, "Sicarii Örgütü ve Faaliyetleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 38, (2019), 21-42, s. 22-23.

Flavius'un, bu gruba "Dördüncü Felsefe" olarak adlandırdığına değinmiştir.³⁹⁵ Dördüncü Felsefe, Ferisilerin düşünce yapısına benzerliği ile beraber bazı noktalarda farklılık barındırmıştır. Judas, özgürlük anlayışı bağlamında tanrının hükümranlılığı anlayışını grubun temel doktrini haline getirmiştir. Judas, yeryüzünde hiçbir yöneticinin meşru olmadığını, yalnızca meşru olanın tanrı olduğunu iddia etmiştir.³⁹⁶ Bu yolda ölümün onlar için son olarak görülmemesine dayanarak, ailelerini bile feda edebilecek bir anlayışla hareket etmiştir.³⁹⁷

Sikariim, M.S. 52-60 yılları arasında Roma yöneticisi Antonius Felix döneminde eylemlerini Kudüs şehrinde başlatmıştır.³⁹⁸ Örgüt, geniş halk kitlelerinin korkuya kapılması amacıyla ilk hedefini Başkohen olarak belirlemiştir. Örgütünün hedefinde Başkohenin olmasının bir başka sebebi hem geleneksel kohenlik kurumunu sarsmak hem de Roma işbirlikçilerine gözdağı vermektir.³⁹⁹

Eylemlerini açık bir şekilde yerine getirmeye başlayan Sikariim, Kudüs şehrini ve çevre yerleşimlerini yağmalayarak kendilerinden söz ettirmeye başlamıştır. Kudüs eylemlerini başarılı bir şekilde yürüten Sikariim, bölgede düzensizliğe ve yağma girişimlerinin önünü açmıştır. Onlar, bu duruma fiili olarak karşı gelenlere veya Sikariim düşüncesini benimsemeyenlere karşı tehditkar olmayı sürdürmüşlerdir. Yaşanan bu kargaşa ortamında Vali Felix görevden alınarak yerine Porcius Festus atanmıştır.⁴⁰⁰

Festus yaşanan bu kargaşa ortamını kaldırmak için örgüt üyelerine karşı askeri güç kullanmıştır. Roma güçleri, Festus'un emirleriyle birçok Sikariim üyesini öldürmüştür. Festus'un askeri gücünden çekinen ve güç yetiremeyeceğini anlayan Sikariim, bunun üzerine eylemlerini farklı alanlara kaydırmak zorunda kalmıştır. Öyle ki Roma'nın daha önce ele geçirdiği Sikariim mensuplarının özgürlüğü için yüksek rütbeli kişiler rehin alınmıştır. İlk eylemlerini Başkohen Ananias'ın oğlu Eleazar'ı rehin alarak gerçekleştirmişlerdir. Roma ile iyi ilişkilere sahip olan

³⁹⁵ Hengel, *The Zealots*, s. 47, 90.

³⁹⁶ Carpenter, *Life in Palestine When Jesus Lived*, s. 155.

³⁹⁷ Özman-Açıl, "Sicarii Örgütü ve Faaliyetleri", s. 24; Grabbe, *An Introduction Second Temple Judaism*, s. 74.

³⁹⁸ Hengel, *The Zealots*, s. 47.

³⁹⁹ Özman-Açıl, "Sicarii Örgütü ve Faaliyetleri", s. 26.

⁴⁰⁰ Babadostu, *Provincia Iudea'da Zealot Hareketi*, s. 81; Aslan, *Zelot*, 96.

Ananias, bunun üzerine Festus ile iletişime geçerek rehin anlaşması yapmak zorunda kalmıştır. Rehin anlaşması sonucu isteklerine ulaşan Sikariim, birçok örgüt üyesini serbest kalmasını sağlamıştır. Örgüt bununla da yetinmeyerek Roma elinde bulunan Masada kalesini de ele geçirmiştir.⁴⁰¹

M.S. 65 yılında büyük isyanın ilk adımları olarak Eleazar, Roma'ya karşı isyan girişiminde bulunmuştur. Yahudi dini liderleri Roma'dan gelecek herhangi bir tehdidi engellemek adına bu durumun iç meseleleri olduğunu belirtmişlerdir. Ancak umdukları gibi Eleazar, bu durumu iç mesele olarak görmeyerek isyanın boyutunu arttırmıştır. Yüksek rütbeli din adamları, girişimlerinin sonuçsuz kaldığını anlayarak II. Herod Agrippa'dan yardım istemiştir. II. Herod Agrippa gönderdiği kraliyet birlikleriyle din adamlarına destek vermiştir.⁴⁰² Eleazar, bu girişimlerin ardından mabedi ele geçirmiş, yedi gün boyunca elinde tutmuştur. Kudüs'teki bu karışıklıktan faydanlanmak isteyen Sikariim mensupları, Masada Dağı'ndaki merkezlerinden çıkarak Kudüs'e gelmiş ve sekizinci gün isyana dahil olmuşlardır. Böylelikle Yahudi iç savaşı farklı bir boyut kazanmıştır. Sikariim, Roma'ya başkaldıran Eleazar'ın tarafına geçerek şehrin kontrolünü tamamen ele geçirmiştir.⁴⁰³

Celileli Judas'ın ölümü üzerine Sikariim Örgütü'nün lideri olarak Menahem, gücü eline almıştır. O, Masada'da bulunan cephaneleri Kudüs'e taşıyarak isyancılarla paylaşmıştır. Bu yöntemle isyancıların gönlünü kazanarak, isyanı yöneten kişi olarak öne çıkmayı başarmıştır.⁴⁰⁴ İsyancılar, karışıklık sırasında Başkohen Ananias'ı ve birçok kişiyi infaz etmiştir. Onlar bu infazlar sırasında Judas'ın düşüncesini ve tanrının tek hükümdar oluşunu dile getirmişlerdir.⁴⁰⁵

Eleazar, isyanın boyutunun bu kadar geniş ölçüde insanları etkilemeyeceğini düşünmüş ancak sonrasında pişman olmuştur. Zira hiç hesaba katmadıkları Sikariim Örgütü'nün Kudüs'e gelişi ve babasının katledilmesi onu Sikariim'e düşman olmasını sağlamıştır. Bunun üzerine Eleazar, ani bir baskın ile Menahem ve

⁴⁰¹ Özman-Açıl, "Sicarii Örgütü ve Faaliyetleri", s. 27-28.

⁴⁰² Babadostu, *Provincia Iudea'da Zealot Hareketi*, s. 91.

⁴⁰³ Özman-Açıl, "Sicarii Örgütü ve Faaliyetleri", s. 29.

⁴⁰⁴ Aslan, *Zelot*, s. 102.

⁴⁰⁵ Babadostu, *Provincia Iudea'da Zealot Hareketi*, s. 93; Özman-Açıl, "Sicarii Örgütü ve Faaliyetleri", s. 30.

adamlarını ibadet sırasında öldürmüştür. Akabinde çatışmalara sırasında ele geçirilen Menahem idam edilmiş, isyan bu neticeyle son bulmuştur.⁴⁰⁶ Sikariim Örgütü bu kayıptan sonra Masada Dağı'na çekilerek mevcut durumu korumak istemiştir. Zira liderlerinin ani önümü onlara ciddi bir güç kaybettirmiştir. Sikariim, Masada Dağı'ndaki pasif direnişe bu süreçte devam etmiştir. Bunların dışında bölgeye gelen Roma güçleri birçok yeri ele geçirerek bölgenin tek hakimi olmuştur.⁴⁰⁷

Komutan Titus, askeri faaliyetlerini Kudüs ile sınırlamayı Yahudilerin yaşadığı tüm bölgeleri kapsayacak şekilde genişletmiştir. Ancak Titus, faaliyetlerine başlamadan önce Roma tarafından merkeze çağırılmıştır. Titus'un yerine vali olarak Lucillius atanmıştır. Lucillius, Titus'un ardından Herodium, Macherus'u zorlanmadan ele geçirmiştir. Böylelikle Masada haricindeki tüm Yahudi yerleşimler Roma'nın eline geçmiştir.⁴⁰⁸ Masada, çevresi yüksek dağlarla kaplı, engebeli bir bölgede inşa edilmiş kale görünümlü bir yerleşim yeridir. İsyancıların burayı güvenli bir yer olarak görmesi ve düşman birliklerinin de bu engebeli arazide kolay hareket edememelerinden ötürü kolay ele geçirilemeyen bir yer olarak kabul edilmiştir.⁴⁰⁹

M.S. 72 yılında Flavius Silva komutasındaki Roma birlikleri Masada'ya doğru harekete geçmiştir. Roma askerleri ciddi bir savunmayla karşılaşmadan Masada çevresini kuşatmıştır.⁴¹⁰ Roma askerleri haftalar boyunca tonlarca toprağın taşınmasıyla 600 metre uzunluğunda yapay bir rampa inşa etmişlerdir. Rampa yapımının sona ermesinden sonra kuşatma kulelerini kaleye iterek yaklaştırmışlardır. Günlerce süren ok ve mancınık atışları sonrasında kalede bir gedik açılarak Romalı askerler içeriye girebilmiştir.⁴¹¹

İçinde bulunan durumun farkında olan Sikariim lider Eleazar, Roma'nın

⁴⁰⁶ Johnson, *Yahudi Tarihi*, s. 175; Grabbe, *An Introduction Second Temple Judaism*, s.73-74; Aslan, *Zelot*, s. 103.

⁴⁰⁷ Özman-Açıl, "Sicarii Örgütü ve Faaliyetleri", s. 31-32.

⁴⁰⁸ Johnson, *Yahudi Tarihi*, s. 174.

⁴⁰⁹ Guy D. Stiebel, "Masada" *Encyclopaedia Judaica* (EJ), Vol. 13, Second Edition, (Ed. Fred Skolnik, Editor in Chief Michael Berenbaum), Detroit: Macmillan Reference, 2007, 593-599, s. 593-596.

⁴¹⁰ Esti Ben Haim, *Management Planning for Archaeological Sites, "Masada, İsrail"*, Los Angeles: The Getty Conservation Institute, 2002, s. 83.

⁴¹¹ Aslan, *Zelot*, s. 103.

esirlere uyguladığı eziyetleri halkına anlatarak çareyi intihar etmekte bulmuştur.⁴¹² Zira onlar için en erdemli yol ölümden geçmektedir.⁴¹³ İntihar yöntemi, yetişkin erkeklerin, eşlerini ve çocuklarını öldürmesi ve tüm değerli eşyaların yakılmasına yerine getirilmiştir. Hayatta kalan erkekler, kura ile on kişiyi seçerek diğer erkekleri öldürmelerini istemişlerdir. Son bir kişinin hayatta kalmasını sağlanarak Masada’da bulunan her şeyin yakılması istenmiştir.⁴¹⁴ Masada’da yaklaşık bin kişinin bu yolla öldüğü düşünülmektedir.⁴¹⁵ Masada’nın düşmesiyle Roma, tüm Yehuda bölgesini hakimiyeti altına almıştır. Masada, Yahudiler için son kale olması ve yaşanan trajedi sebebiyle, kahramanlığın, fedakarlığın sembolü olarak anılmıştır.⁴¹⁶

Sikariim Örgütü’ne bağlı bazı gruplar, Roma’nın Masada kuşatmasından evvel İskenderiye’ye kaçtıkları bilinmektedir.⁴¹⁷ Bu kişiler, İskenderiye’de yaşayan Yahudiler arasında gizlendikleri daha sonra aktif bir şekilde hem Yahudilere hem de Roma’ya karşı gelmişlerdir. İskenderiyeli Yahudiler bu duruma karşı birlik olup yaklaşık olarak altı yüze yakın Sikariim mensubunu Roma’ya teslim etmiştir. Roma bölgedeki hakimiyetini pekiştirmek adına İskenderiye’de bulunan Onias Tapınağını⁴¹⁸ da kapatmıştır.⁴¹⁹

Masada ve İskenderiye’den sonra Sikariim Örgütü, Jonathan adındaki bir Sikariim üyesi etrafında Kyrene’de⁴²⁰ faaliyet göstermiştir. Roma bunun üzerine bölge yöneticisi Catullus⁴²¹ tarafından yakalan örgüt üyelerini öldürmüştür. Sikariim Örgütü, bu olaydan sonra ciddi bir faaliyet gösterememiş zamanla tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Sikariim Örgütü, faaliyetleri ve düşünce yapısı ile tarihte bilinen sistematik ilk terör örgütüdür. Politik talepleri uğruna şiddet eylemlerine başvurmuş

⁴¹² Hengel, *The Zealots*, s. 48.

⁴¹³ Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik*, İstanbul: İsam Yayınları, 2012, s. 39

⁴¹⁴ Lavinia Cohn Sherbok-Dan Cohn Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, (çev. Bilal Baş), İstanbul: İz Yayıncılık, 2011, s. 59-60.

⁴¹⁵ Johnson, *Yahudi Tarihi*, s. 175.

⁴¹⁶ Özman-Açıl, “Sicarii Örgütü ve Faaliyetleri”, s. 35.

⁴¹⁷ Hengel, *The Zealots*, s. 49.

⁴¹⁸ Mısır’da inşa edilmiş, Helenistik ve Roma dönemine ait Yahudi tapınağıdır. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/onias-temple-of> (Er. Tar.: 02. 02. 2022).

⁴¹⁹ Özman-Açıl, “Sicarii Örgütü ve Faaliyetleri”, s. 36-37.

⁴²⁰ Kyrene günümüzde Shattah Libya sınırları içinde bir yerleşim yeridir.

⁴²¹ Roma tarafından görevlendirilerek Libya Pentopolis yöneticiliği yapmıştır.

olmaları, planlı ve organize suikastları sebebiyle onlar terör tarihinin ilk temsilcileridir.⁴²²

3. 1. Esseniler: Münzeviler

Esseniler katı görüşlü, dindar, mütevazı ve sessiz kişilerdir. Onlar, belirli kurullarla düzenlenmiş bir topluluğa sahip olmuşlardır. İrkdaşları olan Ferisi ve Saduki düşüncesinden uzak bir yaşamı tercih eden Esseniler, siyaset, politika, devlet yönetimi gibi alanlarda pasif kalmışlardır.⁴²³

Esseni kavramı, Aramca “Assaya” şifacılar olarak geçmekle birlikte azizler anlamına gelen “Essenoi” veya “Ossenoi” isimlerinden geldiği düşünülmektedir.⁴²⁴ Essenilerin isim kökeniyle ilgili bir diğer bir görüş, dindar, muttaki anlamlarına gelen Aramca “Hasen” veya “Hasayya” kökünden türemiş olabileceğidir. Bu kelimenin İbranice karşılığı Hasidim⁴²⁵ şeklindedir.⁴²⁶ Newman, Essenilerin tarih sahnesine Makabi isyanından önce ortaya çıktığına değinmiştir.⁴²⁷ Esseniler her ne kadar Ferisiler ile Hasidimin devamı olarak görülse de zamanla Esseniler, Ferisilerden ayrılmışlardır.⁴²⁸

Stegeman, Josephus Flavius’un Essenilerin sayısının dört bine yakın olduğu ifade etmiştir.⁴²⁹ İsmail Kazez de, erken dönem tarihçisi olan Philo’nun, Esseni kavramını kutsallık kelimesiyle ilişkilendirdiğini belirtmiştir. Ayrıca Philo, bu insanların tanrının hizmetçisi olduğuna ve zihinlerinin kutsanmış olarak yaşam

⁴²² Özman-Açıl, “Sicarii Örgütü ve Faaliyetleri”, s. 36-37.

⁴²³ Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, s. 236.

⁴²⁴ Gürkan, *Yahudilik*, s. 303; Aydın, *Yahudilik*, s. 59-60.

⁴²⁵ Dindarlar anlamına gelen Hasidim, Essenilerin ve Ferisilerin ataları olarak bilinmektedir. Joseph Dan, “Hasidim”, *Encyclopaedia Judaica (EJ)*, Vol. 8, Second Edition, (Ed. Fred Skolnik, Editor in Chief Michael Berenbaum), Detroit: Macmillan Reference, (2007), 390-391, s. 390.

⁴²⁶ İsmail Kazez, *Esseniler ve Ölü Deniz Yazmaları*, Y. L. Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2001, s. 137.

⁴²⁷ Newman, *Proximity to Power and Jewish Sectarian Groups of the Ancient Period*, s. 82; Nana, *Yahudi Tarihi*, s. 370.

⁴²⁸ Muharrem Yıldız-Mekin Çetin, “Gnostik Bir Yahudi Tarikatı Olarak Esseniler”, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 16, (2013), 33-56, s. 37.

⁴²⁹ Stegeman, *The library of Qumran*, s. 139; Grabbe, *An Introduction to Second Temple Judaism*, s. 60.

sürdüklerini kaleme almıştır.⁴³⁰

Esseniler yaşamlarını Lut Gölü'nün kuzeybatısına kıyısı olan mağaralarda geçirmişlerdir.⁴³¹ M.S. 68-70 yıllarında yaşanan isyan neticesinde Kudüs'ün Roma tarafından ele geçirilmesi ve Süleyman Mabedi'nin yıkılışıyla yurtlarını terk etmek zorunda kalmışlardır.⁴³² Mısır'ın Kahire şehrinde 1897 yılında Geniza⁴³³ adlı Karai Sinagogu mahzeninde bulunan bazı yazıtlarda, Şam'da teşkilatlanmış bir cemaat ortaya çıkmıştır. Bu yazıtların Esseniler ile bağlantısı olduğu düşünülmüştür. Ancak Rabbinik Yahudiler bu yazıtların sahte olduğunu iddia etmişlerdir.⁴³⁴

3. 1. 1. Essenilerin İnanç ve Öğretileri

Esseni taraftarları, kendi inançlarının tanrının gerçek öğretisi olduğunu, bu sebeple kurtuluşa ereceklerine inanmışlardır. İnançlarının merkezinde tanrı ile Sina'da yapılan anlaşma yer almıştır.⁴³⁵ Bu yüzden yeni bir çağın, yeni bir Davud'un, yeni bir Kudüs'un ve çağın ruhuna uygun yeni bir Musa'nın gelmesi için çabalamışlardır. Bu çaba, onları tanrı ve meleklerinin yanında mücadele eden Işığın/Aydınlığın Oğulları olarak görülmesine vesile olmuştur. Tanrı, Essenilerin bu çabalarını karşılık onlara öğretmen göndermiştir. İnanca göre öğretmen, tanrı ile Esseniler arasında bir bağ kurmuştur. Böylelikle Esseniler, tanrı ile yapılmış anlaşmanın sarsılmaz taraftarları olarak kendilerinin söz ettirmiştir.⁴³⁶ Newman, Essenilerin geleceği yorumlama yeteneklerinin olduğuna ve tanrının isminin telaffuzunu bildiklerini dair bir iddialara değinmiştir.⁴³⁷

Esseniler, dünya üzerindeki hayatın yakın bir zamanda son bulacağıyla ilgili inançlar geliştirmiştir. Bu yönüyle onlar, apokaliptik bir cemaat kimliğine sahip

⁴³⁰ Kazez, *Esseniler ve Ölü Deniz Yazmaları*, s. 137.

⁴³¹ Brenner, *Kısa Yahudi Tarihi*, s. 47.

⁴³² Geza Vermes, *Ölü Deniz Parşömenleri Kumran Yazıtları*, (çev. Nurfer Çelebioğlu), İstanbul: Nokta Kitap, 2005, s. 49.

⁴³³ Geniza, İbranice depo anlamına gelmektedir. Eskimiş ve aşınmış İbranice metinlerin törenle saklandığı yerdir. Tanrı'nın isminin yer aldığı metinleri çöpe atılmasının uygun olmadığı için bu yola başvurulmuştur. Abraham Meir Habermann, "Genizah", *Encyclopaedia Judaica (EJ)*, Vol. 7, Second Edition, (Ed. Fred Skolnik, Editor in Chief Michael Berenbaum), Detroit: Macmillan Reference, (2007), 360, s. 360.

⁴³⁴ Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, s. 248.

⁴³⁵ Stegeman, *The library of Qumran*, s. 164.

⁴³⁶ Vermes, *Ölü Deniz Parşömenleri Kumran Yazıtları*, s. 93; Nana, *Yahudi Tarihi*, s. 371.

⁴³⁷ Newman, *Proximity to Power and Jewish Sectarian Groups of the Ancient Period*, s. 84.

olduklarını söylemek mümkündür. Esseniler, ölüm sonrası tekrar dirilmenin ve akabinde kurulacak mahkemenin varlığından söz etmişlerdir. Öyle ki Newman, Josephus'a göre Essenilerin ölümsüz ve ebedi olan ruha inandıklarına değindiğini söylemiştir.⁴³⁸ Onlara göre ruh, yaşam boyunca beden hapsinde kalmaktadır. Ölüm ise ruhun serbestliğini ve özgürlüğünü sağlamaktadır.⁴³⁹ Essenilere göre ölüm sonrası iyi ruhlar, kötülüğün ve hiçbir doğa olayının yaşanmayacağı bir mekanda varlığını sürdürecektir.⁴⁴⁰ Kötü ruhlar ise, işkence ve ızdırap dolu bir yaşama mahkum edilecektir.⁴⁴¹ Esseni düşüncesinde dünyanın sonu, birtakım gnostik inançlarla paralellik göstermektedir. Işığın ve karanlığın mücadelesinde, Esseniler ışığın taraftarları olacaktır.⁴⁴²

Esseniler, ayrıntılı bir melek inancına inanmışlardır. Melekler; Göklerin Oğulları, Semavi Varlıklar, Kutsal Yaratıklar, Şerefliiler, Ebedi Varlıklar, Kutsallar olarak isimlendirilmiştir. Ayrıca yaptıkları görevleri tanımlamak için, Işıklar Prensi, Karanlık Meleği, Gerçeklik Meleği, Yazıcı Melek, Muhafız Melek adları da verilmiştir. Meleklerin birbirinden üstün veya derece farkının da olduğunu belirten Esseniler, Gabriel, Mihael, Rafeal ve Suriel adlı melekleri konum olarak yükseltmişlerdir. Bu dört meleğin içinde de Michael'in derecesinin daha yüksek olduğuna inanılmıştır.⁴⁴³

Esseniler, öğretilerini, Tevrat'a göre geliştirmişlerdir. Kutsal Kitap'ın anlaşılması için özgün bir yorumun gerekliliğini vurgulamışlardır. Esseniler, Yasa'nın son yorumcuları olduklarını, Kutsal Yasa'yı doğru biçimde yorumlayan tek cemaat olduklarını iddia etmişlerdir.⁴⁴⁴ Geza Vermes, Kutsal Kitap'ta gizli olanı açığa çıkarmakta daha meziyetli olduklarından dolayı öğretmeni, peygamberden

⁴³⁸ Newman, *Proximity to Power and Jewish Sectarian Groups of the Ancient Period*, s. 86; Aydın, *Yahudilik*, s. 61.

⁴³⁹ Çoban, "Hıristiyanlık Öncesi Yahudilik Tarihi Bağlamında Josephus Flavius", s. 266-267.

⁴⁴⁰ Taşpınar, *Yahudi kaynaklarına göre Yahudilikte Ahiret İnancı*, s. 151-153.

⁴⁴¹ Vermes, *Ölü Deniz Parşömenleri Kumran Yazıtları*, s. 108.

⁴⁴² Kazez, *Esseniler ve Ölü Deniz Yazmaları*, s. 87; Salime Leyla Gürkan, "Şeytan" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 39, (2010), 101-103, s. 102.

⁴⁴³ Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, s. 245-246; Ali Erbaş, "Melek" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 29, (2004), 37-39, s. 38.

⁴⁴⁴ Stegeman, *The library of Qumran*, s. 202.

üstün gördüklerini ifade etmiştir.⁴⁴⁵ Gizli olanı açığa çıkarma konusunda maharetli olan Esseniler, Hadoth adı verilen ayinler/gizli toplantılar düzenlemişler, bu ayinlere sadece cemaatin önde gelen belli bir kesimin katılmasına müsaade etmişlerdir. Bu ayinleri üç kişiden oluşan öğretmen grubuyla yerine getirmişlerdir. Bu üç öğretmen, hayatın gizli kalmış sırlarını açığa çıkarılmasında görevlendirilmişlerdir. Ayrıca öğretmenler, tanrı ile kişilerin arasındaki ilişkiyi, ruh, zihin ve beden kavramlarının bağlantılarını çözmeye gayret edenler olarak da tanınmaktadırlar.⁴⁴⁶

Essenilerin kadere olan inancını, Kumran'da ortaya çıkan yazıtlarda goral kelimesinin geçmesine bağlanmıştır. Onların inancına göre insanlar daha dünyaya gelemeden iyiliğin ya da kötülüğün tarafında yer almaktadır.⁴⁴⁷ Kaderleri ezelden beridir tanrının elindedir ve daha önce yazılmıştır. Böylelikle Essenilerde her türlü inancın başında kadere olan iman yer almaktadır.⁴⁴⁸

Esseni öğretilerinde yer alan bir diğer konu ise Mesih kavramıdır. Stegeman, Essenilerin kurtarıcı olarak gördükleri Mesih'in gelişini bekleyenler olarak tanındığını belirtmiştir.⁴⁴⁹ Kutluay ise, Esseni öğretisine göre Mesih'in her an ortaya çıkacağını ifade etmiştir.⁴⁵⁰ Essenilere göre Mesih, Harun ve İsrail soyundan olmak üzere iki kişidir. Ancak Harun'un soyundan gelecek Mesih üstün konumdadır. Essenilere göre Harun'un soyu din görevlilerine bağlılığı, İsrail'in soyu ise krallık soyuna bağlılığı temsil etmektedir.⁴⁵¹

Esseniler, kurban ritüeline farklı bir yaklaşım sergilemiştir. Onların, kan dökülerek yerine getirilen kurban işlemine karşı olduklarına değinilmiştir.⁴⁵² Esseniler, kurbanı içselleştirerek, kendilerini tanrıya kurban verdiklerini ifade etmiştir. Böylelikle iç kurban dedikleri bu anlayışla benliklerini tanrıya

⁴⁴⁵ Vermes, *Ölü Deniz Parşömenleri Kumran Yazıtları*, s. 95

⁴⁴⁶ Robert Chaney, *Antik Çağdan Günümüze Kadar Esseniler ve Sırları*, (çev. Duygun Aras), İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları, 1996, s. 42-45.

⁴⁴⁷ Kazez, *Esseniler ve Ölü Deniz Yazmaları*, s. 85.

⁴⁴⁸ Çoban, "Josephus'un Gözüyle İlk Dönem Yahudi Fırkaları", s. 65; Magen Broshi-Hanan Eshel, "Qumran and the Dead Sea Scrolls", *Religion and Society in Roman Palestine*, New York: Routledge, 2004, s. 163.

⁴⁴⁹ Stegeman, *The library of Qumran*, s. 206.

⁴⁵⁰ Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, s. 246.

⁴⁵¹ Kazez, *Esseniler ve Ölü Deniz Yazmaları*, s. 81-83.

⁴⁵² Newman, *Proximity to Power and Jewish Sectarian Groups of the Ancient Period*, s. 89

sunmuşlardır.⁴⁵³ Bir Esseni, iç kurban ritüelinde içindeki putları yıkarak kalbini tamamen tanrı ile doldurduğuna inanmıştır. Esseniler, günahattan kaçınmak için cefa çekmenin de bir iç kurbanı olduğunu belirtilmiştir.⁴⁵⁴ Esseniler, uzun açlık halleri ile dünya nimetlerinden, bedensel arzu ve isteklerden uzak durmaya gayret etmişlerdir. Zira cefa çekmenin günahlardan arınmanın temel yolu olarak inanılmıştır.⁴⁵⁵

Esseniler, ibadetlerine başlamadan evvel mutlaka yıkanmayı şart koşmuşlardır. Onlar bu inançlarından dolayı özel yıkanma yerleri inşa etmişlerdir.⁴⁵⁶ Daha önce hiçbir Yahudi cemaatlerinde görülmemiş bir biçimde bu ritüele sıkı sıkıya bağlı kalmışlardır.⁴⁵⁷ Esseniler, ibadetlerini haftada üç defa toplu şekilde yerine getirmişlerdir. Şişman, ibadet sırasında Essenilerin kutsal olarak kabul ettikleri ekmek ve şarap tükettiklerini söylemiştir.⁴⁵⁸ Esseniler, cemaatten olmayan kişilerin hazırladığı sofradan yemek yenmesini yasaklamışlardır. Onlar bu durumu kardeşlik hukukunu çiğnemek olarak görmüşlerdir.⁴⁵⁹

Esseniler, ibadet esnasında giydikleri elbiselerin beyaz olmasına özen göstermişlerdir. Zira onlar beyazlığı temiz olmakla özdeşleştirmiştir.⁴⁶⁰ Esseniler, temizlik anlayışını iç ve dış olarak ayırmıştır. Dış temizliği yerine getiremeyen kişiye, iç temizlik için banyo yapmasına müsaade edilmemiştir. Onlara göre en güzel temizlik, ruhun tanrının yasalarına boyun eğmesiyle gerçekleşmektedir.⁴⁶¹

Esseniler, Fısıh bayramını ilk ayın beşinci günü, Haftalar/Şavuot bayramını üçüncü ayın on beşinci günü, Çardak/Sukot bayramını yedinci ayın on beşinci günü

⁴⁵³ Kürşat Haldun Akalın, “Hristiyanlığın İlk Kaynağı Olarak Essenizm”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 17, Sayı 12, (Haziran 2008), 419-438, s. 426.

⁴⁵⁴ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, Cilt 1, (çev. Ali Berktaş), İstanbul: Kabbacı Yayınevi, 2009, s. 286.

⁴⁵⁵ Philip R. Davies, *Behind the Essenes: History and Ideology in the Dead Sea Scrolls*, Atlanta: Scholars Press, 1987, s. 64-65

⁴⁵⁶ Salime Leyla Gürkan, “Su” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 37, (2009), 440-442, s. 440.

⁴⁵⁷ Magen Broshi-Hanan Eshel, “Qumran and the Dead Sea Scrolls”, s. 163; Carpenter, *Life in Palestine When Jesus Lived*, s. 151.

⁴⁵⁸ S. Şişman, “Lut Gölü Yazmaları”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları*, (çev. Asaf Halet Çelebi), Cilt 11, Sayı 1, (1957), 37-56, s. 44.

⁴⁵⁹ Vermes, *Ölü Deniz Parşömenleri Kumran Yazıtları*, s. 105

⁴⁶⁰ Carpenter, *Life in Palestine When Jesus Lived*, s. 151.

⁴⁶¹ Vermes, *Ölü Deniz Parşömenleri Kumran Yazıtları*, s. 103-105.

kutlamışlardır. Aynı zamanda Esseniler, Şabat yasaklarına da riayet etmişlerdir.⁴⁶²

3. 1. 2. Essenilerin Cemaat Yapısı ve Hayat Tarzı

Esseniler, Saduki ve Ferisilerin aksine katı kuralları tanınan, yaşadıkları çevreyle sosyal ilişkileri kısıtlı, züht hayatını benimsemiş bir topluluktur.⁴⁶³ Siyasetten uzak, dini otoriteye sempati beslemeyen Esseniler, yoğunlukla Ölü Deniz çevresinde yaşamışlardır. Süleyman Mabedi'nin etrafında gezgin vaizler olarak da tanınmışlardır.⁴⁶⁴

Esseniler, günümüz manastır yaşamına benzeyen bir yaşam sürmüş, üyelerini birbirlerine yemin ile bağlanmasını istemiştir. Zira cemaatin birlikteliği ve gelecek nesillere aktarımı için üyeler arası bağları elzem görmüşlerdir.⁴⁶⁵ Cemaat üyeleri günlük gereksinimleri karşılamak amacıyla yemeklerin hazırlanmasında, temizlik işlerinde ve Kutsal Kitap'ın çoğaltılmasında görevlendirilmişlerdir. Bu kişiler, birbirine mutlak anlamda saygı göstermek, sevmek, ellerindeki malları paylaşmak, gecenin belli bir vaktinde kalkarak Kutsal Kitap okumak ve ibadetle geçirmek zorunda kalmışlardır.⁴⁶⁶

Cemaat içerisinde sınıfsal farklılık olmadığı bilinmekte birlikte her bireyin belli bir dinsel derece kazanabilmesine imkan vermişlerdir.⁴⁶⁷ Her yıl belli bir zamanda bu dereceler gözden geçirilmiştir. Esseni cemaatinin en tepesinde üyelere rehber olan din adamları yer almıştır. Din adamlarının altında gardiyanlar ve son olarak sıradan cemaat üyeleri yer almıştır. Gardiyanlar, cemaate katılacak yeni üyeleri belirlemekle görevlendirilmişlerdir. Esseniler, dini liderine Adalet Üstadı olarak isimlendirmiştir. Şişman, Adalet Üstadı'nın, kim olduğuna dair herhangi bir bilgi günümüze ulaşmadığını ifade etmiştir.⁴⁶⁸ Essenilerde on kişiden oluşan

⁴⁶² Vermes, *Ölü Deniz Parşömenleri Kumran Yazıtları*, s. 106.

⁴⁶³ Kürşat Demirci, "Zühd" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 44, (2013), 533-535, s. 534; Aydın, *Yahudilik*, s. 60;

⁴⁶⁴ Gürkan, *Yahudilik*, s. 38; Carpenter, *Life in Palestine When Jesus Lived*, s. 151.

⁴⁶⁵ Brenner, *Kısa Yahudi Tarihi*, s. 47.

⁴⁶⁶ Vermes, *Ölü Deniz Parşömenleri Kumran Yazıtları*, s. 52-53.

⁴⁶⁷ Kazez, *Esseniler ve Ölü Deniz Yazmaları*, s. 97.

⁴⁶⁸ Şişman, "Lut Gölü Yazmaları", s. 44-47; Vermes, *Ölü Deniz Parşömenleri Kumran Yazıtları*, s. 54.

mahkeme teşkilatının da varlığına dair bilgiler mevcuttur.⁴⁶⁹

Esseniler içerisinde doğan her birey, doğuştan topluluğun bir üyesidir. Ancak dışarıdan bir kişinin de Esseni olmasını meşru görmüşlerdir. Cemaate giriş, kişinin kendi rızasına bağlı olmak koşuluyla belli birtakım imtihana tabi tutulmuştur. Yakşalık üç yıla tekabül eden bu imtihan sonrasında cemaate girebilmenin mümkün olduğu belirtilmiştir.⁴⁷⁰ Kişi, bu olaydan sonra cemaatin yeni üyesi olması nedeniyle sembolik anlamda banyo/mikve⁴⁷¹ yaptırılarak geçmiş günahlarından arındırılmasına izin verilmiştir.⁴⁷² Akabinde her cemaat üyesine hitaben yemin edilmesi istenmiştir. Bu yeminler; tanrıya saygılı olmak, adaleti gözetmek, cemaat içerisinde hiç kimseyi incitmek, kötülüklerden uzak durmak, cemaat içindeki dini otoriteye saygılı olmak gibi cemaatin yapısına zarar verecek eylemlerden uzak durmayı kapsamaktadır.⁴⁷³

Esseniler gündelik yaşantısının en önemli unsuru ortak yeme kültürleridir.⁴⁷⁴ Cemaat kuralına göre yemek yenmeden önce din adamı tarafından yemeği ve içkiyi kutsama ritüeli yerine getirilmiştir. İbranice şarap sözcüğünün karşılığı Tيروس ve Yayin'dir. Yayin olumsuz anlamda kullanıldığını hesaba katarsak, muhtemelen Esseniler mayalanmış üzüm suyu içtikleri söylenebilir.⁴⁷⁵

Esseniler, cemaat içerisinde özel mülkiyete izin vermeyerek komün hayatını benimsemişlerdir. Yalnızca kendi ürettiklerinden tüketilmesine, ihtiyaç fazlasını talep edilmemesine dikkat etmişlerdir.⁴⁷⁶ Esseniler, dünyevilikten, maddi zevklerden ve başka inançlara mensup insanlardan kaçınmak adına ticaretten uzak durmuşlardır.

⁴⁶⁹ Aydın, *Yahudilik*, s. 30.

⁴⁷⁰ Chaney, *Antik Çağdan Günümüze Kadar Esseniler ve Sırları*, s. 36; Carpenter, *Life in Palestine When Jesus Lived*, s. 152.

⁴⁷¹ Mikve suya dalış için hazırlanmış bir çeşit havuzdur. Hadi Tezokur, "Yahudi Dinsel Yaşamında Mikve'nin Yeri ve Önemi", *Dinler Tarihi Araştırmaları-VIII*, (2021), 99-108, s. 99.

⁴⁷² Şişman, "Lut Gölü Yazmaları", s. 44.

⁴⁷³ Çoban, "Josephus'un Gözüyle İlk Dönem Yahudi Fırkaları", s. 65.

⁴⁷⁴ Stegeman, *The library of Qumran*, s. 195.

⁴⁷⁵ Vermes, *Ölü Deniz Parşömenleri Kumran Yazıtları*, s. 57; Kazez, *Esseniler ve Ölü Deniz Yazmaları*, s. 158.

⁴⁷⁶ Magen Broshi-Hanan Eshel, "Qumran and the Dead Sea Scrolls", s. 163; Carpenter, *Life in Palestine When Jesus Lived*, s. 151.

Esseniler, geçimlerini sağlamak adına tarım işleriyle meşgul olmuşlardır.⁴⁷⁷

Esseniler, cemaat üyelerini bir arada tutma, cemaat kimliği kazandırma, iç düzeni ve örgütlenmeyi sağlama amacıyla yaptırım ve ceza uygulamalarından geri kalmamıştır.⁴⁷⁸ Bu yaptırımlar cemaat üyeliğinden uzaklaştırma, kişinin kademesini azaltma, hürriyetini kısıtlama ve ortak yeme saatlerinde yemek yenmesini yasaklamayı kapsamaktadır. Esseni cemaat kurullarına göre, kendisinden bir üst kademedeki bulunan kişiye yaptığı saygısızlığın cezası topluluktan uzaklaştırılmasıdır. Ayrıca yalan söylemek, söz ve davranışlarıyla aldatmak, kötülüğe yol açacak eylemde bulunmak, kavga etmek, uygunsuz giyinmek, cemaat arkadaşlarının sorunlarıyla ilgilenmemek ceza gerektiren davranışlardır.⁴⁷⁹

Esseniler, cemaatten ayrılmak isteyen kişiye de hürriyet tanımışlardır. Çünkü herkesin bu denli yoğun, katı bir yapıda yaşam sürmesini beklememişler, tanrının övgüsünü kazanmanın kolay olmadığını iddia etmişlerdir. Ancak Esseniler, on yıl gibi uzun bir süre cemaat içinde yaşamış kişilerin ayrıldıktan sonra geri dönmesine müsaade etmemişlerdir.⁴⁸⁰

Çölde varlıklarını sürdüren Esseniler, kasaba ve şehirlerde de faaliyet göstermeleri sonucu farklı mekanlarda da yaşam sürmüşlerdir. Şehir hayatın getirdikleri kolaylık züht yaşam tarzının terk edilmesine neden olmuştur. Böylelikle şehirde yaşayan Esseniler, ticaret yaparak geçinmenin, evlerine hizmetçi alınmasını meşru görmüşlerdir.⁴⁸¹ Görünen o ki Esseniler, çöl ile şehirlerde yaşayanlar olarak ayrılmışlardır. Çölde yaşayanların dini otorite bakımından daha üstün oldukları düşünülmüştür. Vermes, şehirde yaşayan Essenilerin, Kumran'da bulunan yazıtlarda tüm kampların birlikteliği, her üye gibi sözler sebebiyle onlarında Esseni olabileceğine değinmiştir.⁴⁸²

Esseniler, kendileri gibi olmayan diğer Yahudilerin günahkar olduğuna

⁴⁷⁷ Çoban, "Hristiyanlık Öncesi Yahudilik Tarihi Bağlamında Josephus Flavius", s. 267; Newman, *Proximity to Power and Jewish Sectarian Groups of the Ancient Period*, s. 83, 93.

⁴⁷⁸ Kazez, *Esseniler ve Ölü Deniz Yazmaları*, s. 147; Newman, *Proximity to Power and Jewish Sectarian Groups of the Ancient Period*, s. 86.

⁴⁷⁹ Vermes, *Ölü Deniz Parşömenleri Kumran Yazıtları*, s. 56; Şişman, "Lut Gölü Yazmaları", s. 44.

⁴⁸⁰ Şişman, "Lut Gölü Yazmaları", s. 44.

⁴⁸¹ Newman, *Proximity to Power and Jewish Sectarian Groups of the Ancient Period*, s. 82.

⁴⁸² Vermes, *Ölü Deniz Parşömenleri Kumran Yazıtları*, s. 59-68.

inanmışlardır. Bu yüzden onlarla sert tutumlar sergilemişlerdir. Bu tutumların sonucu olarak cemaat üyelerine nefret duygusu aşılınmıştır.⁴⁸³ Esseniler, cemaat içerisinde gizliliğe önem vermişler, herhangi bir öğreti, inanç veya bilgiyi başkalarıyla paylaşılmasına müsaade etmemişlerdir.⁴⁸⁴

Esseniler, cemaat içi kuralları nedeniyle şehvetten uzak, nefis terbiyesi altında yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Onlar bu nedenle evliliğe karşı olumsuz bir tavır sergilemişlerdir.⁴⁸⁵ Zira Yeni Ahit'te bahsi geçen göklerin egemenliği uğruna hadım⁴⁸⁶ olunmasını şerefli bir eylem olarak görmüşlerdir. Ancak bu gelenek tüm cemaat üyelerini kapsamamıştır. Esseniler, erken yaşta erkekleri ve kadınlarını evlendirmeyi uygun bulmuşlardır. Ne var ki kadınların uygunsuz ortamlarda küçük yaşlarda evlenmeleri, uzun bir ömür yaşamalarına engel olmuştur. Eşlerini kaybeden Esseni erkekleri bir daha evlenmeyi uygun görmemiştir.⁴⁸⁷ Sayıları bakımından gündün güne cemaate katılan yeni bireyler sayesinde gruplarını koruyabilmişlerdir.⁴⁸⁸ Newman, cemaate yeni katılan bireyler arasında evlat edinme yollarının da olduğu ifade etmiştir.⁴⁸⁹

Essenilerin, cemaat yapısı ve hayat tarzlarını daha iyi anlamak adına Kumran Yazıtları dikkat çekmektedir. Kumran Yazıtları 1947 yılında Ölü Deniz çevresinde keşfedilmiştir.⁴⁹⁰ Kumran Yazıtları, on bir mağaradan çıkarılan irili ufaklı yaklaşık 850 el yazma metninden oluşmaktadır.⁴⁹¹ Kumran Yazıtları'nın içeriği üç ana kategoriye ayrılmıştır. Bunlar; Tevrat'ın kopyası, Kumran cemaatine özgü metinler ve Kumran cemaatine özgü olmayan metinlerdir.⁴⁹² Bu yönüyle eşsiz bir kütüphaneyi

⁴⁸³ Yigael Yadin, *The Temple Scroll: The Hidden Law of the Essenes, the Dead Sea Sect*, London: Weidenfeld & Nicolson, 1985, s. 19; Akalın, "Hıristiyanlığın İlk Kaynağı Olarak Essenizm", s. 430.

⁴⁸⁴ Martin A. Larson, *The Essene-Christian Faith: A Study in the Sources of Western Religion*, New York: Philosophical Library, 1980, s. 172.

⁴⁸⁵ Aydın, *Yahudilik*, s. 60.

⁴⁸⁶ "Çünkü kimisi doğuştan hadımdır, kimisi insanlar tarafından hadım edilir, kimisi de Göklerin Egemenliği uğruna kendini hadım sayar." Matta, 19/12.

⁴⁸⁷ Stegeman, *The library of Qumran*, s. 193-195.

⁴⁸⁸ Şişman, "*Lut Gölü Yazmaları*", s. 43.

⁴⁸⁹ Newman, *Proximity to Power and Jewish Sectarian Groups of the Ancient Period*, s. 87.

⁴⁹⁰ Mark Humphries, *Early Christianity*, New York: Taylor & Francis, 2006, s. 82.

⁴⁹¹ Grabbe, *An Introduction to Second Temple Judaism*, s. 35.

⁴⁹² Newman, *Proximity to Power and Jewish Sectarian Groups of the Ancient Period*, s. 102-103.

arındıran Kumran Yazıtları, teolojik açıdan bir zenginlik barındırmıştır. Bu yazıtlar, Yahudilik ve Hıristiyanlık hakkında bilgilerin revize edilmesine de sebep olmuştur.⁴⁹³ M.Ö II. yüzyıl ile M.S. ilk yüzyılı kapsayan Kumran Yazıtları, İbranice, Aramca ve Grekçe dillerinde yazılmıştır.⁴⁹⁴ Kumran Yazıtları'nda düalizm, İran, Yunan inançları ve Hint felsefesi etkisi görünmektedir.⁴⁹⁵

Kumran topluluğu ile Essenilerin aynı cemaatin bireyleri olup olması üzerine çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Her iki topluluğun özelliklerini göz önünde bulundurulacak olursak birtakım benzerlikler dikkat çekicidir.⁴⁹⁶

Kumran Yazıtları'nın bulunduğu mağaralarının fiziki durumu, Essenilerin yaşam yerlerine ait birkaç ipucu sunmaktadır. Öyle ki Essenilerin yaşamlarını sürdürdüğü bölgede bulunan bu mağaralar Kumran cemaatinin dini merkezi olup olmadığı konusunda da tartışmalara yol açmıştır.⁴⁹⁷ Bu mağaraların düşmana karşı korunaklı bir kale, yaşam sürdürdükleri evleri veya geçimlerini sağladıkları ticaret merkezi olabileceği üzerine durulmuştur. Ancak ticaret yollarına olan uzaklığı, duvarların olması gerektiğinden daha fazla ince, mağaralarının girişlerinin de oldukça geniş olması bu düşünceleri sonuçsuz bırakmıştır.⁴⁹⁸

Her ne kadar mağaralarının fiziki özellikleri üzerinden her iki cemaati ortak bir topluluğun fertleri olduğuna kanaat getirilmemiş olsa da öğretileri ve inançları örtüşmektedir. Kumran topluluğu, kendi dini liderlerini Adelet Öğretmeni olarak tanıtmıştır. Essenilerin inançlarında önemli bir yeri işgal eden Adalet Üstadı ile benzerlik taşımaktadır. Gerek Essenilerde gerekse Kumran cemaatinde dini lider olarak gördükleri Adalet Üstadı/Öğretmeni tanrının habercisi olarak görev yapmıştır. Onlar, kendi topluluklarında bulunan inananları eğitmek ve insanları tanrıya yönlendirmekle meşgul olmuşlardır. İnanca göre tanrı, insanlara bildirmek üzere

⁴⁹³ Timothy H. Lim, *The Dead Sea Scrolls*, New York: Oxford University Press, 2005, s. 20.

⁴⁹⁴ Halil Temiztürk, "Ölü Deniz El Yazmaları ve Tarihteki Yeri", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, (2015), 63-87, s. 66.

⁴⁹⁵ Şişman, "Lut Gölü Yazmaları", s. 56.

⁴⁹⁶ Magen Broshi-Hanan Eshel, "Qumran and the Dead Sea Scrolls", s. 163; Newman, *Proximity to Power and Jewish Sectarian Groups of the Ancient Period*, s. 104

⁴⁹⁷ Grabbe, *An Introduction to Second Temple Judaism*, s. 60.

⁴⁹⁸ Newman, *Proximity to Power and Jewish Sectarian Groups of the Ancient Period*, s. 102; Carpenter, *Life in Palestine When Jesus Lived*, s. 151.

göndermiş olduğu sözlerini Adalet Öğretmeni/Üstadının ağzına yerleştirmiştir.⁴⁹⁹

Her iki topluluğun dini liderleri hakkında kimliklerine dair bilgilerin yetersizliği de iki topluluğun gizliliğe verdiği önemi bir kez daha göstermektedir. Ancak M. Ö. 142 yılında yaşamış Simun adlı bir dini liderin Adalet Öğretmeni olarak taraftarlarıyla birlikte çöle çekildiklerine dair bilgiler mevcuttur. Onun nerede ve ne durumda öldüğüne dair herhangi bir bilgi yoktur.⁵⁰⁰

Kumran Yazıtları'nda cemaat üyelerinin belirli bir teşkilat içinde olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Bu teşkilatlanma, Esseniler ile Kumran cemaatinin yakınlığına dair yorumların önünü açmıştır.⁵⁰¹ Essenilerde karşılaşılan cemaat üyeliğine giriş sırasında kişiden beklenen davranışlar Kumran topluluğunda da görülmüştür. Cemaate alım süresi, kişiden istenilen sabır, lidere ve topluma gösterilmesi gereken saygı gibi birçok davranış benzerdir.⁵⁰²

Kumran cemaatinin en belirgin özelliği, yazı işleri ile ilgilenmiş olmalarıdır. Onların çağdaşları olan diğer dini gruplara nazaran yazıyı ciddi bir şekilde kullanmışlardır. Bu gelişme Kumran cemaati ile Essenilerin benzerliklerine dair yorumları doğrulamaktadır. İlaveten mülk edinmeyi yasaklamaları, her türlü zevklerden uzak kalarak züht hayatını esas almaları, kurban ritüeline karşı kendilerini ruhi anlamda tanrıya feda etmeleri, evliliğe ve köleliğe karşı mesafeli durmaları, şabat yasaklarını sıkı sıkıya uymaları, çeşitli bitki ve otları kullanarak tıp ilmiyle meşgul olmaları, yaşamın bu dünya ile sınırlı olmadığını iddia etmeleri, günlük kıyafetlerinin beyaz olması da benzer cemaat yapılarına örnek olarak gösterilebilir.⁵⁰³

2. Yahudi İnançında Olmayanlar

2. 1. Roma İnancı / Paganlar

Yehuda bölgesinde var olan dini grupların içerisindeki Paganizm, Roma inancı

⁴⁹⁹ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, Cilt 2, (çev. Ali Berktaş), İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2009, s. 399-400; Kazez, *Esseniler ve Ölü Deniz Yazmaları*, s. 91.

⁵⁰⁰ Kazez, *Esseniler ve Ölü Deniz Yazmaları*, s. 91.

⁵⁰¹ Vermes, *Ölü Deniz Parşömenleri Kumran Yazıtları*, s. 51.

⁵⁰² Newman, *Proximity to Power and Jewish Sectarian Groups of the Ancient Period*, s. 104

⁵⁰³ Lim, *The Dead Sea Scrolls*, s. 59-60; Carpenter, *Life in Palestine When Jesus Lived*, s. 151; Newman, *Proximity to Power and Jewish Sectarian Groups of the Ancient Period*, s. 102.

ile paralel bir gelişim seyri göstermiştir. Zira Roma inancı ile Paganizm birbirini besleyen iki inanç olarak karşımıza çıkmaktadır. Roma İmparatorluğunda halkın genel ekseriyeti tarafından kabul edilen Paganizm, Roma'nın hakim olduğu topraklarda baskın kültürü temsil etmiştir.⁵⁰⁴

2. 1. 1. Roma İnancı ve Paganizm

Pagan kavramı, Latince “Paganus” kelimesinden türemiştir. Bu kelime anlam olarak köy, köye ait, kırsal bölge insanının dini ve eski inançların sürdürülmesi gibi anlamlarına karşılık gelmiştir.⁵⁰⁵ Belli bir kalıba ve kurala bağlı olmayan Paganizm, insan ve doğa ilişkilerine dayanan bir tür inançtır. Buradan hareketle Paganizm'in, Animizm'e⁵⁰⁶ yakın bir öğreti içinde olduğu söylenilebilir.⁵⁰⁷

Roma inancı, herhangi bir kurucusunun ve Kutsal Kitap'ının olmadığı bir dindir. “Baba/Pater Familias” olarak zikredilen bu din, Roma İmparatorluğunun sınırlarını genişletmesine ve komşu medeniyetlerden etkilenilmesine paralel olarak zamanla kurumsallaşmıştır. Böylelikle Roma inancı, dış etkilere bağlı olarak dini anlamda kültür işgaline maruz kalmıştır.⁵⁰⁸ Roma dini, M.Ö. 8. yüzyıl itibarıyla Etrüsk,⁵⁰⁹ M.Ö. 6. yüzyıl ile Yunan kültürü etkisi altında girmişse de, Roma dinini gerçek anlamda empoze eden Helen kültürü olmuştur.⁵¹⁰ Roma inancında radikal değişikliklerin yaşandığı bu dönemde tanrı inancında birtakım değişiklikler de meydana gelmiştir. Bu değişiklikler ile tanrılar, çeşitli formlar, kabartmalar ve heykeller aracılığıyla somut bir hale getirilmiştir. Bununla birlikte tanrıların

⁵⁰⁴ Kürşat Haldun Akalın, *Roma İmparatorluğu'nda Doğu Dinleri ve Astroloji*, Adana: 2009, s. 3.

⁵⁰⁵ Erhan Altunay, *Paganizm-1: Kadim Bilgelige Giriş*, İstanbul: Hermes Yayınları, 2015, s. 15.

⁵⁰⁶ Doğanın bir bütün olarak ve her varlığın teker teker maddi varlığının ötesinde bir de ruha sahip olduğunu kabul eden görüştür. Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 171.

⁵⁰⁷ Çiğdem Dürüşken, *Roma'nın Gizem Dinleri*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000, s. 10; Özgür Turak, “Roma Pantheonu: Eski Yunan Tanrıları Nasıl Romalı Oldu?” *Amisos*, Cilt 3, Sayı 5, (Aralık 2018), 481-492. s. 483.

⁵⁰⁸ Turak, “Roma Pantheonu: Eski Yunan Tanrıları Nasıl Romalı Oldu?”, s. 483; Dürüşken, *Roma'nın Gizem Dinleri*, s. 15.

⁵⁰⁹ Etrüskler, İtalya'nın Tiber ile Arno Nehirleri arasında yer alan Etruria bölgesinde yaşamış ve M.Ö. 6. yüzyıla dek varlığını sürdürmüş bir halk topluluğudur. Ackermann vd., *Encyclopedia of World History*, s. 138-139.

⁵¹⁰ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta: Fakülte Yayınevi, 2000, s. 88.

panteondaki sayıları da artmıştır.⁵¹¹

Roma inancında yer alan tanrılar, tezimizin kapsamı dahilinde Yehuda bölgesinde varlığı bilinen tanrılarla sınırlandırılmıştır. Yehuda bölgesinde inşa edilen Pagan tapınaklar, çeşitli tanruların onuruna adanmıştır. Yehuda bölgesinde tanrı kültürünü oluşturan bu tanrılar, Zeus, Apollon, Dionysos, Artemis, Pan, Tyche, Athena, Afrodit, Eros, Hermes, Poseidon, Asklepios, Herakles, Dioscuri, Helios'tur. Olimpos Tanrıları'nın başı olarak bilinen Zeus, Roma'nın Jüpiter olarak inandığı tanrının yerini almıştır.⁵¹²

Zeus, ışık ve aydınlığın temsilcisidir. En kudretli ve en korkulan tanrı olarak Roma'nın her bölgesinde ismiyle tapınaklar kurulmuştur.⁵¹³ Zeus ve Leto'nun oğlu olarak bilinen Apollon, müziğin, sanatın ve şiirin tanrısı olarak tanınmaktadır. Roma mitolojisinde Bacchus olarak isimlendirilen Dionysos, çallı şarap tanrısıdır. Şarabın sadece sarhoş ediciliğinden ziyade faydalı ve sosyal etkilerini temsil etmiştir. Artemis, Apollon'un kardeşi, Zeus ve Leto'nun kızları olarak inanılmıştır. Vahşi doğa, avcılık ve okçuluğun tanrısıdır. Pan, çobanların ve satirlerin tanrısıdır. Pan'ın bütün tasvirleri yarı insan yarı keçi olarak tasarlanmıştır. Tyche, şans tanrıçası olarak tapınılmıştır. Şehirlerin talihini ve refahını arttırdığı düşüncesi ile sikkelerde Tyche tasvirleri yer almaktadır. Athena, zeka, barış, ilham, strateji tanrısıdır. Zeus'un ve Metis'in kızıdır. Afrodit, Eros gibi birçok tanrının annesi, aşk ve güzellik tanrıçası olarak ifade edilmiştir. Yunan mitolojisinde Eros, şehvet tanrısı olarak inanılmıştır. Hermes, Zeus ve Maia'nın oğludur. Yunan literatüründe Hermes, Trimegustus/Üç kere Hermes olarak geçmektedir. Tanrılar arasında en hızlısı ve en kurnazıdır. Poseidon, Kronos ve Rheia'nın oğludur. Denizler ve depremler tanrısı olarak inanılmıştır. Roma mitolojisinde Nepton ile özdeşleştirilmiştir. Asklepios, Yunan mitolojisinde şifa, tıp, sağlığın tanrısı olarak geçmektedir. Apollon ve Koronis'in oğludur. Roma'da Herkül olarak isimlendirilmiş Herakles, Zeus ve Miken Kralı'nın

⁵¹¹ Halil Demircioğlu, *Roma Tarihi I*, Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 2011, s. 63; Sabahat Atlan, *Roma Tarihi'nin Ana Hatları: I. Kısım Cumhuriyet Devri*, İstanbul: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 2019, s. 18.

⁵¹² Davies Norman, *Avrupa Tarihi*, (çev. Burcu Çığman), İstanbul: İmge Kitapevi, 2011, s. 175.

⁵¹³ Christopher Smith, *A Companion to Roman Religion*, "The Religion of Archaic Rome", West Sussex: Blackwell Publishing, 2011, s. 32.

kızı Alkmene'nin oğludur. Dioscuri, Castor ve Pollux'u olarak bilinen ikiz kardeşlerdir. Anneleri bir, babaları farklı olan kardeşlerden Pollux'un babası Zeus'tur. Tanrı-insan formunun bir örneği olarak inanılmıştır. Güneşin efendisi Titan olarak bilinen Helios, Hyperion ve Theia'nın oğludur. Apollon ile benzer özellikleri taşımaktadır.⁵¹⁴

Yunan-Roma Tanrı kültürünün yanı sıra Yehuda'da bölgesinde yerel ve komşu medeniyetlerin tanrı inancı da etkili olmuştur. Yehuda bölgesinin yerel tanrıları arasında yer alan Tanrı Gad, Menin ve Eşmum, Kenanilerin tanrılarıdır. Gad, genellikle erkek, bazen de kadın olarak tasvir edilen bir Pan-Semitik tanrıdır. Diğer yerel Tanrı Menin, kader ve zaman; Eşmum ise şifa tanrısı olarak bilinmektedir. Yehuda bölgesinde komşu medeniyetler olan Mısır ve Babil'den de tanrı kültürüne rastlanılmıştır. Derkota, Yunan mitolojisinde Babil Devleti'nin kurucusu olarak kabul edilmiştir. Aynı zamanda Derkota, Semiramis olarak da geçmektedir. Mısır tanrı kültürünün iki önemli figürü olan İsis ve Serapis de Yehuda bölgesi sınırları içerisinde kurulan tapınaklarda ve sikkelerde yer almıştır. İsis, Aset olarak da tanınmış, Osiris, Seth ve Nephthys'in kardeşidir. Çocuk Tanrı Horus'un da annesidir. Serapis ise Yehuda bölgesinde güneş ve boğa onun simgesi olduğu için Serapis-Zeus veya Serapis-Helios olarak tapınılmıştır.⁵¹⁵

2. 1. 2. Yehuda Bölgesindeki Paganların Varlığı

Arkeolojik çalışmalar, Yehuda bölgesinde var olan Paganlara ait tapınakların, sunakların, heykellerin, çeşitli materyallerin gün yüzüne çıkmasını sağlamıştır. Paganizm, Roma'nın birçok bölgesinde etkili olduğu gibi Yehuda bölgesinde de varlığını hissettirmiştir. Yehuda bölgesinde yer alan birçok şehir ve beldede var olan paganist unsurlar şehirlerin politik ve sosyo-ekonomik durumuna göre farklılık göstermiştir.⁵¹⁶

Kuzey Filistin'de Bet Şean olarak da bilinen Scythopolis, Helenistik dönemden itibaren Paganlar için önemli bir şehir olarak karşımıza çıkmaktadır. Akdeniz'den

⁵¹⁴ Detaylı bilgi için, E.M. Berens, *The Myths & Legends of Ancient Greece and Rome*, London: HarperCollins Publishers, 2016.

⁵¹⁵ Bkz., Berens, *The Myths & Legends of Ancient Greece and Rome*.

⁵¹⁶ Doron Bar, "Continuity and Change in the Cultic Topography of Late Antique Palestine", *From Temple to Church*, Leiden: Brill, (2008), 275-298, s. 276.

Ürdün'e, Ürdün Vadisi'nden Şam'a giden yolların kesişiminde yer almıştır.⁵¹⁷ Scythopolis'in en görkemli yapısı, yuvarlak cellalı bir biçimde inşa edilen Zeus Akraios Tapınağı'dır. Bu tapınak, Pagan bir kült alanı içinde akropolün⁵¹⁸ eteğinde kurulmuştur. Tapınakta, yerel halkın dini sembolleri ve değerleri de yer almıştır.⁵¹⁹ Scythopolis'de büyük bir kompleks içinde başka bir tapınağın da olduğu saptanmıştır. Bu tapınak ise Dionysos'a adanmıştır. Zira Decapolis,⁵²⁰ kuruluş mitolojisinde Dionysos'a dayandırılmıştır. Bu kompleks, aynı zamanda Khirbet Jurish'deki⁵²¹ Artemis Tapınağı'na benzetilmiştir. Zamanla Scythopolis'de yapılan farklı arkeolojik kazılarda da birbirinden farklı kimliksiz üç tapınak daha bulunmuştur.⁵²²

1967-1994 yılları arasında yapılan kazı çalışmaları sonucunda Yehuda bölgesi içinde yer alan Peneas/Caesarea Philippi'de Pan'a adanmış bir mağara keşfedilmiştir.⁵²³ Ürdün Nehri'nin kaynağı yönünde keşfedilen mağara, bölgede var olan köklü bir Pagan kültürünü yansıtmaktadır.⁵²⁴ M.Ö. 3. yüzyıla kadar geçmişe tarihlenen bu mağarada çeşitli malzemeler, yiyecek-içecek ve gemi kalıntıları bulunmuştur. Tapınakta bulunan yiyecek ve içecek kalıntıları çeşitli ritüellerin yapıldığına dair kanıtlar sunmaktadır. Kırsal bir alanda kurulan bu kutsal yer, insanların rahatlıkla ulaşabileceği bir bölgede yer almamıştır. En yakın yerleşim yeri Hermon Dağı ve Hula Vadisi olarak bilinmektedir. Bu da bizlere insanların buraya ulaşabilmeleri için belli bir hazırlık sürecinden geçmesi gerektiğini

⁵¹⁷ Mariusz Burdajewicz, "From Pagan Temple to Church in Late Antiquity Palestine A View from Hippos-Sussita", *Études et Travaux*, Vol. 30, (2017), 181-209, s. 197.

⁵¹⁸ Eski Yunan kent devletlerinde, genellikle bir tepe üzerinde bulunan, çevresi surla çevrili, içinde sarayın, önemli yapıların ve tapınakların yer aldığı iç kaledir. Roger W.Caves, *Encyclopedia of the City*, New York: Taylor & Francis Group, 2005, s. 4-5.

⁵¹⁹ Bar, "Continuity and Change in the Cultic Topography of Late Antique Palestine", 282.

⁵²⁰ On şehir anlamına gelmektedir. M.Ö. 63-M.S. 106 yıllarında Roma'nın Yehuda bölgesindeki on şehri kapsamaktadır. <https://www.britannica.com/place/Decapolis-ancient-cities-Palestine> (Er. Tar.: 07. 02. 2022).

⁵²¹ Kudüs'ün güneybatısında yer alan bir arkeolojik alandır.

⁵²² Gregory William Stoehr, *The End of Pagan Temples in Roman Palestine*, Doctor of Philosophy, University of Maryland, Baltimore 2018, s. 73.

⁵²³ Andrea M. Berlin, "The Archaeology of Rituel: The Sanctuary of Pan at Baniyas/Caesarea Philippi", *Bulletin of the American of Oriental Research*, No. 315/27, (August 1999), 27-45, s. 29.

⁵²⁴ Judd H. Burton, *Religion, Society, and Sacred Space at Baniyas: A Religious History of Baniyas/Caesarea Philippi, 21 BC-AD 1635*, Doctor of Philosophy, Texas Tech University, Texas 2010, s. 55.

göstermektedir.⁵²⁵ M.Ö. 19 yılında Büyük Herod tarafından restore edilen mağara, İmparator Octavianus onuruna tapınağa çevrilmiştir. Literatürde bu tapınak, “Augusteum” olarak da geçmektedir. Döneme ait sikkelerin üzerinde yer alan baskılarda Tyche Tapınağı’nın da bulunduğu görülmektedir.⁵²⁶ Caesarea Philippi’nin yaklaşık 3 km. kırsalında yer alan bölgede ise üç farklı dönemde birbiri üzerine inşa edilmiş Pagan tapınağı bulunmuştur. Son olarak inşa edilmiş tapınağın Herod öncesine dayandığı düşünülmüştür.⁵²⁷

Arkeolojik kazılarda Hz. İbrahim’in kuyusu, ağacı ve sunağını çevreleyen geniş bir temenos⁵²⁸ ortaya çıkarılmıştır. Kudüs’e 30 km. uzaklıktaki Hebron’da yer alan Elonei Mamre,⁵²⁹ Yehuda’daki başka bir Pagan kültünü barındırmaktadır. Yıllık panayırarda ve kutlamalarda insanlar tarafından kutsal kabul edilen bir inanca ev sahipliği yapmaktadır. Yaratılış bölümünde anlatılan Hz. İbrahim’in bir ağacın altında meleklerle olan görüşmesi⁵³⁰ üzerine bölge, kutsal bir yer olarak kabul edilmiştir.⁵³¹ Herod, İbrahimi geleneğine duyduğu saygıdan ötürü bir çift çit ve sunak inşa ettirdiği düşünülmüştür.⁵³² Zira yapımında kullanılan kesme taşlar, planlama, mimarı üslup ve yapım yöntemleri Herod dönemini yansıtmaktadır.⁵³³

Herod, Stratonos Pyrgos Limanı’nın bulunduğu yere İmparator Octavianus onuruna bir tapınak inşa ettirmiştir. Bu yer Caesarea şehir sınırları içinde yer almaktadır.⁵³⁴ Şehre hakim bir noktada inşa edilen bu tapınak, gemilerin uzaktan görebilmesine olanak sağlamıştır. Tapınağın yanına dikilen Octavianus heykeli de

⁵²⁵ Berlin, “The Archaeology of Rituel”, s. 31.

⁵²⁶ Gregory William Stoehr, *The End of Pagan Temples in Roman Palestine*, s. 71; Bar, “Continuity and Change in the Cultic Topography of Late Antique Palestine”, s. 283.

⁵²⁷ Stoehr, *The End of Pagan Temples in Roman Palestine*, s. 126.

⁵²⁸ Antik Yunan tapınağının ya da çeşitli dini yapıların içinde bulunduğu etrafı duvarlarla sınırlandırılmış kutsal bir alanı ifade etmektedir. <https://www.britannica.com/topic/temenos-Greek-religion> (Er. Tar.: 12. 02. 2022).

⁵²⁹ Hebron’da yer alan arkeolojik sit alanıdır.

⁵³⁰ Yaratılış, 18/1-15.

⁵³¹ Bar, “Continuity and Change in the Cultic Topography of Late Antique Palestine”, 284.

⁵³² Stoehr, *The End of Pagan Temples in Roman Palestine*, s. 119.

⁵³³ Burdajewicz, “From Pagan Temple to Church in Late Antiquity Palestine”, s. 201.

⁵³⁴ Stoehr, *The End of Pagan Temples in Roman Palestine*, s. 81; Burdajewicz, “From Pagan Temple to Church in Late Antiquity Palestine”, s. 201.

Zeus ile özdeşleştirilmiştir.⁵³⁵ Caesarea'nın yaklaşık 5 km. kırsalında yer alan Maiumas/Shuni'de Paganlara ait tiyatro ve su havuzları inşa edilmiştir. Herhangi bir Pagan tapınağının kalıntısına rastlanılmasa da Asklepion'un varlığı ile ilgili yorumlar yapılmıştır. Zira bu bölge tarım ve doğurganlık festivallerinin yapıldığı yer olarak da bilinmektedir. Aynı zamanda bölge insanının şehir dışı pazarlarının merkezi olduğuna dair bilgiler de mevcuttur.⁵³⁶

Antipatris, Samiriye'nin güneybatısında ve Caesarea'nın güneyinde yer alan Yehuda'nın bir şehridir. Şehri çevreleyen Yarkon Nehri⁵³⁷ etrafında bulunan sikkelerde Athena ve Serapis'a adanmış tapınakların varlığı gözlemlenmiştir. Böylelikle Antipatris şehrinde Pagan etkilerin varlığından bahsedilebilmektedir.⁵³⁸

Arkeolojik kazılarla gün yüzüne çıkarılan Pagan inancına dair çeşitli materyaller, Beit Nattif'te⁵³⁹ keşfedilmiştir. Mimari anlamda Roma'nın etkisinin görüldüğü bu yerde, çeşitli tanrıların heykelleri bulunmuştur. Beit Nattif'te Afrodit, Eros ve Hermes'e ait heykeller gün yüzüne çıkarılmıştır. Beit Nattif'te bulunan diğer heykellere göz atıldığında, kadın figürlerinin çıplak ve çeşitli başlıklar taktığı görülmüştür. Bir başka heykel motifinde pelerinli, silahlı, kalkanlı, boyunlarına halkalar takmış insan figürleri yer almaktadır. Dönemin şartlarına uygun olarak tasarlanan bu heykeller Helen kültürünün etkisi ile Pagan inancını yansıtmaktadır.⁵⁴⁰

Yehuda bölgesinin kıyı şeridinde yer alan Yaffa'da M.Ö. 4. yüzyıla tarihlendirilen Kenanilerin tanrısı Gad'a yazılmış bir dua bulunmuştur. Bölgenin yerel tanrıları arasında yer alan Gad ve Meni, Helen etkisi sonucunda etkisini yitirmiştir. Tanrı Gad ve Meni, bölge insanı tarafından servet tanrısı olarak da tapınılmıştır. Tanrı Gad'ın ismiyle kurulan tapınak daha önce kurulmuş başka bir

⁵³⁵ Lucinda Dirven, "The Imperial Cult in Cities of the Decapolis, Caesarea Maritima and Palmyra A Note on the Development of Imperial Cults in the Roman Near East", *ARAM periodical*, Vol. 23, (2011), 141-156, s. 149-150.

⁵³⁶ Stoehr, *The End of Pagan Temples in Roman Palestine*, s. 116.

⁵³⁷ Kaynağı Antipatris olan Yarkon Nehri, Guş Dan'dan geçerek Akdeniz'e dökülmektedir. İsrail'in en uzun nehri olan Yarkon, uzunluğu 26 km.'dir. <https://www.britannica.com/place/Yarqon-River> (Er. Tar.: 02. 02. 2022).

⁵³⁸ Stoehr, *The End of Pagan Temples in Roman Palestine*, s. 116.

⁵³⁹ Kudüs'e yaklaşık 20 km. uzaklıkta, antik Roma yolunun ortasında kalan yerleşim yeridir. <https://mapcarta.com/12936570> (Er. Tar.: 07. 02. 2022).

⁵⁴⁰ Achim Lichtenberger, "Jews and Pagans in Late Antique Judaea", *Contextualizing the Sacred in the Hellenistic and Roman Near East*, Vol. 8, (2017), 191-211, s. 196-200.

yerel tanrı olan Eşmum onuruna inşa edilen tapınağının üzerine inşa edilmiştir. Büyük İskender'in bölgeyi ele geçirmesiyle birçok Yunan tanrı kültürünün popüleritesi Yehuda bölgesinde artmıştır. Tanrıça Tyche ve Poseidon, Gad ve Meni'nin yerini olarak Yaffa'daki hâkim tanrı kültürünü oluşturmuştur. Tanrı Eşmum ise Yunan şifa tanrısı olan Asklepios ile özdeşleştirilmiştir. Farklı coğrafyalarda tasvir edilen Tyche, Yehuda bölgesinde yaşanan isyanların ve kargaşaların etkisine bağlı olarak zırhlı olarak tasvir edilmiştir. Tyche'nin askeri tarzdaki tasviri ilk defa Caesarea'da görülmüştür. Arkeolojik veriler ışığında Yaffa'da arka yüzünde üç kuleli bir sur içinde taç giymiş Tcyhe'nin büstü bulunmuştur. Sikke'nin ön yüzünde ise şehrin kutsallığından ve sığınma yeri olduğuna dair yazılar yer almıştır. Elde edilen diğer sikkelerde ise Tcyhe'nin farklı formları da yer almıştır. Sikkelerin üzerindeki Tcyhe'nin farklı tasvirleri şehirdeki Pagan kültürünün yenilenmesi olarak yorumlanmıştır. Yaffa'da keşfedilen diğer sikkelerde tanrı Poseidon'un figürüne rastlanılmıştır. Zira coğrafi olarak deniz kenarında kurulan bu şehir, doğal olarak deniz tanrısı kültüründen etkilenmiştir.⁵⁴¹

Yehuda bölgesinin güneybatısında yer alan Gazze'de, Zeus Marnas Tapınağı keşfedilmiştir. Bu tapınak sosyal statü, prestij, meşruiyet gibi alanlarda dindarların rağbet ettiği bir yer olarak görülmüştür. Bu yönüyle Zeus Marnas Tapınağı her dönem insanların ilgisini çekmiştir.⁵⁴²

Gazze kıyı şeridinde yer alan Aşkelon şehri uzun yıllar Pagan egemenliği altında kalmıştır. Bu şehirde yer alan güvercinlerin bir Pagan inancını simgelediği düşünülmüştür. Tarihçi Philo, bölgeden geçerken gördüğü güvercinlerin sayısından etkilenmiştir. Aşkelon'da yer alan Tanrıça Afrodit inancı ile güvercinler ilişkilendirilmiştir. Zira güvercinlerin koruyucusu olarak Tanrıça Afrodit'e tapınılmıştır. Bölgede keşfedilen sikkelerde de Afrodit Tapınağı yer almıştır.⁵⁴³ Ancak şehirde Roma-Pagan tanrılarının egemenliğinin yanında yerel tanrılar da

⁵⁴¹ Simona Rodan, *Maritime-Related Cults in the Coastal Cities of Philistia during the Roman Period; Legacy and Change*, Oxford: Archaeopress Publishing, 2019, s. 14-18.

⁵⁴² Stoehr, *The End of Pagan Temples in Roman Palestine*, s. 65.

⁵⁴³ Avner Ecker, *Expressions of Cult in the Southern Levant in the Greco-Roman Period*, "People and Gods in the Cities of Roman Palestine: A Preliminary Inquiry into the Popularity of Civic Cults", Vol. 6, Belgium: Brepols, 2017, s. 61.

önemini korumuştur. Heterojen bir nüfus yapısına sahip olan Aşkelon'da farklı inançlar bir arada yaşamışlardır. Gazze, Apollonia, Aşdod gibi şehirlere komşu olan Aşkelon, dış dünya ile devamlı etkileşim içinde kalmıştır. Mısırlı tüccarların da devamlı uğrak yeri olduğu bilinmektedir. Bulunan sikkelerde Herakles, Dioscuri, Poseidon ve hatta İsis'in de yer aldığı görülmüştür. Bu yönüyle Roma-Mısır sentezlenmesi ile sanatsal bir anlayış madeni paralara yansımıştır. Tanrıça Derketo'ya adanmış bir temenos da keşfedilmiştir. Herodot, Aşkelon'un Pagan tarihini daha geriye götürerek M.Ö. 7. yüzyılda Afrodit Tapınağının varlığından bahsetmiştir.⁵⁴⁴

Yehuda bölgesinin kuzeyinde yer alan Sepphoris, Pagan tapınağına ev sahipliği yapmıştır. Bu şehir tüm Celile'nin incisi olarak da tanınmaktadır. Önemli kavşak noktaların kesiştiği yer olarak bilinen Sepphoris, tipik bir Yunan şehri olarak tasarlanmıştır.⁵⁴⁵ Bölgede yaşayan halkın Roma'ya olan bağlılığı ve yaşam tarzları neticesinde şehirde baskın bir biçimde Pagan etkisi hissedilmiştir. Sinagoglarda dahi bulunan mozaiklerde Helios figürüne rastlanmıştır. Egemen kültüre olan bu taviz şehrin her yerine mozaik ve heykellerle süslenmesinin önünü açmıştır. Evlerde ve kamusal binalarda çokca Pagan ikonlarına rastlanılmıştır. Sepphoris'de bulunan sikkelerin üzerine tapınak kabartmalarının yer alması burada pagan kültürünün var olduğunun ispatı olarak değerlendirilmiştir.⁵⁴⁶

Kuzey Yahuda'nın başkentliğini yapmış, Samiriye'de Helenistik kültürün etkisine bağlı olarak deniz seviyesinin yaklaşık 1000 m. yüksekliğine Pagan tapınağı inşa edilmiştir. Gerizm Dağı'nın kuzey tarafına kurulan bu tapınak, M.Ö. 128 yılında Haşmoniler tarafından yıkılmıştır.⁵⁴⁷

Helen kültürünün egemenliği sonrasında önemi artmış Yehuda şehri olan Akko, Roma lejyonlarının üssü olarak inşa edilmiştir. Önemli bir limana sahip olan Akko'da keşfedilen sikkelerde birçok tapınak ve Pagan tanrılara rastlanmıştır. Tasvir edilen tanrılar; Tyche, Herakles, Serapis, Artemis ve Zeus'tur. Akko'da inşa edilmiş

⁵⁴⁴ Stoehr, *The End of Pagan Temples in Roman Palestine*, s. 99-100.

⁵⁴⁵ Burdajewicz, "From Pagan Temple to Church in Late Antiquity Palestine", s. 198.

⁵⁴⁶ Stoehr, *The End of Pagan Temples in Roman Palestine*, s. 61-70.

⁵⁴⁷ Jane DeRose Evans, "From Mountain to Icon: Mount Gerizim on Roman Provincial Coins from Neapolis, Samaria", *Near Eastern Archaeology*, Vol. 74, No. 3, (2011), 170-182, s. 171.

tapınaklar, askeri garnizona hizmet ettiği de düşünülmüştür. Zira tapınakların çevresinde bol miktarda kışla ve ahırlarda kullanılacak askeri malzemelere rastlanmıştır.⁵⁴⁸

Taberiye Gölü'nün doğusunda yer Hippos, Helenistik dünyada stratejik olarak önemli bir şehirdir. Deniz seviyesinden 350 m. yükseklikte kurulan Hippos, gerek Ptolomeler gerekse Selefkilerin yönetiminde kale benzeri bir yerleşim yeri olması nedeniyle dikkat çekmiştir. Hippos'ta imparatorluk kültürüne adanmış bir tapınaktan söz edilmiştir.⁵⁴⁹

Hula Vadisi'nin⁵⁵⁰ batısında, Celile'nin kuzeyinde yer alan Kedesh'de, yerel halkın hizmetine bırakılmış Pagan tapınağı yer almıştır. Tapınak, Zeus, Helios ve Apollo'ya adanmıştır. Tapınak dikdörtgen bir cella ve revaktan oluşmuş, kırsal bölge insanının kehanet gibi birtakım dini ritüelleri ile uğrak yerler arasına girmiştir.⁵⁵¹

2. 2. Sabiiler/Mandaizm

Sabiilik, bilinen en eski inanç sistemlerinden biridir. Sabii dininin ortaya çıkışı hakkında net bir tarih verilemese de onlar hakkında çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Sabii kavramı, kendi dillerinde “Sabaa” olarak ifade edilmiştir. Bu kavram, vaftiz olmak, yıkanmak anlamlarını çağrıştırmıştır. Sabiileri tanımlayan bir diğer kavram olan “Manda” ise bilgi anlamına karşılık gelmektedir.⁵⁵²

Sabii toplumu ile yakın ilişkisi içinde olmuş Araplar ve Yahudiler, onları değişim, dönme, vaftiz etmek ve daldırmak gibi anlamlara gelen Sab ve Ş-b harflerinden türeyen kelimelerle ifade etmişlerdir.⁵⁵³

Sabiiler kendi inançlarının kökenini Hz. Adem ile başlatmışlardır. Onlar kendi inançlarının yeryüzünde ilk din olduğunu iddia etmişlerdir. Büyük bir lider ve

⁵⁴⁸ Stoehr, *The End of Pagan Temples in Roman Palestine*, s. 95-96.

⁵⁴⁹ Stoehr, *The End of Pagan Temples in Roman Palestine*, s. 104.

⁵⁵⁰ Kuzey İsrail'de yer alan Hula Vadisi, günümüzde kuş cenneti olarak tanınmaktadır.

⁵⁵¹ Moshe Fischer vd., “The Roman Temple at Kedesh, Upper Galilee”, *A Preliminary Study*, Vol. 11, No. 2, (September 1984), 146-172, s. 149; Stoehr, *The End of Pagan Temples in Roman Palestine*, s. 116.

⁵⁵² Angela Nickerson, *Mental Health and Wellbeing of Mandaean Refugees*, Master of Psychology, University of New South Wales, Sydney 2009, s. 24.

⁵⁵³ Abdullah Ekinci, “Sabiilik”, *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat*, (ed. Yusuf Ziya Keskin), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 61

peygamber olarak gördükleri Hz. Yahya, Sabii inancının merkezinde yer almaktadır. Sabiiler kendilerini seçilmiş olanlar, ışığın oğulları ve sadık kalanlar şeklinde tanımlamışlardır.⁵⁵⁴

Sabiilerin kökenleri hakkında diğer görüşler, onların Hz. Şit, Hz. Nuh ve Enoch dönemlerinde ortaya çıktığı üzerinedir. Öyle ki Şinasi Gündüz, Hz. Şit'in oğlunun Sabii ismiyle anılmış olduğunu ve Hz. Nuh'a tabii olanların da Sabii ismini aldığına değinmiştir.⁵⁵⁵ Abdullah Ekinci ise kökenlerine dair Ur veya Harran şehirlerinde ortaya çıkmış olabileceğini ifade etmektedir. Netice olarak Sabii inancının kökeni, Hz. İbrahim'den önce var olduğunu söylemek mümkündür.⁵⁵⁶

Sabiiler, Hz. Yahya'nın öldürülmesi sonrasında dinlerini muhafaza etmekte zorlanmışlardır.⁵⁵⁷ Onlar, zaman içerisinde Yehuda bölgesinden ayrılarak Kuzey Mezopotamya'ya göç etmişlerdir. M.S. 3. yüzyıl itibarıyla Mecusi/İran hakimiyetine giren Sabiiler, 6. yüzyılda İslam topraklarında zımmi statüsünde yaşamışlardır.⁵⁵⁸

2. 2. 1. Sabiilerin İnanç ve Öğretileri

Sabii inancı temelde “Yüce Varlık/Hayat Kültü” doktri üzerine dayandırılmıştır. Yüce Varlık sonsuz ve aşkın bir güce sahip olup herkes tarafından tam olarak idrak edilememesi sebebiyle de “İlk Bilinmez Varlık” olarak da tanınmaktadır.⁵⁵⁹ Işık aleminde yaşayan Yüce Varlık, Yüceliğin Efendisi/Mara d Rabuta, Yüce Hayat/Hiia Rabba, Işık Kralı/Malka d Nhura, Kudretli Ruh/Mara d Rabba olarak isimlendirilmiştir. Kötülük olarak bilinen “İlk Karanlık Kralı” ise Malka d Hşuka olarak zikredilmiş, kötü ruhların, şeytanların vb. varlıkların efendisi ve yaratıcısı olarak inanılmıştır.⁵⁶⁰

⁵⁵⁴ Naşoraia Hatham Saed, “Naşiruta: Deep Knowledge and Extraordinary Priestcraft in Mandaean Religion”, *Sydney Studies in Religion*, (September 2008), 306-360, s. 312.

⁵⁵⁵ Şinasi Gündüz, “Kur'an'daki Sabiilerin kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme” *Türkiye I. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, (Eylül 1992), 43-81, s. 44-48.

⁵⁵⁶ Ekinci, “*Sabiilik*”, s. 61.

⁵⁵⁷ Şinasi Gündüz, “*Sabiilik*” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 35, (2008), 341-344, s. 341.

⁵⁵⁸ Gündüz, “*Sabiilik*”, s. 342.

⁵⁵⁹ Mehrdad Arabestani, “The Mandaean Religious System: From Mythos to Logos”, *Iran and the Caucasus*, Vol. 20, No. 3-4, (December 2016), 261-276, s. 184.

⁵⁶⁰ Şinasi Gündüz, *Son Gnostikler: Sabiiler, İnanç Esasları ve İbadetleri*, Ankara: Vadi Yayınları, 1995, s. 71-73.

Sabiilikte peygamberlik, vahyi hayatına tam olarak yansıtan kişiye verilen unvandır. Peygamberlere “Nbiha” olarak isimlendirilmiş, iyi ve kötü/sahte olarak kategorize edilmiştir. Hz. İbrahim, Hz. Musa ve Hz. İsa’nın peygamberliği sahte olarak inanılırken, Hz. Şit ve Hz. Yahya gerçek olarak kabul edilmiştir. Sabiilerde Hz. Yahya peygamber denilince akla gelen ilk isimdir. Her ne kadar din içerisinde Hz. Yahya önemli görülüşse de dinin kurucusu değildir.⁵⁶¹

Sabii inancında en dikkat çekilen ritüel vaftiz törenleridir. Özü itibarıyla manevi kirden arınmayı ifade etmektedir. Vaftize olan hassasiyetlerinden ötürü akarsu kenarlarında yaşamaya özen göstermişlerdir. Su, yadna⁵⁶² olarak adlandırılmış, kaynağını ışık aleminden aldığına inanılmıştır. Vaftiz, masbuta, rişama ve tamaşa olarak üçe ayrılmaktadır. Tam vaftiz olarak adlandırılan Masbuta, yalnızca din adamının gözetiminde yerine getirilmektedir. Pazar günleri gerçekleşen bu vaftizde önce erkekler sonra kadınlar vaftiz olmaktadır.⁵⁶³ Rişama,⁵⁶⁴ masbuta’nın aksine bireysel olarak yerine getirebilmektedir. Bu yönüyle islam dinindeki abdeste benzetilmiştir. Tamaşa ise bireyin üç kez akarsuya girip çıkmasıyla yapılan vaftiz işlemidir.⁵⁶⁵

Sabii inancına göre insanlara yardım etmek olarak algılanan kurban, beş hususa göre ayarlanmıştır. Din adamının kurban öncesi vaftiz olması, demirden bıçak kullanılması, din adamının kesim sırasında değnek bulundurması, kesim işleminin kuzeye dönük yapılması ve kesim bitiminde değneğin nehre atılması dikkat edilmesi gereken hususlardır.⁵⁶⁶

Sabii dininde namaz, bedensel olmaktan daha çok dua şeklindedir.

⁵⁶¹ Kurt Rudolph, *Mandaeism*, New York: Brill, 1978, s. 14; Gündüz, *Son Gnostikler*, s. 112.

⁵⁶² Ürdün Nehri’nin Aramca ifade edilmesidir.

⁵⁶³ Jorunn Jacobsen Buckley, *The Mandaeans: Ancient Texts and Modern People*, New York: Oxford University Press, 2002, s. 80; Arabestani, “The Mandaeans”, s. 185.

⁵⁶⁴ Kişi nehirde önce ellerini yıkamaktadır. Eline aldığı suyla alnını sağdan sola mesh eder. Sonra iki parmağıyla üçer kez kulaklarını ve burnunu temizlemektedir. Daha sonra vücudunun alt kısmını yıkar. Daha sonra avucundaki suyla ağızına su alarak üç kez ağızını çalkalar. Üçer kez dizlerini ve bacaklarını yıkar. Son olarak da önce ayağını iki kez, sonra sol ayağını bir kez nehre sokar. Gündüz, *Son Gnostikler*, s. 146.

⁵⁶⁵ Rudolph, *Mandaeism*, s. 10; Angela Nickerson, *Mental Health and Wellbeing of Mandaean Refugees*, s. 24.

⁵⁶⁶ Bilal Düzbayır, *Mukayeseli Fıkıh Bağlamında Kurban ve Kurbanın Hükmü*, Y. L. Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2013, s. 20-21.

Yaşamlarının ayrılmaz bir parçası olan dua, ışık varlıklarının yanında kendi atalarına da edilebilmektedir. Sabiiler dua etmeden evvel temizlenmek maksadıyla suya dalıp çıkmaktadırlar. Namaz/dua, yalnızca toprak üstünde oturmakla yerine getirilmektedir.⁵⁶⁷ Mandeen zikri ile başlayan namaz kuzeye doğru dönerek gerçekleşmektedir.⁵⁶⁸

Sabii inancında sebepsiz yere bir insanı öldürmek, içki içmek, zina etmek, yeminden dönmek, kumar oynamak, sünnet olmak, farklı dinlerdeki kişilerle ilişki kurmak, yalancı şahitlik yapmak, yol kesmek gibi kamu düzenini bozucu eylemlerde bulunmak, faize izin vermek, borcunu imkanı varken ödememek, emanete ihanet etmek, sakal ve bıyıkları kesmek, sihir/büyü ile ilgilenmek büyük günah olarak kabul edilmiştir. Ayrıca İsmail Cerrahoğlu, Sabiilerin kendilerine oruç tutmayı da yasakladığını ifade etmiştir. Zira oruç onlara göre kötülükten sakınma aracı olarak görülmüştür.⁵⁶⁹

Sabii inancında ölüm, kişinin gerçek başlangıcına açılan kapı, ruhun beden hapsinden kurtuluşunu ifade etmektedir. Ruhun bedenden ayrılması sırasında Suriel adlı melek görevlendirildiğine inanılmıştır. Kişinin ruhu Işık Kralı'nın huzurunda hesaba çekilecektir. Kötü ruhlar Suf Denizi olarak adlandırılan cehennemde günahlarından arındırılacaklardır.⁵⁷⁰ Cansız beden, Hallailer adı verilen kişiler tarafından taşınarak kuzeye dönük bir şekilde yaklaşık 3 saat içerisinde defnedilmektedir. Kurt Rudolph, ruhtan arınmış bir beden önemsizliğine değinerek Sabiilerde anıt mezar anlayışının gelişmediğini söylemiştir.⁵⁷¹

Sabii toplumunda Mehdi'nin gelişi ahir zaman ile ilişkilendirilmiştir. Mehdi'nin ortaya çıkışı birtakım felaketleri de beraberinde getirecektir. Yeryüzünün tamamen kötülüklerle kaplanması ile ortaya çıkacaktır. Ahir zamanda vuku bulacak bu hadisede kötülüklerle karşı mücadele edilecektir. Bunun akabinde yeryüzündeki

⁵⁶⁷ Gündüz, *Son Gnostikler*, s. 159-161; İsmail Cerrahoğlu, "Kur'anı Kerim ve Sabiiler", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 10, (1963), 103-116, s. 110.

⁵⁶⁸ Mehrdad Arabestani, "Ritual Purity and the Mandeans' Identity", *Iran and the Caucasus*, Vol. 16 No. 2, (October 2012), 153-168, s. 159.

⁵⁶⁹ Cerrahoğlu, "Kur'anı Kerim ve Sabiiler", s. 110-112; Gündüz, *Son Gnostikler*, s. 168-169.

⁵⁷⁰ Gündüz, *Sabiiler-Son Gnostikler*, s. 130-136; Cerrahoğlu, "Kur'anı Kerim ve Sabiiler", s. 110.

⁵⁷¹ Rudolph, *Mandaism*, s. 10.

hayat havanın zehirlenmesi sonucuyla son bulacaktır.⁵⁷²

Sabiilikte mabet, hikmet, bilgi anlamına gelen “Manda/Mandi” olarak adlandırılmıştır. Mabetler ışık aleminin yeryüzündeki sembolü olarak inanılmıştır. Din adamları haricinde mabetlere girilmesi yasaktır. Mabetler gösterişten uzak, nehir kenarlarına inşa edilen basit yapılardır. Mabetler penceresiz ve kuzey dönük olarak bir şekilde inşa edilmektedir.⁵⁷³

Sabii inancında, Panja (Bahar Bayramıdır), Dihba Rabba (Yeni Yıl Bayramıdır), Dihba Hnina (Hz. Yahya anısına kutlanan bayramdır), olarak adlandırılan çeşitli bayramlar mevcuttur. Bu bayramda Sabiiler, tapınakları olan mandiyi kutsayıp temizlerler, kendi eşyalarını da nehirde yıkamaktadırlar. Sabiiler, yılı 360 güne ve 12 aya ayırmışlardır. Onlara göre yılbaşı nisan ayıdır.⁵⁷⁴

Sabii dininin geniş bir kutsal kitap külliyesi mevcuttur. Ginza Rabba⁵⁷⁵ adlı Kutsal Kitap, Hz. Adem’e indirildiğine inanılmıştır. Hz. Yahya’nın Talimatları Kitabı, Hz. Yahya’nın hayatını; Ferah Kitabı evlenme törenlerinin uygulanışını; Nefisler Kitabı, cenaze merasimlerini, ölümlere telkini; Zor Sefer Kitabı, önemli kıssaları anlatmaktadır. Burçlar hakkındaki kitap, her insanın doğumundaki aldığı ismin hangi burçtan olduğuna bakılmaktadır. Zikirler Kitabı, namaz ve diğer ritüellerde söylenen zikirler yer almaktadır. Sabiler, farklı dinlere mensup kişilere kutsal kitaplarının bilgilerini paylaşmamaktadırlar.⁵⁷⁶

Sabiilerin inançları Gnostik temelli öğretilerle yakın bir ilişki içerisinde. Sabiiler yeryüzünde yaşayan son Gnostikler olarak da bilinmektedir. Doğayı anlamlandırmak, evrenin gizemini çözmek için Gnostisizm’den yararlanmışlardır. Öyle ki tanrı-alem, yaşam-ölüm ve iyi-kötü gibi dualist yaklaşımlar onları Gnostiklere yakınlaştırmıştır.⁵⁷⁷

Gizli bilginin açığa çıkarılması Gnostik temelli inançların ortak gayesidir.

⁵⁷² Gündüz, *Son Gnostikler*, s. 127-134.

⁵⁷³ Gündüz, *Son Gnostikler*, s. 170-171.

⁵⁷⁴ Sabah Aldisi, *The Story of Creation in The Mandaean Holy Book The Ginza Rba*, Doctor of Philosophy, University College, London 2013, s. 38; Gündüz, *Son Gnostikler*, s. 163-164.

⁵⁷⁵ “Büyük Hazine” anlamına gelmektedir. Ginza Rabba iki kitaptan oluşmaktadır. Sol Ginza 18 kitap, Sağ Ginza iki bölüme ayrılmıştır. Gündüz, *Son Gnostikler*, s. 80.

⁵⁷⁶ Cerrahoğlu, “Kur’anı Kerim ve Sabiiler”, s. 111-112.

⁵⁷⁷ Saed, “Naşiruta: Deep Knowledge and Extraordinary Priestcraft in Mandaean Religion”, s. 312.

Sabiilikte gizli bilgi/saf bilginin elde edilmesi inancın aslıdır. Zira gizli bilgi, Yüce Varlık/Hayat Kültü'nün bilgisidir.⁵⁷⁸ “Pneuma” olarak adlandırılan saf bilgi, tanrının bilgisine erişmektir.⁵⁷⁹ Kişinin ruhunun özgürleşmesini de sağlayan saf bilgi, inancın içselleşmesinde önemli rol oynamaktadır.⁵⁸⁰ Sabiilikte, saf bilgiyi elde eden kişi “Redeemer” olarak adlandırılmıştır.⁵⁸¹

Şinasi Gündüz, Rudolph ve R. Bultmann, Sabiilikte iki zıt gücün mücadele ettiği düalist bir anlayışın varlığından söz etmiştir. Gnostizim'in bariz bir etkisinin görüldüğü bu inanca göre iyilik ve kötülük arasında ezeli ve ebedi olarak savaş yaşanmaktadır.⁵⁸² İyilik ışık, kötülükse karanlıkla sembolize edilmiştir.⁵⁸³ Yaşanılan bu savaşta asıl gaye ışık güçlerinin galip gelerek tanrı katına yükselmesidir.⁵⁸⁴ Sabiilere göre kötü varlıklar “Ruha” olarak adlandırılmıştır. Bu varlıklar, Abatur, Yuşamin ve Phatil olarak tanınmaktadırlar. Sabiiler bu varlıkları maddi dünyaya gönderilmiş, cezalı olarak bilinen düşmüş varlıklar olarak da zikretmektedirler.⁵⁸⁵

Sabiilere göre maddi alemin yaratılmasında Demiurg'un yaptıklarından bahsetmişlerdir. Demiurg, halk için çalışan, gayret eden anlamlarına gelmektedir. Abatur, Yuşamin ve Phatil, Demiurg'un temsilcileridir. Özellikle Gnostik etkiye bağlı olarak Phatil, insanların yaratılmasında etkilidir. İnsanın yaratılma serüveninde başarılı olamayan Phatil, Işık Kralı'ndan yardım istemiştir.⁵⁸⁶ Işık Kralı'nın ilk insan/Adem'in bedenine ruh vererek onu canlandırmıştır. Işık Kralı, Adem'den sonra Havva'yı eş olarak yaratmıştır. Öyle ki Şinasi Gündüz, Gnostik bir anlayışla yaratılan erkek ve kadın düalist temellere dayandığını, erkek ışık, kadın ise karanlığı

⁵⁷⁸ Gündüz, *Son Gnostikler*, s. 65-66.

⁵⁷⁹ Fabian Linde, *The Spirit of Revolt*, Stockholm: US-AB, 2010, s. 24

⁵⁸⁰ Sean Martin, *Gnostikler, İlk Hıristiyan Sapkınlar*, İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2010, s. 25; Hans Jonas, *The Gnostic Religion*, Boston: Beacon Press, 2001, s. 44-45.

⁵⁸¹ Gündüz, *Son Gnostikler*, s. 104; Aldisi, *The Story of Creation in The Mandaean Holy Book The Ginza Rba*, s. 146.

⁵⁸² Rudolph, *Mandaeism*, s. 13; Rudolf Bultmann, *Primitive Christianity in its Contemporary Settings*, (Ed. R.H. Fuller), London: Thames and Hudson, 1983, s. 162.

⁵⁸³ Charles G. Haberl, “Mandaeism in Antiquity and the Antiquity of Mandaeism”, *Religion Compass*, (2012), 262–276, s. 264.

⁵⁸⁴ Şinasi Gündüz, “Gnostik Antropoloji”, *Ekev Akademi Dergisi*, Sayı 14, (2003), s. 3.

⁵⁸⁵ Kurt Rudolph, *Gnosis, The Nature and History of Gnosticism*, Edinburgh: T. & T. Clark Limited, 1987, s. 357; Gündüz, *Son Gnostikler*, s. 75.

⁵⁸⁶ Rudolph, *Mandaeism*, s. 14; Aldisi, *The Story of Creation in The Mandaean Holy Book The Ginza Rba*, s. 139.

temsil ettiğini ifade etmiştir.⁵⁸⁷

2. 2. 2. *Sabii Toplumunu ve Hayat Tarzları*

Sabii toplumunda belirli bir kast sistemi kurulmamış, sınıfsal ayrımlar yaşanmamıştır. Onlar bilakis, toplumu bir arada tutacak sosyal yapı inşa etmişlerdir. Bu yapının içerisinde din adamları ile halk farklı görevler üstlenmişlerdir. Sabii toplumunun önderleri olan din adamları belli ön koşullara tabi tutularak yetiştirilmişlerdir. Öncelikle kişinin soyundan herhangi birinin dinde dönmemiş ve vücudunda da noksanlık bulunmaması şart koşulmuştur. Bu şartları taşıyan her Sabii din adamı olabilmektedir. Sabiiler, gelenek içerisinde din adamlığını babadan oğula geçmesini uygun görmüşlerdir. Din adamları bekarlıktan ziyade evliliğe özendirilmiştir.⁵⁸⁸

Din adamı/rahiplik teşkilatı; Riş Ama, Ganzibra, Tarmita, Aşganda olmak üzere dört gruba ayrılmıştır. Teşkilat içinde Riş Ama yönetici ve toplumun liderleridir. Ganzibra, Riş Ama'nın bir alt derecesine sahip olan din adamlarının yöneticisidir. Din adamı yetiştirmek, ayinleri düzenlemek gibi çeşitli vazifeler üstlenmişlerdir. Tarmita, halk kesimi içerisinde dini vafızleri yerine getiren kişilerdir. Vafiz törenleri yönetme, ayin yemeklerini hazırlama, kutsal kitapları çoğaltma gibi görevleri vardır. Teşkilatın son sınıfı olan Aşganda ise Ganzibra gözetiminde din adamlığı eğitimi alan kişilerdir. Bu sınıf mensupları diğer sınıflarının angarya olarak gördükleri her işi yapmakla mükelleftirler.⁵⁸⁹

Sabii din adamları, dini törende ve ayinlerde rit adı verilen elbise giymektedirler. Şinasi Gündüz'ün ifadesine göre beyaz bir elbise olan rit, tören ve ayin sırasında manevi temizliği temsil etmiştir. Rit elbisesinin yanında şom yavar (Sağ elin küçük parmağına takılan altın yüzük), margna (Zeytin dalından yapılmış değnek), pandama (Başa sarılan sarık) ve taga (Saçların toplanması için kullanılan ip) da önemli aksesuarlardır. Bu eşyalar, rahiplerle birlikte mezara gömülmektedir. Din adamların yanında halk kesimi de rit elbisesi giymeye özen göstermişlerdir.⁵⁹⁰

⁵⁸⁷ Gündüz, *Son Gnostikler*, s. 92-94.

⁵⁸⁸ Gündüz, *Son Gnostikler*, s. 174-176.

⁵⁸⁹ Gündüz, *Son Gnostikler*, s. 184.

⁵⁹⁰ Gündüz, *Son Gnostikler*, s. 174-184.

Sabii toplumunda isim vermek büyük öneme sahiptir. Kişi, yaşamı boyunca iki isme sahip olmaktadır. Kişi malvaşa denilen astrolojik isminin yanında bir de dünyevi isim almaktadır. Bir Sabiinin gerçek ismi malvaşa olup çocuğun doğum sırasındaki yapılan astrolojik değerlendirme sonucunda verilmektedir. Zira kişi ayin ve törenlerde astrolojik ismini kullanmaktadır.⁵⁹¹

Sabii toplumunun üzerinde titizlikle durduğu nokta gizlilik prensibidir. Bundan dolayı Sabiiler, dinlerini anlatma, içlerine yabancıları alma gibi eylemlerden uzak durmuşlardır. Cerrahoğlu, gizlilik prensibi nedeniyle Sabiilerin içe kapanık bir toplum yapısına sahip olduğundan bahsetmiştir. Sabiiler, doğan çocuğun doğuştan Sabii olduğunu belirterek, dine giriş adı altında başka bir işleme gerek duymamışlardır. Böylelikle Sabii anne ve babadan doğmayan bir kişinin dine kabul edilmesi söz konusu değildir.⁵⁹²

Sabii toplumu evlilik merasimine önem vermiştir. Sabiiler kendi kanlarının temiz olduğuna inandıkları için yabancılarla evlenmeyi, herhangi bir ilişkiye girmeyi asla kabul etmemektedirler. Sabii olmayan biriyle evlenen kişi toplumdan uzaklaştırılmıştır. Bu yüzden evliliğin korunması onlar için kutsal olarak görülmüş ancak boşanmayı da yasaklamamışlardır.⁵⁹³

Günümüzde Sabii toplumu, dinlerini muhafaza noktasında yetersiz kalmışlardır. Günümüzde Sabii dinine bağlı olanların sayısı net olarak saptanamasa da Irak'ta 15 bin, İran'da 20 bine yakın olduğu düşünülmektedir.⁵⁹⁴ Günümüzde kendisini Sabii olarak görmeyen ancak kültürel miras ve etnik bakımından geleneksel olarak yaşayanlar da mevcuttur. Bu kişiler genellikle anavatanlarından göçmüş, diasporada yaşayan Sabiilerdir.⁵⁹⁵

2. 2. 3. Yehuda Bölgesindeki Sabiilerin Varlığı

Sabiilerin Yehuda bölgesinin sakinleri arasında olduğuna dair en somut örnek Hz. Yahya'nın varlığıdır. Hz. Yahya, Yeni Ahit metinlerinde sıkça bahsedilmiştir.

⁵⁹¹ Gündüz, *Son Gnostikler*, s. 182.

⁵⁹² Gündüz, *Son Gnostikler*, s. 183; Cerrahoğlu, "Kur'anı Kerim ve Sabiiler", s. 110.

⁵⁹³ Cerrahoğlu, "Kur'anı Kerim ve Sabiiler", s. 110.

⁵⁹⁴ Arabestani, "Ritual Purity and the Mandaean", s. 155.

⁵⁹⁵ Arabestani, "The Mandaean", s. 190.

Hız. Yahya'nın insanları vaftiz etmesi, Hız. İsa ile olan diyalogu ve ilişkisi, Kral Antipas ile olan anlaşmazlığı ve ölümü Yeni Ahit metinlerinde detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Hız. Yahya, Yehuda Çölü'nde insanları tövbe etmeleri için çağrılarda ve nasihatlerde bulunmuştur. Bu çağrılara Yehuda bölgesinin birçok şehrinden ve özellikle Şeria/Ürdün Nehri yakınlarında yaşayanlar kulak vermiştir.⁵⁹⁶ Vaftiz olmaya gelen insanlar arasında Hız. Yahya'ya karşı gelen Ferisiler ve Sadukiler gibi Yahudiler de yer almıştır. Hız. Yahya, onlar hakkında engerek soyu gibi benzetmelerle ağır ithamlarda bulunmuştur. Onların kendilerini İbrahim'in soyundan görmelerinin bir öneminin olmadığını dile getirmiştir. Anlatının devamında Hız. İsa'nın da Hız. Yahya'nın yanında geldiğine değinilmiştir. Hız. Yahya, kendisinin su ile vaftiz ettiğini ancak gelenin (Hız. İsa) Kutsal Ruh ile vaftiz edeceğini vurgulamaktadır. Hız. Yahya, kendisinin huzurunda Hız. İsa'yı vaftiz edemeyeceğini belirtmiştir. Hız. İsa ise buna razı olması gerektiğini bildirerek Hız. Yahya'nın eliyle vaftiz olmuştur.⁵⁹⁷

Hız. Yahya ile Hız. İsa arasındaki ilişki Yeni Ahit'in birçok yerinde geçmektedir. Öyle ki Hız. Yahya, Hız. İsa'nın habercisi ve yolunu hazırlayan olarak bahsedilmiştir. Hız. Yahya, Hız. İsa hakkında kendisinden daha güçlü olduğunu, onun çarıklarının bağıni çözmeye bile layık olmadığını belirtmiştir.⁵⁹⁸ Yeni Ahit'in başka bir yerinde Hız. İsa'nın Hız. Yahya'ya övgüleri yer almaktadır. Hız. İsa, Hız. Yahya hakkında doğanlar arasından daha üstünü çıkmadığını, peygamberlerden de üstün olduğunu insanlara söylemiştir.⁵⁹⁹

Hız. Yahya'nın Kral Antipas ile olan anlaşmazlığı, dönemin kaynağı olarak görülen Yeni Ahit'te zikredilmiştir. Kral Antipas, aile içi evlilik yapması üzerine Hız. Yahya tarafından eleştirilmiştir. Bunun üzerine Hız. Yahya'ya zarar vermek istese de bu isteğinden vazgeçmiştir. Zira Antipas, Hız. Yahya'yı peygamber olarak gören halkın tepkisinden çekinmiştir. Ancak bir şölen sırasında Herodya (Antipas'ın eşi),

⁵⁹⁶ Matta, 3/1-6.

⁵⁹⁷ Matta, 3/5-17.

⁵⁹⁸ Markos, 1/1-8; Luka, 3/1-20.

⁵⁹⁹ Matta, 11/7-11.

Hız. Yahya'nın öldürölmesini istemiştir. Neticede Hız. Yahya, Kral Antipas tarafından öldürölümüştür.⁶⁰⁰

Sabiilerin Yehuda bölgesindeki varlığı Esseniler üzerinden de değeriendirilebilir. Öyle ki Sabiiler, Essenilerle gerek inançsal gerekse toplumsal anlamda birtakım benzerliklere sahiptir. Ayrıca Hız. Yahya'nın da bir Esseni üyesi olabileceği ile alakalı iddialar mevcuttur. Bu iddialar onların Yehuda bölgesinin dini grupları arasında olduğuna işaret etmektedir. Sabiileri, Essenilerin düşünceleri üzerinden değeriendirilecek olursak, iki grubunda Saduki ve Ferisi gibi Yahudi hakim düşüncesine karşı gelmeleri dikkat çekicidir. Essenilerin yaşamları ile Sabiilerin bilakis Hız. Yahya'nın yaşamı oldukça benzerlik göstermektedir. Esseniler için dile getirililen çölde yaşayanlar benzetmesi ile Yeni Ahit'te Hız. Yahya için belirtilen çölde yol hazırlayan sözü örtüşmektedir. Her iki grubun çöl hayatına olan yakınlığı birbirinden etkilenmeleri adına önemli bir husustur. Matta ve Luka bölümlerinde bahsedilen Hız. Yahya'nın münzevi yaşamı, Essenilerin yaşam şartlarına yakınlık göstermektedir. Ayrıca Hız. Yahya'nın dile getirmiş olduğu ahir zaman, kıyamet gibi eskatolojik meseleler Essenilerin inanç sistemlerinin merkezinde yer almıştır. Essenilerin ruhsal arınma ve bedeni temizlenme amacıyla yerine getirdikleri yıkanma ritüelleri, Sabiilerde olmazsa olmaz olarak görülen vaftiz törenleridir. Zira Sabiiler ve Esseniler halk nezninde vaftiz olanlar/yıkananlar olarak da isimlendirilmiştir.⁶⁰¹

Sabiilerin ve Essenilerin kapalı bir toplum olması, her iki grubun birbirine yakınlılaştırmaktadır. Dini inançlarını başka insanlara anlatmama gereği, iki grubun temel yasaklarından biri olmuştur.⁶⁰² Sabiilerin ve Essenilerin birbirinden etkilenmelerindeki en dikkat çekici durum ise dualizm anlayışıdır. Essenilerde inanılan ışığın ve karanlığın mücadelesi Sabii inancında da yer almaktadır.⁶⁰³

Sabiilerin, Yehuda bölgesi sakinleri arasında olduğuna dair bir başka delil Yahudi tarihçi Josephus Flavius'tur. Josephus Flavius, Yahudi Savaşları adlı eserinde

⁶⁰⁰ Markos, 6/14-29; Matta, 14/4-11.

⁶⁰¹ Hartmut Stegeman, *The Library of Qumran*, s. 222.

⁶⁰² Şinasi Gündüz, "Sabiilik", *Yaşayan Dünya Dinleri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2010, s. 471-491; Matta, 3/3-12; Markos, 1/48; Luka, 3/2-17.

⁶⁰³ Hillel Newman, *Proximity to Power and Jewish Sectarian Groups of the Ancient Period*, s. 105.

Hız. Yahya'dan bahsetmiştir. Josephus, Hız. Yahya'yı, iyi ve erdemli davranışa çağırın bir kişİ olarak kaleme almıştır. Josephus, Hız. Yahya'nın halk üzerinde bir etkisinin olduğunu, Antipas'ın bundan çekindiğine değinmiştir. Ancak tıpkı Yeni Ahit'te bahsedildiği gibi Antipas, Hız. Yahya'yı tutsak olarak bulunduğu kalede öldürtmüştür. Eserin ilgili bölümünde Yahudilerden bazılarının Kral Antipas'ın ordusunu yok etmek için gelen ordunun tanrı tarafından yollandığı düşünöldüğüne değinilmiştir. Zira bunun nedeni Antipas'ın, Hız. Yahya'yı öldürmesine bağlanmıştır.⁶⁰⁴

Sabiiler, Hız. Yahya'nın idamı sonrasında birçok sorunla karşılaşmışlardır. Onların bu yaşadıkları Yehuda'da varlıklarına dair birtakım bilgiler içermektedir. Sabiiler, Antipas'ın askerleri tarafından katliama maruz kaldıklarına değinilmiştir. Sabiilerin Kutsal Kitap'ı Ginza bu olayda içlerinden ileri gelenlerin de bulunduğu birçok kişinin öldüröldüğü belirtilmiştir. Katliamdan kurtulanlar ise Arsakid Kralı'nın yardımcılarıyla Kuzey Mezapotamya'ya göç etmişlerdir. Ginza'ya göre bu sayı 60.000 civarındadır.⁶⁰⁵ Sabiiler, kendilerini katliamdan kurtaran Arsakid Kralı Artabanus'u aziz mertebesine yükseltmişlerdir.⁶⁰⁶ Böylelikle Sabiilerin Kral Antipas'tan eziyet görmeleri ve Yehuda'dan göç etmeleri onları Yehuda'nın dini gruplar arasında olduğuna delil olarak gösterilebilir.

3. Karma İnançlılar

3.1. Teosebes / Tanrıdan Korkanlar

M.Ö. 587 yılında yaşanan Yahudi sürgününden sonra Yahudi inancı, diğer coğrafyalara taşınmıştır. Yahudilerin genel ekseriyeti Balil'e sürgün edilmişse de, Akdeniz havzası kadar Yahudi inancı yayılmıştır. Böylelikle tek tanrı inancı farklı kültür ve inançlarla tanışmaya başlamıştır.⁶⁰⁷

Yahudiler, geçen süre zarfında Roma sınırları içerisinde varlıklarını sürdürmeyi başarmışsalar da dinlerini rahatlıkla yaşayamamışlardır. Ancak, bazı

⁶⁰⁴ Josephus Flavius, *Antiquities of the Jews*, XVIII, 5, 2.

⁶⁰⁵ Neilson C. Debevoise, *A Political History of Parthia*, Chicago: The University of Chicago Press, 1938, s. 157; Gündüz, "Sabiilik", s. 342.

⁶⁰⁶ Gündüz, *Son Gnostikler*, s. 57-58.

⁶⁰⁷ Sherbok-Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, s.73.

Roma vatandaşları Yahudi dinine karşı sempati beslemişlerdir.⁶⁰⁸ Zamanla Roma sınırları içerisinde Yahudiliğe ilgi duyan, ancak tam olarak Yahudi dinini benimsemeyen kişiler ortaya çıkmıştır. Bu kişiler, Yahudilerin diaspora yaşamlarının ayrılmaz bir parçası haline gelen Teosebeslerdir.⁶⁰⁹

Teosebeslerin kimlikleri hakkında net bir çıkarım yapılması güç olsa da, onlar yarı Yahudi, yarı Pagan olarak tanınmışlardır. Tarihi kökenleri Helenistik döneme kadar uzanan Teosebesler, Roma İmparatorluğu sınırları içinde var olan Theos Hysistos⁶¹⁰ gibi monoteist eğilimli inanç gruplarının arasında yer almışlardır.⁶¹¹

Teosebesler, tek tanrı inancına sahip, tanrının sevgisini kazanmaya gayretli insanlardan oluşan, “Tanrı’dan Korkanlar” olarak ifade edilmiştir.⁶¹² Etimolojik olarak tanrıdan korkan, tanrıya huşu duyan anlamlarına gelmektedir. Teosebes kelimesi, tanrı anlamına gelen “Theos” ile ona sığınmak, ondan korkmak, ibadet etmek manasındaki “Sebomai” kelimesinden oluşmaktadır. Teosebesleri ifade etmek için farklı kavramlar da kullanılmıştır. Kraabel, Grekçe Sebomenoi ve Phoubemenoi kavramlarının onları çağrıştırdığını ifade etmiştir.⁶¹³ Latin dilinde ise “Metuentes” kelimesi, Teosebesleri karşılamaktadır. Teosebesler, Pers topraklarında, “Tersekan” ve “Hüdatersi” olarak nitelenmişlerdir. Miladi ilk yüzyıl içinde yaşamış olan Roma şairi Decimus Iunius Iuvenalis, “Metuentes Deum” kavramını Teosebesleri Yahudiliğe ihtida edenler için kullanmıştır.⁶¹⁴ Ayrıca Demirci, Teosebeslerin Sabiiler ve Hanifler ile birtakım ilişkilere girmiş olabileceğini, “Hanpa” ve “Saba” kavramları

⁶⁰⁸ Shaye J. D. Cohen, *From the Maccabees to the Mishnah*, Kentucky: Westminster John Knox Press, 1989, s. 55-59.

⁶⁰⁹ Joshua Levinson, *Bodies and Bo(a)rders: Emerging Fictions of Identity in Late Antiquity*, Cambridge University Press, 2011, s. 356.

⁶¹⁰ Roma her ne kadar Pagan inancında olsa da, bölgede daha önce Theos-Hysistos adında tek tanrı bir inanış mevcuttu. Bu nedenle kanatımızca Teosebeslerin tek tanrıya inanmaları noktasında zorlanmadıklarını düşünüyoruz. Onur Sadık Karakuş, “Karadeniz ve Anadolu Kentlerinde Theos Hysistos Kültü”, *Anadolu Araştırmaları*, Sayı 21, (2018), 1-20, s. 3.

⁶¹¹ Kürşat Demirci-Tuğrul Kurt, “Teosebesler ve Erken Hıristiyanlık”, *İslamî İlimler Dergisi*, Cilt 11, Sayı 2, (2016), 47-68, s. 48.

⁶¹² Adolf Gutmacher, “God-Fears”, *Jewish Encyclopedia*, Vol. 5, s. 354.

⁶¹³ A. T. Kraabel, “The Disappearance of the ‘God-Fearers’”, *Numen*, Vol. 28, No. 2, (December 1981), 113-126, s. 113.

⁶¹⁴ Tuğrul Kurt, *Geç Antikçağ’da Teosebes’ler, Tarih ve İnançlar*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016, s. 23.

da Teosebesleri ifade ettiğini zikretmiştir.⁶¹⁵

Yahudilerin inancına göre sonradan Yahudi olanlar için kullanılan “Ger Toshav” kavramı Teosebeslere yakıştırılmıştır. Yahudiler, buradan hareketle Teosebesleri sonradan Yahudi olarak görmüşlerdir.⁶¹⁶ Yahudi literatüründe Teosebesler için “Yero Yiho”, Rabbinik metinlerinde ise “Yirei Shamayim” olarak bahsedilmiştir. Demirci, Yahudilere göre Teosebeslerin Nuh Kanunlarına göre sorumlu tutulduklarını belirtmiştir.⁶¹⁷ Talmud ve sözlü kaynaklarda bahsi geçen Nuh Kanunları, Yirei Shamayim ile bağlantılı olarak düzenlenmiş olabileceği düşünülmüştür.⁶¹⁸ Her ne kadar tek tanrı inancına sahip olsalar da Teosebesler tam olarak Nuhi saymak doğru değildir. Bunun sebebi olarak Nuhilerin uyması gereken kuralların olmasına rağmen, Teosebeslerin her hangi bir dini zorunluluğun bulunmamasıdır.⁶¹⁹

3. 1. 1. Teosebeslerin Varlığına Dair Görüşler

Yahudi tarihçi Josephus Flavius, Teosebesler hakkında Yahudi ritüellerine sempati ile baktıklarını ve Roma'nın birçok yerinde yaşadıklarını belirtmiştir. O, antik çağdan miladi ilk yüzyıla kadar çeşitli bölgelerden yaşayan Yahudilere saygı duyan ve Yahudi ritüellerinin uygulanmasına gösterdikleri bağlılıktan söz etmektedir. Flavius, Izates adlı bir kralın, Yahudi dinine geçmek istemesi üzerinden sünnet meselesine değinmiştir. Kralın sünnet olması halinde Yahudi bir kral olarak anılacağı endişesi taşınıdığı söylenmiştir. Yakınları Izates'e sünnet olmadan da tanrıya tapılabileceğinden bahsetmişlerdir.⁶²⁰

Josephus Flavius, tanrıya tapınan başka bir topluluğun Yahudilerin ibadet

⁶¹⁵ Kürşat Demirci-Tuğrul Kurt, “Teosebesler ve Erken Hıristiyanlık”, s. 49.

⁶¹⁶ Kurt, *Geç Antikçağ'da Teosebes'ler*, s. 15; Levinson, *Bodies and Bo(a)rders*, s. 360.

⁶¹⁷ Kürşat Demirci, “I. Yüzyılda Anadolu'daki God-Fearers Grupları ve Hıristiyanlığın Yayılması”, *Dinler Tarihi Araştırmaları-III*, (Haziran 2001), s. 387-393, s. 387-389.

⁶¹⁸ Eldar Hasanov, *Nuh Kanunları ve Nuhilik*, İstanbul: İsam Yayınları, 2015, s. 25.

⁶¹⁹ Mahmut Topal, *Tanrıdan Korkanların Hıristiyanlığın Oluşumuna Etkisi*, Y. L. Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Sivas 2020, s. 46.

⁶²⁰ Flavius Josephus, *The Antiquities of the Jews*, XX, 38-43, (The Works of Flavius Josephus: Comprising the Antiquities of the Jews; a History of the Jewish Wars and Life of Flavius Josephus'un içinde), (Ed. William Whiston), Philadelphia: D. McKay Publisher, 1890, s. 602.

yerlerine saygı gösterdiği ve yardımlarda bulunduğuna değinmiştir.⁶²¹ Against Apion adlı eserinde ise Flavius, bazı kişilerin oruç ve şabat gibi birtakım Yahudi ritüellerini yerine getirdiğini ancak bu kişilerin Yahudi olmadığını ifade etmiştir.⁶²²

Helenizm etkisinde kalmış Yahudi yazar Philo da, Teosebeslerin sünnet dışında Yahudilere benzediğine değinmiştir. Teosebeslerin Yahudilerin yerine getirdiği sünnet yerine ahlaki anlamda sünnet tercih ettiklerini belirtmiştir. Bu bilgilerin yanında Philo, İskenderiye’de düzenlenen Yahudi bayramında sadece Yahudilerin katılmadığı, aynı zamanda Yahudiliğe ilgi duyanlarında orada bulunduğuna ifade etmiştir.⁶²³

Joseph King, Teosebeslerin Pagan kaynaklarda da yer aldığına değinmiştir. Miladi ilk yüzyıl içerisinde yaşamış yazarların, onların yaşamları hakkında bahsettikleri pasajlar mevcuttur. Pagan yazarlar, Teosebesler hakkında şabata riyyat eden, Tevrat parşömenlerini okuyan, törenle yıkanma ritüelleri yapan kişiler olarak bahsetmişlerdir.⁶²⁴ Ayrıca Teosebesler, Yahudi şeriatının bazı hükümlerine uymuş, dinen yasaklanmış domuz etini tüketmemişlerdir. Bu yönleriyle Teosebeslerin oldukça Yahudi yaşam tarzlarına adepte olduğu söylenebilir.⁶²⁵

M.Ö. 63 yılında Kudüs’te meydana gelen çatışmalar akabinde Roma generali Pompey’in kararı ile binlerce Yahudi sürgüne gönderilmiştir. Roma tarafından Akdeniz’in her bir bölgesine gönderilen Yahudiler, Mısır, Parth/Pers, Suriye, Kapadokya, Bergama gibi yerleşimlerde ikamet etmişlerdir.⁶²⁶ Mabedin yıkılması sonrasında yaşadıkları bölgelerin sınırlarını genişleten Teosebesler, yoğun olarak Yehuda, Balkanlar, İç Ege, İtalya, Kıbrıs, ve Arap coğrafyasında yaşamışlardır.⁶²⁷ Bu

⁶²¹ Flavius Josephus, *The Antiquities of the Jews*, XIV, 110, (Vol. 9, Jewish Antiquities, Books XII-XIV’un içinde), (Ed. Ralph Marcus), London: Harvard University Press, 1937, s. 505.

⁶²² Flavius Josephus, *Against Apion*, II, 282, (Volume 10’un içinde), (Ed. John M.G. Barclay), Boston: Brill, 2007, s. 327-328.

⁶²³ Lee Min, *The Conversion of Cornelius, Seen Against the Political and Social Background of the Roman Empire*, Birmingham: University of Birmingham, 2011, s. 18.

⁶²⁴ Zachary Joseph King, *The Delay of the Parousia and Gentile Inclusion in the Synoptic Parables*, Master of Psychology, Faculty of Religion and Theology, Amsterdam 2017, s. 72.

⁶²⁵ Eldar Hasanoglu, *Temel Kaynaklar Işığında Gerut: Yahudiliğe Geçiş*, İstanbul: Divan Kitap, 2018, s. 172.

⁶²⁶ Narry F. Santos, “Diaspora in the New Testament and Its Impact on Christian Mission”, *TTJ*, Vol. 13, No. 1 (2010), 3-18, s. 10.

⁶²⁷ Kraabel, “The Disappearance of the 'God-Fearers'”, s. 114; Humphries, *Early Christianity*, s. 123.

coğrafyalara bakıldığında doğunun ve batının keşiştiği birçok yerleşim noktalarında varlık göstermişlerdir. Kurt, Teosebeslerin tek tanrı inancına sıkı sıkıya bağlı olmalarına rağmen Helen kültürü karşısında dini inançlarında birtakım yozlaşmalar yaşandığına değinmiştir. Bu sebeple dini inançları, Yahudi dini inancı ile Helen kültürü arasında sentezlenmiş bir inanç ortaya çıktığı söylenilebilir.⁶²⁸

Miladi ilk yüzyıl itibarıyla birçok farklı görüşün hakim olduğu Yehuda bölgesinin sakinleri arasında Teosebesler yer almaktadır. Teosebeslerin gerek dini anlayışı gerekse kimlikleri açısından Yehuda bölgesi sakinleri ile tarihi bağlantıları mevcuttur.⁶²⁹ Teosebeslerin Yehuda bölgesi ile olan bağlantıları, Yeni Ahit metinleri üzerinden kurulabilir. Zira Yeni Ahit metinlerinde çokça zikredilen Teosebeslerin varlığı, Pavlus'un muhattap aldığı topluluk, Lydia ve Titus Yustus adında bir kişiyle konuşması referans alınabilir.⁶³⁰ Aynı zamanda Yahudi diasporası, Teosebesler hakkında birtakım bilgilere ulaşmamızda yardımcı olmaktadır. Pavlus'un Gentililere ulaşmak adına bu topluluğu esas aldığı bilinmektedir.⁶³¹

Teosebesler, Yahudiler ile yakın bir ilişki içinde olmalarına rağmen inanç noktasında Yahudiliğe bağlı kalmamışlardır.⁶³² Ancak Roma gibi farklı coğrafyalarda yaşamlarını sürdüren Yahudi ve Teosebesler yakın bir ilişki içinde kalmışlardır. Bu ilişkiler, sinagoglarda ortak ibadet etmeye varacak kadar gelişmiştir. Öyle ki Pagan dünyasının baskısı altında birbirlerine destek olmuş olmalıydılar.⁶³³

Teosebeslerin, Yahudi mabetlerinde ibadetlerini yerine getirmesi, onların Yahudi tanrısına karşı bir sempati beslediğine dair iddialar mevcuttur.⁶³⁴ Teosebeslerin şabat yasaklarına tam olarak uymasalarda saygı göstermeleri de bu

⁶²⁸ Kurt, *Geç Antikçağ'da Theosebes'ler*, s. 29.

⁶²⁹ James Dunn, *Beginning from Jerusalem: Christianity in the Making*, Vol. 2, Michigan: Eerdmans, 2009, s. 29.

⁶³⁰ Kürşat Demirci-Tuğrul Kurt, "Theosebesler ve Erken Hıristiyanlık", s. 51.

⁶³¹ Santos, "Diaspora in the New Testament and Its Impact on Christian Mission", s. 12.

⁶³² H.H. Rowley, *From Moses to Qumran: Studies in the Old Testament*, New York: Assoc, 1963, s. 215-216.

⁶³³ John J. Collins, *Between Athens and Jerusalem: Jewish Identity in the Hellenistic Diaspora*, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 2000, s. 264; John Gresham Machen, *The Literature and History of New Testament Times*, Philadelphia: Presbyterian Board of Publication and Sabbath School Work, 1915, s. 33.

⁶³⁴ Kurt, *Geç Antikçağ'da Theosebes'ler*, s. 31-32.

iddiaları güçlendirmektedir.⁶³⁵ Roma'nın yerel halkları, zamanla Yahudiler ile Teosebeslerin bu yakınlaşması gözlerinden kaçmamıştır. Paganlar, Teosebesleri, Yahudi sempatizanları olarak algılayarak onları eleştirmişlerdir.⁶³⁶

Teosebesler, Yahudiler ile olan ilişkilerin sonucunda, günahlarından arınma, ibadet etme amacıyla kendi mabetlerini inşa etmişlerdir.⁶³⁷ Onların oruç ibadetine olan hassasiyetleri tam olarak bilinemese de bir sonraki bölümde zikredilecek olan Cornelius adlı asker üzerinden yorumlanarak oruç tuttıkları iddia edilmiştir. Teosebeslere ait belli bir yazılı doküman, Kutsal Kitap günümüze ulaşmamıştır.⁶³⁸

3. 1. 2. Teosebeslerin Hıristiyanlığa Etkisi

Robert Brownstein, Teosebeslerin Hıristiyanlığın tam olarak yayılma evresine girmeden evvel sayıları hakkında tahminde bulunmuştur. Ona göre Teosebesler, Pagan dünya içerisinde azımsanmayacak bir topluluğa ulaştığını, bu sayının yaklaşık 1 milyona tekabül ettiğini belirtmiştir.⁶³⁹ Bu da bizlere gösteriyor ki Roma sınırları içerisinde Teosebesler, yaklaşık olarak Yahudilerin üçte biri kadar nüfusa sahip olmuşlardır. Ancak Hıristiyanlığın yayılmasına paralel olarak sayıları da zamanla azalmış, yeni öğretinin akımına kapılmışlardır.⁶⁴⁰

Hız. İsa sonrası yeni öğreti, Pavlus'un gayretleri sonucu Roma sınırları içerisine girmiştir. Pavlus'un gerçekleştirdiği misyon gezileri, Teosebeslerin yaşadıkları yerleri kapsamaktadır. İlk misyon gezisini Pisidya'ya⁶⁴¹, ikinci ve üçüncü misyon gezilerini Efes'e yapmıştır. Bu şehirlerde köklü bir Teosebes geçmişi olduğu bilinmektedir. Zira yapılan arkeolojik kalıntılar bu doğrultudadır. Öyle gösteriyor ki

⁶³⁵ Patrice Fischer vd., "Modern-Day Godfearers: A Biblical Model For Gentile Participation in Messianic Congregations," *The Enduring Paradox: Exploratory Essays in Messianic Judaism*, Baltimore: Lederer, 2000, s. 178-180.

⁶³⁶ <https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=God-fearer&oldid=951166056> (Er. Tar.: 22. 09. 2020).

⁶³⁷ Kurt, *Geç Antikçağ'da Teosebes'ler*, s. 34.

⁶³⁸ Paulo Sung Ho Won, "Cornelius, The Gentile God-Fearer, and His Sacrificial Piety in ACTS 10:1-4", *M.Th. University of Edinburgh and Lecturer at the Servant of Christ Theological Seminary*, (2019), 1-17, s. 2; Juho Sankamo, *Jesus and the Gentiles*, Finland: Abo Akademi University Press, 2012, s. 52.

⁶³⁹ Robert Brownstein, *Making Jesus the Messiah, Saint Paul and the God-fearers:a Market View*, Bloomington: iUniverse, 2000, s. 241.

⁶⁴⁰ Topal, *Tanrıdan Korkanların Hıristiyanlığın Oluşumuna Etkisi*, s. 53.

⁶⁴¹ Anadolu'nun güney kısmında yer alan Isparta, Burdur, Antalya ve Konya'nın bir bölümü kapsayan antik bir şehirdir. <https://www.britannica.com/place/Pisidia> (Er. Tar.: 09. 02. 2022).

Pavlus, misyon gezilerini Teosebeslere göre düzenlemiş ve planlamış olmalıdır.⁶⁴²

İkinci misyon gezisi sırasında Pavlus, Makedonya’da bir şabat günü Lydia adında bir kadın ile karşılaşmıştır. Lydia, Yeni Ahit metinlerinde tanrıdan korkan olarak zikredilmiş ve Pavlus tarafından daha sonra vaftiz edilmiştir.⁶⁴³ Pavlus, misyonerlik faaliyetlerine Selanik’e giderek devam etmiştir. Burada Pavlus, kalabalık bir topluluğa hitap etmiştir. Bu topluluk, Yunanlılardan oluşan tanrıya tapanlar olarak tanınmıştır. Bu kişiler toplu şekilde Pavlus’a katılmış, bu nedenle bölgedeki Yahudilerin eleştirisine maruz kalmışlardır.⁶⁴⁴ Pavlus’un Atina’da yoldan geçen herkesle tesadüfen konuşması, insanlar arasında Sokrates benzetilmesi yapılmış, orada bulunan Yahudilere ve tanrıdan korkanlara da vaazlar vermiştir.⁶⁴⁵ Pavlus, Korintus seyahatinde Yahudilerle tartışma sırasında tanrıya tapınan olarak bilinen Titus Yustus, sinagogda görevli olan Krispos ve yakınları Pavlus tarafından vaftiz edilmiştir.⁶⁴⁶ Böylelikle Pavlus ve Barnabas’ın gayretleri ile Korintus’ta birçok tanrısayar/tanrıya tapınanlar olarak bilinen kişiler vaftiz edilmiştir.⁶⁴⁷

Demirci’ye göre Teosebesler, Hıristiyanlığın evrensel bir din olmasında etkin rol oynamışlardır.⁶⁴⁸ Pavlus, Yahudilerle ilgili belli bir seviyede ilişkisi bulunan Teosebesleri kendisine yakın hissetmiştir. O, yeni öğretiyi diasporada bulunan Yahudi ve Teosebeslere sinagoglarda anlatmıştır. Pisidya bölgesinde yer alan sinagogda Pavlus, orada bulunan topluluğa İsraililer ve tanrıdan korkan yabancılar şeklinde hitap etmiştir.⁶⁴⁹

Teosebesler, bu yeni görüşlerin ve inançların Roma’nın bazı bölgelerinde yayılmasına vesile olmuşlardır.⁶⁵⁰ Teosebesler ile diaspora Yahudileri daha önceden geliştirdikleri ilişkiler, yeni öğreti olarak nitelenen Hıristiyanlığın yayılmasında olumlu anlamda rol oynamıştır. Zira, elçiler olarak bilinen havariler ve vaizler,

⁶⁴² Topal, *Tanrıdan Korkanların Hıristiyanlığın Oluşumuna Etkisi*, s. 64.

⁶⁴³ Elçilerin İşleri, 16/11-15.

⁶⁴⁴ Elçilerin İşleri, 17/4-6.

⁶⁴⁵ Machen, *The Literature and History of New Testament Times*, s. 89.

⁶⁴⁶ Elçilerin İşleri, 18/1-9.

⁶⁴⁷ Elçilerin İşleri, 13/43.

⁶⁴⁸ Demirci, “I. Yüzyılda Anadolu’daki God-Fearers Grupları”, s. 387.

⁶⁴⁹ Elçilerin İşleri, 13/13-16.

⁶⁵⁰ Dunn, *Beginning from Jerusalem*, s. 446.

gittikleri her yerde Thosebeslerin varlıklarından güç almışlardır. Bölgelerde kurdukları sinagoglar, vaizlerin insanlarla buluştukları yerler olarak belirlenmiştir. Böylelikle, Yahudilerin bu dağınık halde yaşamları dolaylı bir biçimde Pavlus, elçiler ve vaizlerin eylemlerine bir şekilde katkı sağlamıştır.⁶⁵¹

Yeni Ahit metinlerinde Yüzbaşı Cornelius ve ailesinin tanrıdan korkan olarak hayat yaşadıkları zikredilmiştir. Cornelius, Roma ordusunun merkezi askeri teşkilatının bir üyesi olarak tanınmıştır. Kraabel, Cornelius'un Yahudilere ve Yahudi dinine karşı bir sempati beslediğini ifade etmiştir.⁶⁵² İnsanlara yardım eden, tanrıya dua eden biri olarak tanıtılan Cornelius, Petrus ile tanışması ve Yahudiler için iyi bir adam olarak görülmesi dikkat çekicidir.⁶⁵³ Pasajın devam eden bölümlerinde tanrının insanlar arasında ayırım yapmadığını, tanrıdan korkan kim varsa onların kabul edileceğini müjdelemiştir.⁶⁵⁴

Elçilerin İşleri bölümünü kaleme alan Luka, Pavlus'a yakınlığı ile bilinen bir kişidir. Luka'nın, Gentilelere karşı sıcak bakışının altında Teosebesleri daha önce tanıdığına dair iddialar ortaya atılmıştır. Luka, misyonerlik faaliyetini evrensel bir bakış açısı kazandırarak Teosebesleri kazanmak istemiştir. Pavlus öğretisinde hız kazanan Hıristiyan misyonerliği sonucunda bu kişilerin Hıristiyan oldukları düşünülmüştür.⁶⁵⁵ Ayrıca Luka, Resullerin İşleri bölümünde tövbe kavramından bahsederek, öteki ulusların tanrıya ulaşmasının önünü açmak istemiştir. Bu bağlamda Hıristiyanların, Yehuda bölgesi ve çevresindeki muhatapları Pagan ve Gentile halkları olmuştur. Sünnetsiz olanların da Hıristiyan olabileceğini dile getiren Pavlus, Teosebesleri bu yönüyle etkilemiş, onlar üzerinden Paganlara ulaşmak istemiş olabilir.⁶⁵⁶

3. 2. Hz. İsa'ya İnananlar: Ebionitler

Nasraniler/Ebionitler olarak adlandırılan bu grup, Yahudi toplumu içerisinde

⁶⁵¹ Santos, "Diaspora in the New Testament and Its Impact on Christian Mission", s. 14.

⁶⁵² Kraabel, "The Disappearance of the 'God-Fearers'", s. 114.

⁶⁵³ Elçilerin İşleri, 10/1-3, 22.

⁶⁵⁴ Elçilerin İşleri, 10/36.

⁶⁵⁵ Kurt, *Geç Antikçağ'da Theosebes'ler*, s. 48.

⁶⁵⁶ Kraabel, "The Disappearance of the 'God-Fearers'", s. 120; Humphries, *Early Christianity*, s. 123.

ortaya çıkmıştır. Ebionitler, belli bir cemaat kimliğine sahip mezhebi bir görünüm sergilemişlerdir. Cemaatin lideri, Pavlus düşüncesine karşı gelmesiyle tanınan Hz. İsa'nın üvey kardeşi Yakup'tur.⁶⁵⁷ Yakup etrafında birleşen bu çekirdek grup, "Yahudi-Hıristiyanlar" olarak da adlandırılmıştır.⁶⁵⁸

Ebionit kavramı, Aramice fakir, aziz, tanrı dostu anlamlarına gelmektedir.⁶⁵⁹ Bu kavram aynı zamanda Hz. İsa'nın gerçek taraftarlarının kimliğini de teşkil etmiştir.⁶⁶⁰ Muhalifleri olan Yahudiler ve Pavlus taraftarları ise Ebionitleri isimleri üzerinden eleştirmişlerdir. Onlar, Ebionitlerin imanda fakirler olduğunu zikretmişlerdir. Ancak Ebionitler bu eleştirilere kulak asmayarak fakirliğin kutsallığı idealine sıkı sıkıya bağlı kalmışlardır.⁶⁶¹ Onlar aksine, Hz. İsa'nın Dağ Vaazı'ndan⁶⁶² hareketle fakirliği esas aldıklarını ve kendilerinin seçilmiş olduklarını iddia etmişlerdir.⁶⁶³

Turhan Kaçar, Kilise tarihçileri Irenaeus, Hippolytus, Tertullianus, Origenes, Eusebius gibi yazarların Ebionitleri ortak bir düşünceyle eleştirdiğini ve onları heretik bir inanç içinde olduklarına dair eleştirilerini belirtmiştir. Irenaeus, Ebionitlerin Pavlus mektuplarının geçerliliğini kabul etmediklerini, Kudüs'e hürmet ve kutsal toprak olarak gördüklerini, sünnet geleneğine sadık kaldıklarını söylemiştir.⁶⁶⁴

Lütfü Özşahin, M.S. 3. yüzyılın sonlarında Ebionitlerin, Yehuda'nın komşu bölgeleri olan Suriye, Mısır ve Kıbrıs'a göç ettiklerinden bahsetmiştir. Ebionitler, Roma İmparatorluğunun çeşitli bölgelerinde küçük gruplar halinde varlıklarını

⁶⁵⁷ Lütfü Özşahin, *Ebionizm, İlk Yahudi-Hıristiyanlık*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, s. 28.

⁶⁵⁸ Hans-Joachim Schoeps, *Yahudi Hıristiyanlığı*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2010, s. 37.

⁶⁵⁹ Ömer Faruk Harman, "Yahudi Hıristiyanlığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopesi*, Cilt 43, (2013), 184-187, s. 186.

⁶⁶⁰ Etem Çalık, "Hıristiyan Medeniyetinin Dini Kaynakları", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 12, Sayı 2, (Aralık 2010), 57-92, s. 72; Schoeps, *Yahudi Hıristiyanlığı*, s. 37.

⁶⁶¹ Schoeps, *Yahudi Hıristiyanlığı*, s. 27.

⁶⁶² Detaylı olarak bkz. Matta, 5/1, 7/29; Luka, 6/17-49.

⁶⁶³ Ahmet Hikmet Eroğlu, "Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 41, (2000), 309-325, s. 311.

⁶⁶⁴ Turhan Kaçar, "Ebionitler'den Arius'a: Eskiçağ Doğu Hıristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 44, Sayı 2, (2003), 187-206, s. 192.

sürdürmeye çalışmışlardır.⁶⁶⁵ M.S. 5. yüzyıla kadar Roma, Mezopotamya, Mısır gibi geniş coğrafyalarda varlıklarından söz ettirmiş, Hıristiyan dünyası içerisinde inançlarını sürdürmüşlerdir.⁶⁶⁶ Pavlus düşüncesinin tam olarak hâkim olmasıyla kendi inançlarını sürdürmelerinde başarılı olamayarak tarih sahnesinden çekilmişlerdir.⁶⁶⁷

3. 2. 1. Ebionitlerin İnanç ve Öğretileri

Ebionitler, tek tanrılı inanç sistemi içinde yaşayan ilk dönem dini gruplarından biridir. Tanrı inancında ve Musa şeriatına olan bağlılıklarının noktasında Yahudilerle benzerlik göstermişlerdir. Ancak Yahudilerden farklı olarak onlar, Hz. İsa'nın taraftarları olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir.⁶⁶⁸ Bu yönüyle Ebionitler, her ne kadar Yahudi bir kimliğe sahip olsalar da, kendilerine has birtakım öğretiler, inançlar geliştirmişlerdir. Onlar aynı zamanda Pavlus inancı ile de mücadele etmişlerdir. Pavlus'un "Baba" figürüne karşı gelerek sarsılmaz bir tevhidi inanca sahip olmuşlardır. Zira Ebionit inancında tanrı herhangi bir surete benzetilemeyecek kadar eşsiz bir varlık olarak inanılmıştır.⁶⁶⁹

Ebionitler, kendi öğretilerinin meşruiyetini sağlamak adına Kutsal Kitap'ın Tesniye bölümünden birtakım çıkarımlarda bulunmuşlardır. Tesniye bölümünde bahsedilen, kardeşleri arasından çıkacak bir peygamberin aslında Hz. İsa'yı ifade ettiğini iddia etmişlerdir.⁶⁷⁰ Ebionitlere göre peygamberlik gerçek ve sahte olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Gerçek peygamberler, Hz. Adem, Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. İshak, Hz. Yakup, Hz. Musa ve Hz. İsa'dır. Ebionitler, bu isimlerden başka Yahudilerin peygamber olarak kabul ettikleri kişilere ise kuşku ile yaklaşmışlardır.⁶⁷¹

Ebionitler ile Pavlus arasında yaşanan fıkırsel çatışmalar, Ebionitlerin inançları hakkında bilgiler vermektedir. Ebionitler, kendi inançlarının doğruluğu üzerinden

⁶⁶⁵ Özşahin, *Ebionizm, İlk Yahudi-Hıristiyanlık*, s. 44.

⁶⁶⁶ Schoeps, *Yahudi Hıristiyanlığı*, s. 26; Kaçar, "Ebionitler'den Arius'a", s. 192.

⁶⁶⁷ Eroğlu, "Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış", s. 311.

⁶⁶⁸ Zafer Duygu, "Hıristiyanlığın Erken Yüzyıllarındaki İsa Teolojisi Tartışmalarında 'Dinamik Monarşyanist' Akıma Özgü 'Monoteist' Kristoloji ve Bunun 'Ebionit' Kristolojiyle Mukayesesi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 31, (2018), 329-343, s. 337.

⁶⁶⁹ Özşahin, *Ebionizm, İlk Yahudi-Hıristiyanlık*, s. 40.

⁶⁷⁰ Schoeps, *Yahudi Hıristiyanlığı*, s. 85; Tesniye, 18/15-22.

⁶⁷¹ Özşahin, *Ebionizm, İlk Yahudi-Hıristiyanlık*, s. 39.

Pavlus'un görüşlerini kesin bir dille yalanlamışlardır. Zaman içerisinde Pavlus görüşlerinin toplumu yanılttığı düşüncesiyle Kudüs'te konsil düzenlenmiştir. Hz. İsa'nın öğretilerini Yahudi olmayan ırklara yaymayı görev olarak edinen Pavlus ve taraftarları da konsilde yer almıştır.⁶⁷² Hıristiyanların ilk konsili olarak kabul edilen Kudüs Konsili'nin ana gündemi, Gentilelerin sünnet olmalarının gerekip gerekmediğidir.⁶⁷³ Bu yeni öğretinin Pagan dünyayla buluşmasını isteyen Pavlus, sünnetin önemini kaldırmak istemiş, Başhavari Petrus ve Yakup buna karşı gelmiştir.⁶⁷⁴ Pavlus'un karşısında duran Yakup taraftarları, Yahudilikten gelen ve geleneklere sahip çıkılması adına sünnetin önemine vurgu yapmıştır.⁶⁷⁵ Konsilde her iki taraf uzlaşmamış, sorunlar bir çözüme kavuşmamıştır. Pavlus ve Yakup'un başlattıkları tartışma zamanla imani bir boyut kazanarak birbirlerinin inançlarını reddetmelerine yol açmıştır.⁶⁷⁶

Havariler Konsili'nin sonrasında yeni öğreti, iki grubun düşüncesi etrafında şekillenmiştir. Bir grup, öğretinin diğer uluslara yayılması için çaba gösterirken, diğer grup Yakup önderliğinde Kudüs merkezli bir öğretinin taraftarı olmuştur. Pavlus, Pagan dünyanın içerisinde öğretinin yayılması için bazı uygulamaları kaldırıp, Hz. İsa hakkında farklı bir kimlik oluştururken, Yakup ve taraftarları ise tek tanrı inancına sadık kalarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir.⁶⁷⁷

Ebionitler, Pavlus Hıristiyanlığını çeşitli şekillerde eleştirmişlerdir. Nitekim Pavlus onlara göre Helen kültürü etkisine kapılmış, inancın özünü kaybetmiş, sapkın biriydi.⁶⁷⁸ Pavlus'un inancında yer alan kurtarıcı motifi, Ebionit inancında yer almamıştır. Ebionitlere göre yeni bir Musa olarak inanılan Hz. İsa, yalnızca bir peygamberdir.⁶⁷⁹ Hans-Joachim Schoeps, Hz. İsa'nın Ebionit inancına göre Musa

⁶⁷² Ernest Renan, *İsa'nın Hayatı*, (çev. Ziya İhsan), Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1963, s. 137.

⁶⁷³ Eroğlu, "Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış", s. 310.

⁶⁷⁴ Renan, *İsa'nın Hayatı*, s. 137.

⁶⁷⁵ Çalık, "Hıristiyan Medeniyetinin Dini Kaynakları" s. 72.

⁶⁷⁶ Kaçar, "Ebionitler'den Arius'a", s. 189-190.

⁶⁷⁷ Eroğlu, "Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış", s. 311; Duygu, "Hıristiyanlığın Erken Yüzyıllarındaki İsa Teolojisi", s. 337.

⁶⁷⁸ Eroğlu, "Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış", s. 310.

⁶⁷⁹ Shlomo Pines, "The Jewish Christians of the Early Centuries of Christianity According to a New Source", *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities*, Vol. 2, No. 13, (1966), 1-74, s. 12.

şeriatında birtakım yenilikler getirdiğinden bahsetmiştir. Ayrıca Ebionitler, Hz. İsa'nın kanlı kurban ritüelini kaldırdığını da savunmuşlardır.⁶⁸⁰ Kanlı kurban onlara göre dönemsel bir ibadet olup, Yahudilerin katı kalpli olmalarından ötürü meşru görüldüğünü iddia etmişlerdir. Onlar, kanlı kurban ritüelinin yerine, Hz. İsa'nın su motifini öne çıkardığı ve vaftiz olmalarını istediğini zikredilmişlerdir.⁶⁸¹

Ebionitler, Hz. İsa'nın, Pavlus'un ortaya attığı "Tanrı'nın Oğlu/Bedeni" gibi yakıştırmaları kabul etmeyerek onun özü itibarıyla insan olduğunu savunmuşlardır.⁶⁸² Ebionitler, Hz. İsa'nın tekrar dirildiğine dair inançların aksine yasanın devamı için mücadele etmiş ve bu uğurda öldürüldüğüne inanmışlardır.⁶⁸³ Hz. İsa'nın eylemlerinde herhangi bir olağanüstü davranışların, durumların olmadığını belirten Ebionitler, son akşam yemeği olarak bilinen gecede şarap yerine suyun tüketildiğini iddia etmişlerdir. Hıristiyanlığın ana doktrinlerinden biri olan Hz. Meryem'in bakireliği, Ebionitler arasında tartışılmıştır. Onlar, Hz. İsa'nın bakireden doğduğuna inanmamışlar, Yusuf ve Meryem'in evliliği sonrasında normal doğumun olduğunu savunmuşlardır.⁶⁸⁴

Temizlik konusunda özellikle boy abdesti, onlar için manevi temizliği elde etmek adına önemli bir eylem olarak görülmüştür. Ebionitler, günlük dini vazifelerinden önce yerine getirdikleri temizlik ritüelleri sebebiyle onlar "Sabahları Yıkananlar" olarak da adlandırmıştır. Ebionit inancında yer alan tanrının adını yalnızca temiz olanların söyleyebilmesi sebebiyle vaftiz/temizlik önemli bir ritüel olarak kabul edilmiştir. Ebionitlere göre tanrının lütfuna erişmek, her kötülükten uzak durmak vaftiz olmaktan geçmektedir. Öyle ki bir kişinin temizlenmeden hayatına devam etmesi şeytana uymak olarak algılanmıştır.⁶⁸⁵

Hayat suyuna dalmak olarak ifade edilen vaftiz, üç ayrı uygulamadan oluşmuştur. İlki temiz bir elbise giymekle sembolize edilen kutsama ritüelinde kişi, dine giriş merasiminde suya sokulmuştur. Böylelikle kişinin günahlarından arınarak

⁶⁸⁰ Schoeps, *Yahudi Hristiyanlığı*, s. 85.

⁶⁸¹ Özşahin, *Ebionizm, İlk Yahudi-Hristiyanlık*, s. 37.

⁶⁸² Pines, "The Jewish Christians of the Early Centuries", s. 12.

⁶⁸³ Özşahin, *Ebionizm, İlk Yahudi-Hristiyanlık*, s. 28; Duygu, *İsa, Pavlus, İnciller*, s. 127.

⁶⁸⁴ Kenneth W. Howard, *Jewish Christianity in The Early Church*, Honors Thesis in Church History, Virginia Theological Seminary, Virginia 1993, s. 28.

⁶⁸⁵ Schoeps, *Yahudi Hristiyanlığı*, s. 111-112.

güzel işler yapmasının önü açılacağına inanılmıştır. İkincisi, mistik bir anlam katılarak nefsinin ve kötü cinlerin şerrinden kurtulması için hayat suyuna sokulmuştur. Üçüncü vaftizin yüklendiği anlam ise kurbanın yerine geçen su motifidir. Su, günahların temizlenmesi, kurbanın kaldırılması, hayat veren kaynak olarak görülmüştür. Eski mabedin ateşi yerine bu su önemli hale getirilmiştir.⁶⁸⁶ Yahudilikte yer alan ruhun ve bedenin temizlenme yöntemi olan mikve bu yönüyle Ebionit ritüeline benzerlik göstermektedir⁶⁸⁷

Kurban kesiminin reddedilmesi, Ebionitlerin et yeme konusunda sınırlılıklar getirmesine neden olmuştur. Onların et yemekten uzak duran, günümüz ifadesiyle vejetaryen bir grup olduğunu söylenilmektedir.⁶⁸⁸ Ebionitler, kendi düşüncelerine destek olması adına, Petrus'un da et yemediğini, onun sadece zeytin ve ekmekle yaşadığını iddia etmişlerdir. Onlara göre, Hz. İbrahim, Hz. İshak gibi din büyüklerinin hayvani yiyecekleri tüketmedikleri, Hz. İsa'nın kendine et yemeği yasakladığını belirtmişlerdir.⁶⁸⁹ Öyle ki Yahudi dinine göre kesilen hayvanın kanının tam olarak akıtılması gerekmektedir. Ebionitler bu kaideyi kabul etmelerine rağmen, hiçbir zaman etin kanının tam olarak akıtılmadığına inanmışlardır. Kutsal Kitap'ta yer alan, kanlı etin yenemeyeceği kaidesine sıkı sıkıya bağlı kalmışlardır.⁶⁹⁰ Bunun sonucunda et yemenin dine uygun bir eylem olmadığı ve tabiata aykırı bir iş olarak düşünülmüştür.⁶⁹¹ Ebionitler komünyon ayinlerinde ekmek, tuz ve şarap yerine su tüketmişlerdir. Hıristiyanların kadehi kutsal saymalarına karşılık onlar da tuzu kutsal saymışlardır. Zira tuz onlar için ölümsüzlüğün simgesi olarak görülmüştür.⁶⁹²

3. 2. 2. Ebionitlerin Cemaat Yapısı

Schoeps, Ebionitlerin Yakup önderliğinde komünyon bir cemaat yapısı içinde varlıklarını sürdürmüş olduğu ifade etmiştir. Ebionitlere göre mal biriktirme, zenginleşme, arzularına yenik düşme cemaatten dışlanmalarına yol açan durumlardır.

⁶⁸⁶ Schoeps, *Yahudi Hristiyanlığı*, s. 113.

⁶⁸⁷ Tezokur, "Yahudi Dinsel Yaşamında Mikve'nin Yeri ve Önemi", s. 99.

⁶⁸⁸ Pines, "The Jewish Christians of the Early Centuries", s. 12.

⁶⁸⁹ Schoeps, *Yahudi Hristiyanlığı*, s. 109.

⁶⁹⁰ Tekvin, 9/4, Levililer, 17/11-13; Schoeps, *Yahudi Hristiyanlığı*, s. 85.

⁶⁹¹ Schoeps, *Yahudi Hristiyanlığı*, s. 108.

⁶⁹² Schoeps, *Yahudi Hristiyanlığı*, s. 119-121.

Zira mal biriktirmenin meşru görülmesi, kıyamet vaktinin yakınlığı olarak yorumlanmıştır. Bundan dolayı Ebionitler, fakirlikleri ile övünmüş, günahlardan arındırıldıklarına inanmışlardır. Kişi servetinin ölçüsünde günaha batacağını, arzularına yenik düşeceği söylenmiştir.⁶⁹³ Ebionitlere göre bir diğer önemli husus ise evliliklerdir. Erkenden evlenmeyi öğütleyen bir anlayışla, Ebionitler erdemli bir yaşam için evliliği meşru görmüşlerdir.⁶⁹⁴

Ebionitlerin cemaat yapısı, Esseniler ile benzerliğini ortaya koymaktadır. Ebionitler ile Essenilerin dönemsel olarak aynı zamanda yaşam sürmeleri, onların yakın bir ilişki içerisinde olabilmesine olanak sağlamıştır. Zira her iki cemaatin de kırsal alanları yurt olarak görmeleri, mülk edinmenin kişiyi verdiği zararlar noktasında fikir birliği içinde olmaları dikkat çekicidir. Zenginliğin övülecek bir durum olarak görülmemesi, arzu ve isteklerin körelmesi için züht hayatının önemi gibi konular paralellik göstermektedir. Günlük olarak yerine getirdikleri temizlik ritüelleri, Musa şeriatına olan bağlılıkları, tek tanrıya olan hürmetleri, kanlı kurban ritüeline bakışları, liderlerine verdikleri isimlerin yakınlığı göz önüne alındığında bu iki cemaatin yakınlığı göze çarpmaktadır.⁶⁹⁵

Ebionitler, din alimleri/öğretmenler olarak oluşturulan bir sınıf içerisinde cemaatini şekillendirmişlerdir. Tıpkı Sanhedrin'e benzetilen bu meclis, 70-72 kişilik öğretmenler tarafından idare edilmiştir. Cemaat içerisinde bir üyenin öğretmen olabilmesi için yaklaşık altı yıl boyunca çeşitli eğitimlerden geçmesini istemişlerdir.⁶⁹⁶

Yahudilerle olan husumetleri sonucunda onlar, Yehuda bölgesi içinde kimliksiz olarak adlandırılmıştır. Zira Ebionitler, Yahudiler tarafından sinagog ve mabetten dışlanarak yalnızlaştırılmıştır.⁶⁹⁷ Ebionitler, Yakup'un Sanhedrin tarafından taşlanarak cezalandırılması sonucunda Kudüs'ten göç etmişlerdir. Onlar, M.S. 66-67

⁶⁹³ Schoeps, *Yahudi Hristiyanlığı*, s. 37, 109-110.

⁶⁹⁴ Özşahin, *Ebionizm, İlk Yahudi-Hristiyanlık*, s. 43.

⁶⁹⁵ Duygu, *İsa, Pavlus, İnciller*, s. 233; Schoeps, *Yahudi Hristiyanlığı*, s. 126-127.

⁶⁹⁶ Schoeps, *Yahudi Hristiyanlığı*, s. 116-118.

⁶⁹⁷ Schoeps, *Yahudi Hristiyanlığı*, s. 47-48.

yıllarında Doğu Ürdün bölgesinde yer alan Pella⁶⁹⁸ şehrine yerleşmişlerdir. Bu şehre yerleşmelerinin nedenleri arasında, Pella'nın gizli bir sığınak şeklinde coğrafi olanaklarının olması, nüfusun seyrek oluşu, yüksek vadilerle çevrilmesi, su bakımından zengin kaynaklarının varlığı, ticaret yolları üzerinde kurulması ve Arabistan sınırlarına yakınlığıdır.⁶⁹⁹ Pella zamanla Ebionitlerin cemaat merkezi yeri olarak da tanınmıştır.⁷⁰⁰ Çevre yerleşimlerde ikamet eden diğer Ebionitlerin de bir süre sonra Pella'ya göç ettikleri zikredilmiştir. İlerleyen yıllarda Pella'ya yakın Perea şehrine yerleşen cemaat üyeleri, burada cemaat yapılanmasını güçlendirerek misyonerlik faaliyetlerine açıktan yerine getirmişlerdir. Ebionitler, Kudüs'ten uzak bir yaşam sürmelerine rağmen, Kudüs onlar için her zaman özel bir yere sahip olmuştur. Cemaat üyeleri ibadetlerini kutsal kabul edilen Kudüs'e dönerek yerine getirmişlerdir. Titus'un Kudüs'ü ele geçirmesi sonrası Kudüs'e geri dönmek isteseler de buna güç yetirememişlerdir.⁷⁰¹

4. Yahudiliği Tartışmalı Grup: Samiriler

Samiriler, günümüz Filistin topraklarında yaşayan, köken itibarıyla kendilerini İsrailoğulları soyundan olduklarını iddia eden dini bir gruptur. Samiri toplumu, asırlardır Filistin topraklarından yaşamalarına rağmen özellikle Ortodoks Yahudilerle olan köken tartışmaları nedeniyle tanınmışlardır. Onlar Yahudiler tarafından gerek köken gerekse de din bakımından dışlanmışlardır. Sekiz bine yaklaşan sayılarıyla Samiriler, kutsal olarak inandıkları Gerizim Dağı eteklerine kurulu Kiryat Luza⁷⁰² yerleşiminde ve İsrail'in başkenti Tel Aviv yakınlarında Holon'da yaşamaktadırlar.⁷⁰³

Samiriler, Hz. Musa ile gelen ve günümüze kadar değişmediğine inandıkları

⁶⁹⁸ Günümüzde Ürdün'ün kuzeybatısında yer alan antik şehirdir. Michael Avi-Yonah-Shimon Gibson, "Pella", *Encyclopaedia Judaica (EJ)*, Vol. 15, Second Edition, (Ed. Fred Skolnik, Editor in Chief Michael Berenbaum), Detroit: Macmillan Reference, (2007), 718, s. 718.

⁶⁹⁹ Schoeps, *Yahudi Hristiyanlığı*, s. 41-44.

⁷⁰⁰ Johannes Weiss, *Earliest Christianity, a History of the Period A.D. 30-150*, New York: Harper and Brothers, 1959, s. 716.

⁷⁰¹ Schoeps, *Yahudi Hristiyanlığı*, s. 43-48.

⁷⁰² Kiryat Luza, günümüzde Batı Şeria'daki Nablus yakınlarında yer alan Samiri köyüdür.

⁷⁰³ Reinhard Pummer, *The Samaritans: A Profile*, Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company, 2016, s. 165-166.

dinin asıl sahipleri olduklarını iddia etmektedirler.⁷⁰⁴ Yahudilerle olan etnik tartışmalarında, Samiriler kendilerinin Levi ve Yusuf soyundan geldiklerini belirtmişlerdir. Günlük yaşamlarında Arapça ve İbranice konuşan Samiriler, ritüeller sırasında antik İbraniceyi tercih etmektedirler.⁷⁰⁵

4. 1. 1. Samirilerin Kökeni, İnanç ve Öğretileri

Samiriler ile Yahudilerin aralarında yaşadıkları temel problemler soya dayanan aidiyet sorunudur. Yüzyıllar boyunca Yahudiler ile Samiriler arasında etnik dışlamaya dayanan sorunlar günümüzde de devam etmektedir.

Samirilerin inancına göre Yahudilerle ayrılıkların kökeni Kohen Eli döneminde gerçekleşmiştir. İsrailoğulları, Hz. Musa'dan sonra peygamber olarak görevlendirilen Yeşu önderliğinde kutsal topraklara girebilmiştir. Yeşu, Toplanma Çadırı'nı Gerizim Dağı'na yerleştirmiş, Ahid Sandığı'nı da buraya koymuştur. Başkohen Harun'un oğlu Eleazar da Gerizim Dağı'nda oturmaya karar vermiştir. Yaklaşık üç asır, Yahudiler, Toplanma Çadırı'nın bulunduğu Gerizim'i, ibadet ve kurban sunum yeri olarak görmüşlerdir.⁷⁰⁶

Başkohen Uzzi döneminde yaşayan Eli, Başkohen olmak için Uzzi'nin yerine geçmeye çalışmıştır. Bu çabaları sonucunda Yahudi halkı ikiye bölünmüştür. Bünyamin ve Yahuda soyları Eli'yi, Yusuf soyu ise Uzzi'yi desteklemiştir. Bu ayrışmanın sonucunda Eli, Gerizim'i terk ederek Şilo yakınlarına yerleşmiştir. Eli, göç ederken Ahid Sandığı'nın bir benzerini yaparak Şilo'da bir sunak ve Toplanma Çadırı inşa etmiştir. Zamanla İsrailoğullarının tanrının emirlerine uymaması sebebiyle tanrı, Gerizim'deki Toplanma Çadırı'nı yıkmıştır. Bu olay üzerine Eli taraftarları nüfuzunu arttırmış, insanları kendi yanlarına çekmiştir. Ancak Gerizim'de Yusuf ve Levi boyu Uzzi'yi takip etmeye devam etmiştir.⁷⁰⁷

⁷⁰⁴ Alan D. Crown, "Redating the Schism Between the Judaeans and the Samaritans", *The Jewish Quarterly Review*, New Series, Vol. 82, No. 1/2, (Jul-Oct. 1991), 17-50, s. 18.

⁷⁰⁵ Mordecai Roshwald, "Marginal Jewish Sects in Israel (II)", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 4, (1973), 328-354, s. 331; Monika Schreiber, *The Comfort of Kin: Samaritan Community, Kinship, and Marriage*, Leiden: Brill, 2014, s. 29-31.

⁷⁰⁶ Jacob Son of Aaron, *The History and Religion of the Samaritans*, (çev. Abdullah ben Kori), Illinois: The Puritan Press, 1906, s. 13-14.

⁷⁰⁷ Ingrid Hjelm, *The Samaritans and Early Judaism: A Literary Analysis*, Sheffield: Sheffield Academic Press, 2000, s. 239-254.

Samiriler, ilk ve gerçek olan Toplanma Çadırı'nın Gerizim'de olduğunu iddia etmişlerdir. Ancak Toplanma Çadırı'nın ortadan kalkmasından sonra Eli'nin inşa ettiği ibadet yeri önemini arttırmıştır. Eli'den sonra Başkohen olan Samuel döneminde de önemini korumuştur. Samuel, halkın isteği üzerine Saul'ü kral olarak atamıştır. Saul, Şilo'da bulunan Toplanma Çadırı'na inanmadıkları sebebiyle Gerizim'de yaşayan Yusuf soyuna karşı savaş başlatmıştır. Şekem şehrinde yaşayan Samirilerin birçoğunu ve Uzzi'nin oğlu Şaşay öldürülmüş, hayatta kalanlar ise Gerizim'den uzaklaştırmıştır.⁷⁰⁸

Saul'den krallığı ele geçiren Davut, Kudüs'ü alarak krallık merkezini buraya kurmuştur. Şilo'da bulunan Ahid Sandığı'nı Kudüs'e götüren Davud, burada büyük bir mabet yapmaya karar vermiştir. Hz. Davud'un oğlu Hz. Süleyman döneminde mabet Kudüs'te inşa edilmiştir.⁷⁰⁹ Böylelikle Ortodoks Yahudilere göre Gilgal ve Şilo'dan sonra Kudüs önemi artmış, Süleyman Mabedi'nin inşası ile en kutsal mekan olarak inanılmıştır.⁷¹⁰

Yahudilerin inancına göre, Samirilerin bu iddiaları kesin bir dille yalanlanmıştır. Bundan dolayı Samirilerin ortaya çıkması fark bir seyir izlendiği zikredilmiştir. Yahudilere göre, Yeşu döneminde kutsal topraklara girdikten sonra İsrailoğulları, taşlarla çevrili avlu anlamına gelen Eriha Nehri'nin doğusundaki Gilgal'da konaklamışlardır.⁷¹¹

Yeşu, Toplanma Çadırı'nı kutsal topraklara girdikten sonra ilk olarak burada kurmuştur. Hakimler döneminde ise Gilgal yerine Şilo ön plana çıkmış ve Şilo'da eski bir Kenan tapınağının üzerine kutsal mabet olarak Toplanma Çadırı kurulmuştur. Akabinde Kohen Eli'nin himayesinde Ahid Sandığı, Şilo'ya getirilerek Toplanma Çadırı'nda muhafaza edilmiştir. Takriben M.Ö. 1100 yılında Filistiler tarafından Şilo'da bulunan Toplanma Çadırı'nın işgaline kadar muhafaza edilmiştir.

⁷⁰⁸ Aaron, *The History and Religion of the Samaritans*, s. 21-30.

⁷⁰⁹ Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 26, (2002), s. 32.

⁷¹⁰ Gaster, T.H, "Samaritans", *Interpreter's Dictionary of the Bible*, (ed. George Arthur Buttrick) Vol. 4, (1962), 190-197, s. 194.

⁷¹¹ "Halk Şeria Irmağı'nı birinci ayın onuncu günü geçip Gilgal'da, Eriha'nın doğu sınırında konakladı. Yeşu ırmaktan alınan on iki taşı Gilgal'a dikti. Sonra İsrail halkına şöyle dedi: "Çocuklarınız bir gün size, 'Bu taşların anlamı nedir?' diye soracak olurlarsa, onlara, 'İsrail halkı Şeria Irmağı'nın kurumuş yatağından geçti' diyeceksiniz.", Yeşu, 4/19-22.

Neticesinde Hz. Musa'dan kalan kutsal emanetler ve Ahid Sandığı Filistilerin eline geçmiş ve Toplanma Çadırı imha edilmiştir. Filistiler Ahid Sandığı'nı ele geçirince onu bir müddet kendi mabetlerinde tutmak istemişler de başlarına gelen belalar yüzünden İsrailoğulları'na geri göndermek zorunda kalmışlardır.⁷¹²

Hz. Süleyman'ın vefatı akabinde meydana gelen olaylar sonucunda krallık, kuzey ve güney olmak üzere ayrılmıştır. Güneyde oluşan devlet, Yahuda ve Bünyamin soyundan, kuzeydeki devlet ise geriye kalan on İsrail soyundan oluşmuştur. Kuzey İsrail Kralı Yeroboam, Kudüs'ün halk üzerindeki etkisini kırmak adına Beyt'el ve Dan şehirlerinde iki mabet inşa etmiştir. Yeroboam'dan sonra krallığı eline geçiren Omri, Şekem'de bulunan Şomron/Samiriye⁷¹³ adında bir şehir kurarak burayı krallığın başkenti yapmıştır.⁷¹⁴

Güney Yahuda devletinde yaşayanların, Kuzey İsrail'in başkenti olan Samiriye'de yaşamaları sebebiyle onları "Şomronim" olarak adlandırmıştır. Ancak Yahudi geleneğinde Şomronim daha çok Yahudi olmayan, melez soylu, heretik inançlara sahip olanları ifade etmiştir.⁷¹⁵ Asur Kralı II. Sargon, Kuzey İsrail Krallığı'nı M.Ö. 722 yılında yıkmıştır. Burada yaşayan on İsrail soyunu göçe zorlamış, onların yerine Asur halkından olan insanları buraya yerleştirmiştir. Buradan hareketle günümüz Yahudilerinin, sadece Güney Yahuda devletinde yaşayanların soyundan geldiğini iddia edilmiştir. Zira İsrailoğullarının on soyu bu olaydan sonra kaybolmuş, tarihten silinmiştir.⁷¹⁶

Asur Kralının bölgeye yerleştirdiği Asurlular, kendi tanrılarına tapınmasın sonucunda tanrının cezasına çarptırılarak aslanlar tarafından saldırıya uğramışlardır. Asur Kralı, bunun üzerine daha önce sürgüne gönderilen din adamlarını bölgeye

⁷¹² Lütfi Kaçan, *Kitab-ı Mukaddes ve İslâm Geleneğinde Ahid Sandığı*, İstanbul: Ataç Yayınları, 2004, s. 23-24.

⁷¹³ "Yahuda Kralı Asa'nın krallığının otuz birinci yılında Omri İsrail Kralı oldu ve altı yılı Tirsa'da olmak üzere toplam on iki yıl krallık yaptı. Omri, Şemer adlı birinden Samiriye Tepesi'ni iki talant gümüşe satın alıp üstüne bir kent yaptırdı. Tepenin eski sahibi Şemer'in adından dolayı kente Samiriye/Şomron adını verdi." I. Krallar, 16/23-24.

⁷¹⁴ Besalel, *Yahudi Tarihi*, s. 43-44.

⁷¹⁵ Babil Talmudu'nda Samiriler, "Kutalılar, aslan korkusu yüzünden din değiştiren kimselerdir." şeklinde tanımlanır. *The Babylonian Talmud*, (ed. Rabbi Isidore Epstein), London: The Soncino Press, 1978, Kiddushin 75b.

⁷¹⁶ Gürkan, *Yahudilik*, s. 30; Hasanoğlu, "Yahudilik", s. 408; II. Krallar, 17/5-6, 17/24-41.

göndermiştir. Din adamları, Asurlulara tanrıya inanmalarını, nasıl ibadet edeceklerini öğretmişlerdir.⁷¹⁷ Asur halkı, bir yandan İsrail tanrısına inanırlarken bir yandan da eski inançlarını yaşamayı sürdürmüşlerdir. Bu sebeple Yahudiler onları yarı putperest bir kavim olduğunu iddia etmişlerdir.⁷¹⁸ Yahudiler, Şomron şehrinde yaşayan bu insanları hiçbir zaman Yahudi olarak görmemişlerdir.⁷¹⁹

M.Ö. 587 yılında Babil Kralı Nebukadnazzar, Güney Yahuda Devleti'ni işgal ederek Süleyman Mabedi'ni yıkmıştır. Yahudilerin çoğunu Babil'e göndermiş, bu sürgün M.Ö. 539 yılına kadar sürmüştür. Sürgünden dönen Yahudiler, bölgede yaşayan yabancılarla ilişkileri sınırlandırılmış, mabedin tekrar inşa edilme sürecinde yabancıların yardımlarını kabul etmemişlerdir. Bu yabancılar arasında Samirilerin de olduğu bilinmektedir.⁷²⁰

Sürgünden dönen Yahudiler, kendilerinin gerçek dinin sahipleri olmasından dolayı Samirilerin yardımlarını reddetmişlerdir. Samiriler, her ne kadar tanrıya inandıklarını, İsrail soyundan geldiğini söylemelerine rağmen Ezra onları yabancı olarak görmüştür.⁷²¹ Onlarla evlenmemesi, evli olanların boşanmasını şart koşmuştur.⁷²² Bununla da yetinmeyen Ezra, Samirilerle tüm bağını koparmak amacıyla Tevrat'ın yazı karakterini değiştirmiş, Asur yazı stiline göre düzenlemiştir.⁷²³ Nuh Arslantaş, Samirilerin Ezra'nın bu denli sert tutumları karşısında ona lanet ettiklerine değinmiştir.⁷²⁴

Samiriler, tanrının Hz. Musa'ya vahyettiği inancın gerçek sahipleri olduğunu iddia etmişlerdir. Onların temel inançları; Tanrı birdir ve başka varlıklara tapınılması yasaktır, Tevrat tek gerçek Kutsal Kitap'tır, Hz. Musa, Tanrı'nın kulu ve Peygamberidir, Tanrı'nın kutsal mekanı Gerizim Dağı şeklindedir. Bu inançlar,

⁷¹⁷ Besalel, "Samiriler", s. 560.

⁷¹⁸ Fehrullah Terkan, "The Samaritans (el-Samirîyyün) and Some Theological Issues Between Samaritanism and Islam", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 45, Sayı 2, (2004), 155-192, s. 160.

⁷¹⁹ Besalel, "Samiriler", 560.

⁷²⁰ Ali Osman Kurt, *Erken Dönem Yahudi Tarihi: Yahudiliğin Mimarı Ezra*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, s. 32-40; Ezra, 4/1-5.

⁷²¹ Arslantaş, *İslam Dünyasında Samiriler-Osmanlı Dönemine Kadar-*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2008, s. 201; Carpenter, *Life in Palestine When Jesus Lived*, s. 38.

⁷²² Ezra, 10/18-44.

⁷²³ Kurt, *Erken Dönem Yahudi Tarihi*, s. 129-133.

⁷²⁴ Arslantaş, *İslam Dünyasında Samiriler*, s. 157.

Samirilerin amentüsü olarak kabul edilmektedir.⁷²⁵

Samirilerin kutsal olarak kabul ettikleri Gerizim Dağı, yılda iki kez ziyaret etmektedirler. Onlar, geleneksel Kudüs kutsallığını reddetmişler, Gerizim Dağı'nın kutsallığına inanmayı dinin gereği olarak görmüşlerdir.⁷²⁶ Gerizim/Şekem, Hz. Adem'in, Hz. Nuh'un, Hz. İbrahim'in ve Hz. Yakup'un sunaklarını diktikleri ve Hz. İshak'ın kurban edildiği yerdir.⁷²⁷ Peygamber Yeşu, Hz. Musa sonrasında İsrail ile Tanrı arasında var olan ahdi Şekem'de yenilemiştir.⁷²⁸

Arslantaş, Samirilerin Yahudilerden farklı bir anlayışta peygamberlik inancına sahip olduğunu ifade etmiştir. Bilindiği üzere Yahudilik dininde Hz. Musa'dan sonra peygamberlik devam etmiş, Kutsal Kitap'ta çeşitli peygamberler zikredilmiştir. Samiri inancında ise Hz. Musa'dan sonra peygamber gelmemiştir. Tevrat'ta isimleri zikredilen, Hz. Âdem, Hz. Şit, Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. İsmail, Hz. İshak, Hz. Yakup, Hz. Yusuf ve Hz. Harun'un peygamberliklerini kabul edilmiştir. Ancak Yahudilerin peygamber olarak inandıkları İlyas, Elişa, İşaya ve Yeremya'ya inanmamışlardır.⁷²⁹ Samirilerin Hz. Davud'a olan öfkeleri, kutsal mekânlarını değiştirmesi ve Kudüs'te mabet inşa etmesine dayandırılmıştır. Hz. Süleyman ise Samiriler tarafından putperest olarak görülmüştür.⁷³⁰

Samirilerin göre tek Kutsal Kitap yalnızca Tevrat olup Neviim ve Ketuvim kitaplarını reddetmişlerdir. Samirilerin inandıkları Tevrat ile Yahudilerin Tevrat'ı arasında farklılıklar mevcuttur.⁷³¹ Samirler, Tevrat otoritesinin Rabbilerde olmadığını belirtmişlerdir.⁷³² Samirilere göre Tevrat, günümüze kadar değiştirilmeden ve tahrifata uğramadan gelmiştir. Onlar Tevrat'ı kuşta/gerçeklik, hak gibi isimlerle anmışlardır. Onlar kişinin ebedi hayata kavuşulmasında Tevrat'ın rolünün önemine

⁷²⁵ Arslantaş, *İslâm Dünyasında Samiriler*, s. 112.

⁷²⁶ Aaron, *The History and Religion of the Samaritans*, s. 14-20.

⁷²⁷ James Alan Montgomery, *The Samaritans: The Earliest Jewish Sect*, Philadelphia: Wipf and Stock Publishers, 2006, s. 235-238; Tekvin, 12/6-8.

⁷²⁸ Yeşu, 24/1-27.

⁷²⁹ Arslantaş, *İslâm Dünyasında Samiriler*, s. 114.

⁷³⁰ Aaron, *The History and Religion of the Samaritans*, s. 23-32.

⁷³¹ Samirilerin kabul ettikleri Tevrat ile Yahudilerin ellerindeki Tevrat metni birbirlerinden farklıdır ve her iki Tevrat nüshası arasında, yaklaşık olarak altı bine yakın farklılık bulunmaktadır. Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2002, s. 141.

⁷³² Mahmut Salihoglu, "Samiriler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 36, (2009), 79-81, s. 80.

dikkat çekmişlerdir.⁷³³

Samiriler, Kutsal Kitap'ta müjdelenen ve Hz. Musa'dan sonra gelecek olan Mesih'i, "Taheb" olarak adlandırmışlardır. Muhammed Ali Bağır, Mesih inancının Samiri amentüsünde yer alması da, sosyal boyutta önemli bir yer işgal ettiğini belirtmiştir. Taheb, onaran, iyileştiren, geri döndüren anlamlarına gelmektedir. O, ahir zamanda ortaya çıkacak bir rehber ve liderdir.⁷³⁴ Taheb, Hz. Musa'nın asasını taşıyacak, insanlara çeşitli mucizeler gösterecektir.⁷³⁵ Onun mucizeleri arasında Gerizim Dağı'ndaki Toplanma Çadırı'nı bulması, Ahid Sandığı'nı ortaya çıkarması yer almaktadır.⁷³⁶ Taheb, Yusuf'un soyundan gelecek ve Samirilere kral olacaktır. Bu yönüyle Yahudilerin Davud soyundan gelecek Mesih anlayışına karşıdır. Taheb, yeni kuracağı krallığı ile tüm dünyayı yönetecektir.⁷³⁷ Reinhard Pummer, Samirilerin başka din mensubu ile Taheb inancı konusunda tartışmaya pek sıcak bakmadığını ifade etmiştir.⁷³⁸

Samiriler şabat ve Fısıh'a riayet etmişlerdir. Et ürünlerini süt ürünleriyle birlikte tüketilmesinden kaçınmışlardır. Tevrat'ta yer almayan Purim ve Hanuka bayramlarını kutlamamışlardır.⁷³⁹ Yahudilerin kurban ibadetini askıya almalarına rağmen Samiriler kurban ibadetini Gerizim Dağı kutsallığı üzerinden devam ettirmişlerdir. Samiriler, ibadet için herhangi bir cemaat sayısının olması hususunda şart koşmamışlardır. Yahudilerin nesep anlayışına ters olarak Samiriler, nesebi babaya dayandırmışlardır.⁷⁴⁰

Samirilerin ölümden sonra yaşamla ilgili inançların zamanla gelişmiştir. Onlar, ahiretin varlığına, tanrıya hesabın verilmesine ve bu hesabın sonunda ceza ve

⁷³³ Aaron, *The History and Religion of the Samaritans*, s. 13.

⁷³⁴ Muhammed Ali Bağır, "Marjinal Bir Yahudi Grup Olarak Samirilerde Taheb İnancı", *Uluslararası Mehdilik Sempozyumu Bildirileri*, (2018), 191-206, s. 198; Pummer, *The Samaritans: A Profile*, s. 293.

⁷³⁵ Benyamim Tsedaka-Sharon Sullivan, *The Israelite Samaritan Version of the Torah*, Cambridge: Eerdmans, 2013, s. 450.

⁷³⁶ Montgomery, *The Samaritans*, s. 248.

⁷³⁷ Jacob Son of Aaron, *The Messianic Hope of the Samaritans*, (çev. Abdullah ben Kori,) The Open Court, 1907, s. 27-31.

⁷³⁸ Pummer, *The Samaritans: A Profile*, s. 293.

⁷³⁹ Muhammed Ali Bağır, "Samiriler: Köken Sorunu ve Günümüz İsrail Devleti'ndeki Yansımaları", *Milel ve Nihal*, Sayı 13/2, (Aralık 2016), 101-128, s. 110.

⁷⁴⁰ Salihoğlu, "*Samiriler*", s. 80; Gürkan, *Yahudilik*, s. 201.

mükâfatın olduğuna inanmışlardır.⁷⁴¹

4. 1. 2. Yehuda Bölgesindeki Samirilerin Varlığı

1983 yılında Şekem ve Gerizim Dağı'nda başlatılan kazı çalışmalarında Samirilerin varlığı hakkında birçok delil keşfedilmiştir. Gerizim'de inşa edilen Samirilere ait olduğu düşünülen bir tapınak gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu tapınak yapılışı itibarıyla Helen dönemine denk geldiğine dair bilgiler mevcuttur.⁷⁴² Josephus da, Samirilerin YHWH'ye adadığı tapınağa dair birtakım bilgiler vermiştir. Josephus, Kudüs'te Başkohenin kardeşi Manaşşe'nin Samiri topluluğunun başı olan Sanballat'ın kızı Nicosia ile evlenmesine değinmiştir. Anlatının devamında Yahudi din adamları tarafından ahdin bozulmasından bahsedilmiştir. Josephus bu olayların İskender'in bölgeye gelişine yakın bir tarihte olduğunu ifade etmiştir.⁷⁴³

Gerizim'de elde edilen materyaller Helen dönemine ait sikkeler ve YHWH'ye yazılan yazıtlardır. Bu yazıtlar, Aramice, Yunanca ve İbranice olarak yazılmıştır.⁷⁴⁴ Yazıtların içerisinde “Tanrı'nın Evi”, “Tanrı'nın Önüde/Huzurunda”, “Kurban Evi” gibi ifadeler yer almıştır. Bu ifadeler Kudüs'teki mabede atfedilen isimlerle paralellik göstermesi dikkat çekicidir.⁷⁴⁵ Yapılan kazılarda ayrıca binlerce keçi, koyun ve sığır gibi hayvanların kemiklerine rastlanılmıştır. Bu da buranın Kurban Evi olmasına dair bilgilerle örtüşmektedir. Levililer bölümünde kurban edilmesi gereken hayvanların içinde olmaları da Yahudi tanrısına taptıklarına işaretir. Bulunan kemiklere yapılan Karbon 14 testi sonucunda Pers dönemine ait oldukları saptanmıştır.⁷⁴⁶

Büyük İskender'in seferleri sırasında yaşanan Tyre ve Gazze kuşatmalarında Samirilerin bölge halklarından biri olduğuna kanıt gösterilebilir. Zira Samiriler, İskender'in kuşatmalarına destek olarak sekiz bin kadar asker gönderdiği ve İskender'in iktidarını da kabul ettikleri zikredilmiştir. İskender bu birlikleri daha

⁷⁴¹ Bağır, “*Samiriler*”, s. 110.

⁷⁴² JoLynne Minnick, “A Samaritan Temple to Rival Jerusalem on Mount Gerizim”, *Studia Antiqua*, Vol. 16, No. 1, (2017), 21-29, s. 24-26; Anne Katrine de Hemmer Gudme, “Was the Temple on Mount Gerizim Modelled after the Jerusalem Temple?”, *Religions*, (2020), 1-12, s. 3.

⁷⁴³ Minnick, “A Samaritan Temple”, s. 23.

⁷⁴⁴ Magnar Kartveit, “Theories of the Origin of the Samaritans-Then and Now”, *Religions*, Vol. 10, No. 12, (2019), 1-14, s. 8-9.

⁷⁴⁵ Minnick, “A Samaritan Temple”, s. 26-27.

⁷⁴⁶ Kartveit, “Theories of the Origin of the Samaritans”, s. 8-9.

sonra Mısır'a götürerek Thebaid/Thebais⁷⁴⁷ bölgesine yerleştirmiştir.⁷⁴⁸ Ancak Samiriler ile İskender arasında kısa sürede sorunlar patlak vermiştir. Quintus Curtius⁷⁴⁹ adlı Roma'lı bir yazarın İskender'in hayatını anlattığı bir eserinde Samirilerin yönetimi altında olduğu Coele-Syria Valisi Andromachus'u öldürdüğüne değinmiştir.⁷⁵⁰

M.Ö. II. yüzyıl yaşamış Theodotus adlı bir şairin şiirinde Şekemlilerden yer edinmiştir. Theodotus'un Helenleşmiş bir Samiri olduğuna dair görüşler mevcuttur. Şiirde Şekem yerleşkesinin tarihi hakkında bilgiler mevcuttur. Hz. Yakup'tan, oğulları Levi ve Simeon'un yaptıkları faaliyetlerden, Yakup'un Şekemlileri sünnet etmesi gibi tarihi birçok olayı kaleme almıştır.⁷⁵¹

Gerizim'deki Samiri tapınağı, M.Ö. 111-110 tarihinde Haşmoniler tarafından saldırıya uğramıştır.⁷⁵² I. Hyrcanus, Samiri tapınağını yıktırıştır. Gerizim Dağı'nın ve Şekem'in yüksek ve dayanıklı surlarının olmayışı bu yıkımı hızlandırmıştır.⁷⁵³ I. Hyrcanus yalnızca Şekem ve Gerizim'deki tapınağı yıkmamış, çevredeki Samiri yerleşimlerine de zarar vermiştir. Samirilerin geri dönüşlerini de engellemek adına Gerizim'de askeri birlik konuşlandırmıştır.⁷⁵⁴ Böylelikle Samiriler yaşadıkları bu zulüm sonrasında Yehuda'nın Sebaste, Scythopolis, Caesarea, Gazze, Askalon, Jamnia/Yamnia,⁷⁵⁵ Aşdod ve Antipatis şehirlerine dağılmışlardır.⁷⁵⁶ Josephus da bu olaya Kudüs'teki tapınağın taklidi olarak inşa edilen tapınağın çevresinde oturan "Cutheanların" sonu olarak değinmiştir. Samirilere atfedilen bu söz, yabancı

⁷⁴⁷ Thebais, Antik Mısır'ın güney bölgesinde kurulan eyaletidir. <https://www.newadvent.org/cathen/14561a.htm> (Er. Tar.: 09. 02. 2022).

⁷⁴⁸ Jozssef Zsengeller, "The Samaritan Diaspora in Antiquity", *Acta Ant. Hung.*, Vol. 56, (2016), 157-175, s. 162.

⁷⁴⁹ Quintus Curtius Rufus, 1. yüzyılda yaşamış Roma tarihçisidir. Bilinen ve günümüze ulaşan tek eseri *Historiae Alexandri Magni/Büyük İskender'in Tarihi*'dir. Bkz. <https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/curtius/home.html> (Er. Tar.: 02. 02. 2022).

⁷⁵⁰ G. Ernest Wright, "The Samaritans at Shechem", *Harvard Theological Review*, Vol. 55, No. 4, (1962), 357-366, s. 361-363.

⁷⁵¹ Pieter W., van der Horst, "The Ancient Samaritans and Greek Culture" *Religions*, Vol. 10, (Abril 2019), 1-8, s. 4.

⁷⁵² Jonathan Bourgel, "The Destruction of the Samaritan Temple by John Hyrcanus: A Reconsideration", *Journal of Biblical Literature*, Vol. 135, No. 3, (2016), 505-523, s. 500.

⁷⁵³ JoLynne Minnick, "A Samaritan Temple", s. 24-26.

⁷⁵⁴ Bourgel, "The Destruction of the Samaritan Temple", s. 505.

⁷⁵⁵ Günümüzde İsrail sınırları içerisinde Yavne olarak bilinen bölgedir.

⁷⁵⁶ Zsengeller, "The Samaritan Diaspora in Antiquity", s. 161.

kökenlerine dair aşağılayıcı bir terimdir.⁷⁵⁷

Samiriler, Gerizim Dağı'ndaki zulüm sonrası Caesarea şehrine gittiklerine daha önce değinmiştik. Bu şehirde Yahudilerle birlikte yaşadıkları dair izlere rastlanılmıştır. Caesarea şehrinde yapılan kazılarda elde edilen materyaller Samirilerin varlığına dair kanıtlar sunmaktadır. Zira Kral Herod tarafından çalıştırılmak üzere Samiriler, Caesarea şehrine getirilmişlerdir.⁷⁵⁸ Samiriler, Caesarea şehrinde Yahudiler tarafından putperestlik ve Helenleşme ile suçlanmışlardır. Bu suçlamaların nedeni Samirilerin İbranice yerine Yunancayı tercih etmeleri etkili olmuştur.⁷⁵⁹ Yahudiler ile Samiriler arasında Caesarea şehrinde çeşitli anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Bu anlaşmazlıklar ekonomik ve ticari kaygılara dayandırılmıştır.⁷⁶⁰

Yehi Ahit metinleri Samirilerin bölge halkı olduğuna dair kanıtlar sunmaktadır. Matta bölümünde, Hz. İsa'nın havarilerine Samiriyeliler'in şehirlerine gitmemeleri üzerine onları uyarmaktadır.⁷⁶¹ Luka bölümünde ise, Samiriyelilerin Hz. İsa'yı kendi topraklarında istemedikleri geçmektedir.⁷⁶² Luka bölümünün bir başka yerinde Yasa uzmanı ile Hz. İsa arasında bir diyalog geçmektedir. Anlatıya göre Yasa uzmanı, Hz. İsa'ya, sonsuz yaşamı elde etmek için ne yapması gerektiğini sorar. Hz. İsa'da ona karşılık olarak Kutsal Yasa'da ne yazılmıştır diyerek bir soruyla karşılık verir. Yasa uzmanı, komşunu da kendin gibi seveceksin diye cevap verir. Hz. İsa, adamın cevabını onaylar. Adam bu sefer komşum kim diyerek bir kez daha soru sorduğunda Hz. İsa, Yasa uzmanına içinde Samiriyeli birinin geçtiği bir kıssa anlatmaktadır.⁷⁶³

Yeni Ahit'in Yuhanna bölümünde Hz. İsa ile Samirili bir kadının diyalogu yer almaktadır. Hz. İsa'nın Celile'ye giderken Samiriye'den geçmektedir. Samiriye'nin Sihar kentine gelen Hz. İsa, Yakup'un kuyusunda su çekmeye gelen kadınla karşılaşır. Hz. İsa'nın kadından su istemesi üzerine, kadının kendisinin Samirili

⁷⁵⁷ Bourgel, "The Destruction of the Samaritan Temple", s. 504.

⁷⁵⁸ Shimon Dar, "The Samaritans in Caesarea Maritima", *Samaria, Samaritans, Samaritans: Studies on Bible, History and Linguistics*, No. 25, (2012), 225-236, s. 327.

⁷⁵⁹ Van der Horst, "The Ancient Samaritans and Greek Culture", s. 2.

⁷⁶⁰ Dar, "The Samaritans in Caesarea Maritima", s. 328.

⁷⁶¹ Matta, 10/5-42.

⁷⁶² Luka, 9/51-56.

⁷⁶³ Luka, 10/25-37.

olduğunu, bir Yahudi'nin nasıl benden su isteyebileceğini söyler. Anlatının devamında Hz. İsa, kadına suyu isteyen kim olduğunu bilseydin, ondan dilerdin diyerek cevap verir. Hz. İsa'nın, Yakup'tan daha büyük olup olmadığı hakkında sorusuna Hz. İsa, benim vereceğim sudan içen kimse bir daha susamayacağını söylemektedir. Kadın bunun üzerine Hz. İsa'dan bu suyu talep eder. Hz. İsa, bunun üzerine kadına kocanı çağır demesi üzerine kadın kocasının olmadığını söylemiştir. Bölümün devamında kadın Hz. İsa'nın bir peygamber olduğunu anlar. Kendi atalarının dağda tapındığını, Yahudilerin de Kudüs'te tapındığından bahseder. Hz. İsa ise tanrıya ne bu dağda ne de Kudüs'te tapılacağından bahseder. Gelecek olan zamanın geldiğini, artık önemli olanın ruhta tapımılacağını söyler. Kadın, Hz. İsa'nın sözlerine karşılık Mesih beklentisinden bahseder. Hz. İsa'da o Mesih'in kendisi olduğunu belirtmiştir. Akabinde Samiriyeli kadın ve birçok kişi, Hz. İsa'ya iman ederek, kendileriyle birlikte kalmalarını talep etmişlerdir. Hz. İsa'da bu talep üzerine iki gün boyunca Samiriyede kalmıştır.⁷⁶⁴ Yuhanna bölümünün başka bir yerinde Hz. İsa'nın yüceliği bahsinde Yahudilerin ona karşı eleştirileri yer almaktadır. Burada Yahudiler, Hz. İsa'ya ithafen cin carpmış bir Samiriyeli olduğu hakkında eleştiri yer almaktadır.⁷⁶⁵

Miladi ilk asrın ortalarında Samiriler, Celile ile Samiriye arasında kurulan Eyn-gannim⁷⁶⁶ şehrinde Yahudi hacılara saldırmıştır.⁷⁶⁷ Bu saldırı Samirilerin bölgede askeri hareket düzenleyecek kadar güçlü olduklarına işarettir. Ancak Roma'nın bölgedeki gücü sebebiyle Yahudiler ile Samirilerin arasındaki çatışmalar kontrol altına alınmıştır. Yahudiler ile Samiriler, Roma döneminde Yehuda'nın birçok şehrinde sosyal, ticari ve kültürel hayatta rekabet etmeye devam etmişlerdir.⁷⁶⁸

Vali Pontus Pilatus döneminde Samiriler ayaklanarak Gerizim Dağı'na doğru hareket etmişlerdir. Kalabalık bir grup Tirathana adlı bir yerde toplanarak Roma'ya başkaldırmıştır. Pontus Pilatus'un emri ile Roma askerleri bu grubun üzerine giderek

⁷⁶⁴ Yuhanna, 4/1-47.

⁷⁶⁵ Yuhanna, 8/48-49.

⁷⁶⁶ Adını Yeşu, 21/29 geçen pasajdan alan, günümüzde İsrail sınırları içerisinde kalan bir şehirdir. <https://mapcarta.com/12936120> (Er. Tar.: 07. 02. 2022).

⁷⁶⁷ Montgomery, *The Samaritans*, s. 85.

⁷⁶⁸ Zsengeller, "The Samaritan Diaspora in Antiquity", s. 161.

onların Gerizim Dağı'na çıkmalarına engel olmuştur.⁷⁶⁹

M.S. 66 yılında yaşanan büyük isyanda Samiriler de etkilenmiştir. Yahudiler gibi onlarda Roma tarafından düşman olarak görülmüştür. Fanatik Yahudilerin düşüncelerinden etkilenen Samiriler, Roma'ya başkaldırmıştır. Bunun üzerine Roma, Samirilerin üzerine yüzlerce at ve yaya olmak üzere güçlü bir orduyu göndermiştir. Neticede binlerce Samirinin öldürülmesi ile çatışma sonuçlanmıştır. Ancak her ne kadar Samiriler, Roma'ya başkaldırılmışsa da bu tüm Samiri topluluğunu etkilememiştir. Zira Roma, Gerizim ve Şekem haricindeki birçok Samiri yerleşimlerine zarar vermemiştir.⁷⁷⁰

⁷⁶⁹ Montgomery, *The Samaritans*, s. 86.

⁷⁷⁰ Montgomery, *The Samaritans*, s. 87.

SONUÇ

Yehuda bölgesi, kuzeyde Ürdün, batıda Suriye, güneyde Lübnan doğuda Akdeniz ile komşu olan tarihi bir toprak parçasıdır. Tarih boyunca çeşitli devletlerin kontrolünde kalan Yehuda, günümüzde Filistin ve İsrail sınırları içinde yer almaktadır. Gerek kültürel gerek politik düzeyde daima önemini korumuş, birçok kültürün izlerini barındırmıştır.

Tezin konusu dahilinde yer alan Yehuda bölgesindeki gelişmeler ele alınmış, sosyo-kültürel, ekonomik, siyasi olaylar irdelenmiştir. II. Mabet dönemi ile başlayan çalışmamız, Yehuda bölgesindeki dini grupların çeşitli yönlerinin ele alınmasıyla sonuçlanmıştır. Yehuda bölgesi, Pers, Makedonya, Roma gibi güçlü devletlerin kontrolü altına girmiş, uzun yıllar farklı kültürlerin egemenliğini kabul etmek zorunda kalmıştır. Böylelikle her ne kadar Yehuda, Yahudilerin yaşadığı toprak parçasını ifade ediyor olsa da çeşitli kültür ve dini inançların izlerini görmek mümkündür. Tarih içerisinde yaşanan siyasi gelişmeler, Yehuda'nın çehresini, sosyal hayatını ve dini inançları değiştirmiştir.

Yehuda bölgesi, sosyal ve kültürel anlamda günümüze ışık tutan gelişmelerin yaşandığı bölge olmasıyla da dikkat çekicidir. Farklı dinlerin ve dillerin uzun yıllar bir arada varlığını sürdürmüş olması önemli bir husustur. Bilakis Büyük İskender'in bölgeyi ele geçirmesi ile etkisini hissettiren Helenizm, Yehuda'yı farklı bir tarza büründürmüştür. Yunan dilinin topluma yansımalarıyla başlayan Helenizm, hemen hemen her alanda kendisi kısa sürede kabul ettirmiştir. Yahudilerin, Helenizm'e olan ilgisi olmuş olsa da sert bir şekilde protesto edenleri de göz ardı etmek mümkün değildir. Yaşanılan Makabi ayaklanması da Helenizm'in karşısında yapılan protestoların bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yehuda bölgesi, tarih içerisinde transit yollara, önemli limanlara sahip olmuştur. Yehuda'nın ekonomisi her dönemde tarıma dayalı bir sistem üzerine kurulu olsa da Roma İmparatorluğunun bölgede kurduğu egemenliğin sonrasında

ticaret alanında gelişmeler yaşanmıştır. Öyle ki Roma'nın inşa ettiği yollar aracılığıyla limanlardan iç kesime kolaylıkla ticaret yapılabilme rahatlığına kavuşulmuştur. Yehuda bölgesi ürettiği ürünleri ihraç ettiği gibi dışarıdan birtakım ürünler de ithal etmek zorunda kalmıştır. Öyle ki Hindistan, Kuzey Afrika, İtalya gibi bölgeler ile ticari bağlantıları mevcuttur. Ayrıca Yehuda bölgesinin ekonomisinde balıkçılık önemli bir gelir kapısı olmuştur.

Yehuda bölgesindeki dini grupların varlığı, Yehuda'nın kimliğini teşkil etmiştir. Sadukiler, Ferisiler, Esseniler, Yahudi düşüncesini, hayat tarzlarını ve inançlarını çeşitli mezheplere ayrılarak ifade etmişlerdir. Sadukiler, Yahudi aristokrasisi içerisinde mabet merkezli bir yaşam sürmüşlerdir. Kendilerine rakip olan Ferisiler ise genel halk kitlesini oluşturan kesimdir. Ferisiler içerisinde fanatik bir yapı teşkil eden Kannaim, Sikarim'in faaliyetleri ile birlikte bölgede tanınmıştır. Yahudilerin siyasete ve politikaya pasif bir duruş sergileyen ve çölde yaşayanlar olarak tanınan Esseniler, münzevi bir hayatı tercih etmişlerdir.

Büyük İskender'in fetihleri ile Paganizm, Yehuda bölgesinde popüleritesi artmış, Roma ile kültürel egemenliğini sağlamıştır. Yehuda bölgesinde Paganizm etkisi hemen hemen her şehirde hissedilmiştir. Dikilen heykeller, çeşitli objeler, inşa edilen mabetler, duvar yazıları Paganizm'in izlerini yansıtmaktadır. Yehuda'nın sakinleri arasında yer alan diğer bir dini grup ise Hz. Yahya ile tanınan ve günümüzde de kendilerinden bahsettiren Sabiilerdir. Onlar her ne kadar Hz. Yahya ile tanınsa da dinlerinin tarihi izleri geçmişe gitmektedir. Sabiiler, Yehuda bölgesinde bilakis Ürdün Nehri sakinleri olarak bilinmektedir.

Bölge topluluklarından Teosebesler, Tanrıdan Korkanlar olarak varlığını sürdürmüş, Roma İmparatorluğu sınırları içerisindeki Yahudilerle dini anlamda birtakım benzerlikleri üzerinden tanınmışlardır. Ayrıca Teosebeslerin varlığı ileride yaşanacak Pavlus'un seyahatleri de etkilediği düşünülmüştür. Yehuda'nın dini grupları içerisinde yer alan bir diğer dini grup ise Hz. İsa'nın üvey kardeşi olarak bilinen Yakup öncülüğünde yaşamış Ebionitlerdir. Kendilerini fakirler olarak tanıtan bu çekirdek grup, Pavlus düşüncesinin egemenliği ile tarih sahnesinden çekilmiştir. Yehuda'nın kuzeyinde yer alan Gerizm Dağı'na kutsallık atfeden Samiriler de geçmişten günümüze kadar varlığını sürdüren bir diğer dini gruptur. Yehuda sakinleri arasında yer alan Samiriler, Yahudiler ile yüzyıllardır kimlik tartışmaları ile

tanınmışlardır.

Sonuç olarak Yehuda, 8 bin kilometrekareyi kapsayan bir toprak parçasından öte kültürel zenginliği, dini çeşitliliği olan Kudüs gibi önemli bir şehri barındıran bir tarihi bölgedir. Tarihte birçok devletin egemenliğini tanıyan, zaman zaman isyanların çıktığı, farklı kültürlerin izlerinin bulunduğu eşsiz bir yerdir. Buradan hareketle II. Mabet ile Hz. İsa'nın yaşadığı döneme kadar geçen süre zarfında meydana gelmiş olaylar, belirli başlıklar altında irdelenmiş, ele alınmıştır.

KAYNAKÇA

- Aaron, Jacob Son of, *The History and Religion of the Samaritans*, (çev. Abdullah ben Kori), Illinois: The Puritan Press, 1906.
- , *The Messianic Hope of the Samaritans*, (çev. Abdullah ben Kori), The Open Court, 1907.
- Ackermann, Marsha E. vd., *Encyclopedia of World History, I*, New York: Infobase Publishing, 2008.
- Adam, Baki, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2002.
- , *Yahudilik ve Hıristiyanlık Açısından Kuran'ın Tartışmalı Konuları*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2011.
- Adıbelli, Ramazan, “Ve Yahudiler, “İsa Mesih, Allah'ın oğludur” dediler: Modern bir senkretik fenomen olarak Mesihî Yahudilik”, *Bilimname*, 24, (Şubat 2015), s. 9-32.
- Akalın, Kürşat Haldun, “Hıristiyanlığın İlk Kaynağı Olarak Essenizm”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII/12, (Haziran 2008), s. 419-438.
- , “Farisilik ve Rabbiler”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 4, (Aralık 2013), s. 86-103.
- , *Roma İmparatorluğu'nda Doğu Dinleri ve Astroloji*, Adana: 2009.
- Akçin, Nurgin, *Herod Krallığı ve Kudüs*, Y. L. Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İstanbul, 2019.
- Aldisi, Sabah, *The Story of Creation in The Mandaean Holy Book The Ginza Rba*, Doctor of Philosophy, University College, London 2013.

- Alıcı, Mustafa, “Yahudilikte Otorite Kurumları Üzerine”, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 7, (Eylül 2015), s. 9-29.
- Altunay, Erhan, *Paganizm-1: Kadim Bilgelige Giriş*, İstanbul: Hermes Yayınları, 2015.
- Arabestani, Mehrdad, “Ritual Purity and the Mandaean Identity”, *Iran and the Caucasus*, XVI/2, (October 2012), s. 153-168.
- , “The Mandaean Religious System: From Mythos to Logos”, *Iran and the Caucasus*, XX/3-4, (December 2016), s. 261-276.
- Armstrong, Karen, *Tanrı'nın Tarihi/İbrahim'den Günümüze 4000 Yıllık Tanrı Anlayışı*, (çev. Oktay Özel-Hamide Koyukan, Kudret Emiroğlu), Ankara: Ayraç Yayınları, 1998.
- Arslantaş, Nuh, *İslam Dünyasında Samiriler-Osmanlı Dönemine Kadar-*, İstanbul: İz Yayınları, 2010.
- Aslan, Reza, *Zelot*, İstanbul: Okyanus Yayınları, 2014.
- Arslan, Mustafa-Deniz Yıldızturnan, “Magnesia Savaşı ve Sonuçları”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 23, (2020), 305-322.
- Atlan, Sabahat, *Roma Tarihi'nin Ana Hatları: I. Kısım Cumhuriyet Devri*, İstanbul: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 2019.
- Avi-Yonah, Michael, “Bethlehem”, *Encyclopaedia Judaica (EJ)*, III, Second Edition, (Ed. Fred Skolnik, Editor in Chief Michael Berenbaum), Detroit: Macmillan Reference, (2007), s. 533-535.
- Avi-Yonah, Michael, “Gezer” *Encyclopaedia Judaica (EJ)*, VII, Second Edition, (Ed. Fred Skolnik, Editor in Chief Michael Berenbaum), Detroit: Macmillan Reference, (2007), s. 568-569.
- Avi-Yonah, Michael-Shimon Gibson, “Acre” *Encyclopaedia Judaica (EJ)*, I, Second Edition, (Ed. Fred Skolnik, Editor in Chief Michael Berenbaum), Detroit: Macmillan Reference, (2007), s. 364-365.

- Avi Yonah, Michael-Gideon Biger, "Land of Israel" *Encyclopaedia Judaica (EJ)*, X, Second Edition, (Ed. Fred Skolnik, Editor in Chief Michael Berenbaum), Detroit: Macmillan Reference, (2007), s. 100-108.
- Avi Yonah, Michael-Shimon Gibson, "Pella", *Encyclopaedia Judaica (EJ)*, XV, Second Edition, (Ed. Fred Skolnik, Editor in Chief Michael Berenbaum), Detroit: Macmillan Reference, (2007), s. 718.
- Ay, Rahim, *Kudüs Şehri Siyasi Tarihi ve Üç Kutsal Dindeki Önemi*, Y. L. Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Van 1997.
- Aydın, Fuat, *Yahudilik*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.
- Aydın, Mahmut, "Nasıra" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXII, (2006), 397-399.
- Babadostu, Rümeyza, *Provincia Iudea'da Zealot Hareketi*, Y. L. Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2019.
- Bağır, Muhammed Ali, "Marjinal Bir Yahudi Grup Olarak Samirilerde Taheb İnancı", *Uluslararası Mehdilik Sempozyumu Bildirileri*, (2018), s. 191-206.
- , "Samiriler: Köken Sorunu ve Günümüz İsrail Devleti'ndeki Yansımaları", *Milel ve Nihal*, XIII/2, (Aralık 2016), s. 101-128.
- Bainton, Ronald H., *Early Christianity*, Florida: Robert E. Keieger Publishing, 1984.
- Bar, Doron, "Continuity and Change in the Cultic Topography of Late Antique Palestine", *From Temple to Church*, Leiden: Brill, (2008), s. 275-298.
- Barkay, Rachel, "Roman Influence on Jewish Coins", *Judaea and Rome in Coins 65 BCE - 135 CE" Papers Presented at the International Conference Hosted by Spink*, (September 2012), s. 19-26.
- Berens, E.M., *The Myths & Legends of Ancient Greece and Rome*, London: HarperCollins Publishers, 2016.

- Berlin, Andrea M., “The Archaeology of Rituel: The Sanctuary of Pan at Banias/ Caesarea Philippi”, *Bulletin of the American of Oriental Research*, CCCXV/27, (August 1999), s. 27-45.
- Besalel, Yusuf, *Yahudilik Ansiklopedisi*, I-III, İstanbul: Gözlem Basın Yayıncılık, 2002.
- , *Yahudi Tarihi “Kronolojik Yahudi Tarihi, 104 Dünya Yahudi Cemaati, İsrail ve Türkiye-İsrail İlişkileri”*, İstanbul: Gözlem ve Gazetecilik A.Ş., 2000.
- , *Yahudi Tarihi*, İstanbul: Üniversal Yayıncılık, 2000.
- Betlyon, John Wilson, “The Provincial Government of Persian Period Judea and the Yehud Coins”, *Journal of Biblical Literature*, CV/4, (December 1986), s. 633-642.
- , “A People Transformed Palestine in the Persian Period” *Near Eastern Archeaology*, LXVIII/1/2, (Mar-Jun 2005), s. 4-58.
- Bourgel, Jonathan, “The Destruction of the Samaritan Temple by John Hyrcanus: A Reconsideration”, *Journal of Biblical Literature*, CXXXV/3, (2016), s. 505-523.
- Brenner, Michael, *Kısa Yahudi Tarihi*, (çev. Sevinç Altınçekiç), İstanbul: Alfa Yayınları, 2011.
- Broshi, Magen-Hanan Eshel, “Qumran and the Dead Sea Scrolls”, *Religion and Society in Roman Palestine*, New York: Routledge, 2004.
- Brownstein, Robert, *Making Jesus the Messiah, Saint Paul and the God-fearers:a Market View*, Bloomington: iUniverse, 2000.
- Buckley, Jorunn Jacobsen, *The Mandaean: Ancient Texts and Modern People*, New York: Oxford University Press, 2002.
- Bultmann, Rudolf, *Primitive Christianity in its Contemporary Settings*, (Ed. R.H. Fuller), London: Thames and Hudson, 1983.
- Bunson, Matthew, *Encyclopedia of the Roman Empire*, New York: Facts On File, 2002.

- Burdajewicz, Mariusz, "From Pagan Temple to Church in Late Antiquity Palestine A View from Hippos-Sussita", *Etudes et Travaux*, XXX, (2017), s. 181-209.
- Burton, Judd H., *Religion, Society, and Sacred Space at Baniyas: A Religious History of Baniyas/Caesarea Philippi, 21 BC-AD 1635*, Doctor of Philosophy, Texas Tech University, Texas 2010.
- Caves, Roger W., *Encyclopedia of the City*, New York: Taylor & Francis Group, 2005.
- Carpenter, J. Estlin, *Life in Palestine When Jesus Lived*, London: The Lindsey Press, 1949.
- Cerrahoğlu, İsmail, "Kur'anı Kerim ve Sabiiler", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X, (1963), s. 103-116.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma, 1999.
- Chaney, Robert, *Antik Çağdan Günümüze Kadar Esseniler ve Sırları*, (çev. Duygun Aras), İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları, 1996.
- Chevalier, Jean vd., *Din Fenomeni*, (çev. Mehmet Aydın), Konya: Litera Türk, 1974.
- Cline, Eric H., *Jerusalem Besieged: From Ancient Canaan to Modern Israel*, Michigan: The University of Michigan Press, 2004.
- Cohen, Shaye J. D., *From the Maccabees to the Mishnah*, Kentucky: Westminster John Knox Press, 1989.
- Cohn Sherbok, Lavini-Dan Cohn Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, (çev. Bilal Baş), İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Collins, John J., *Between Athens and Jerusalem: Jewish Identity in the Hellenistic Diaspora*, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 2000.
- Crown, Alan D., "Redating the Schism Between the Judaeans and the Samaritans", *The Jewish Quarterly Review, New Series*, LXXXII/1/2, (Jul-Oct. 1991), s. 17-50.
- Çalık, Etem, "Hıristiyan Medeniyetinin Dini Kaynakları", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, XII/2, (Aralık 2010), s. 57-92.

- Çapa, Yılmaz, *Yahudilikte Mesih İnancı; Hıristiyan ve İslam Kültürüne Etkisi*, Y. L. Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2018.
- Çeken, Muhittin, *Roma-Bizans Döneminde Kudüs (IV.-VII. Yüzyıl)*, Y. L. Tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2015.
- Çoban, Bekir Zakir, “Hıristiyanlık Öncesi Yahudilik Tarihi Bağlamında Josephus Flavius”, *Dinler Tarihi Araştırmaları-VIII*, (Şubat 2012), s. 257-273.
- , “Josephus’un Gözüyle İlk Dönem Yahudi Fırkaları”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27, (2008), s. 57-69.
- Dan, Joseph, “Hasıdım”, *Encyclopaedia Judaica (EJ)*, VIII, Second Edition, (Ed. Fred Skolnik, Editor in Chief Michael Berenbaum), Detroit: Macmillan Reference, (2007), s. 390-391.
- Dar, Shimon, “The Samaritans in Caesarea Maritima”, *Samaria, Samaritans, Samaritans: Studies on Bible, History and Linguistics*, 25, (2012), s. 225-236.
- Daşbadem, İlknur, *Geçmişten Günümüze Yahudi Mezheplerinin Mezhep Anlayışı ve Mesahi Hareketler*, Y. L. Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008.
- Davies, Norman, *Avrupa Tarihi*, (çev. Burcu Çığman), İstanbul: İmge Kitapevi, 2011.
- Davies, Philip R., *Behind the Essenes: History and Ideology in the Dead Sea Scrolls*, Atlanta: Scholars Press, 1987.
- De Lange, Nicholas, *The Illustrated History of the Jewish People*, New York: Harcourt Brace, 1997.
- Debevoise, Neilson C., *A Political History of Parthia*, Chicago: The University of Chicago Press, 1938.
- Demirci, Kürşad, “I. Yüzyılda Anadolu’daki God-Fearers Grupları ve Hıristiyanlığın Yayılması”, *Dinler Tarihi Araştırmaları-III* (Haziran 2001), s. 387-393.

———, “Zühd” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLIV, (2013), s. 533-535.

———, Tuğrul Kurt, “Theosebesler ve Erken Hıristiyanlık”, *İslamî İlimler Dergisi*, XI/2, (2016), s. 47-68.

Demircioğlu, Halil, *Roma Tarihi I*, Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 2011.

Dirven, Lucinda, “The Imperial Cult in Cities of the Decapolis, Caesarea Maritima and Palmyra A Note on the Development of Imperial Cults in the Roman Near East”, *ARAM periodical*, XXIII, (2011), s. 141-156.

Dieter, Georgi, “İlk Dönem İsa’ya İnananlar Topluluğu: Yahudi İç Göçünden mi İbaretti Yoksa Yeni Bir Dini mi Temsil Ediyorlardı?” (çev. Ramazan Adıbelli), *Bilimname*, 15, (2008), s. 205-240.

Dunn, James, *Beginning from Jerusalem: Christianity in the Making*, II, Michigan: Eerdmans, 2009.

Duygu, Zafer, “Hıristiyanlığın Erken Yüzyıllarındaki İsa Teolojisi Tartışmalarında ‘Dinamik Monarşiyenist’ Akıma Özgü ‘Monoteist’ Kristoloji ve Bunun ‘Ebionit’ Kristolojiyle Mukayesesi”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31, (2018), s. 329-343.

———, *İsa, Pavlus, İnciller*, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2019.

Dürüşken, Çiğdem, *Roma’nın Gizem Dinleri*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.

Düzbayır, Bilal, *Mukayeseli Fıkıh Bağlamında Kurban ve Kurbanın Hükmü*, Y. L. Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2013.

Ecker, Avner, *Expressions of Cult in the Southern Levant in the Greco-Roman Period*, “People and Gods in the Cities of Roman Palestine: A Preliminary Inquiry into the Popularity of Civic Cults”, VI, Belgium: Brepols, 2017.

Ekinci, Abdullah, “Sabiilik”, *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa’da Dini Hayat*, (ed. Yusuf Ziya Keskin), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

- Eliade, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, I-II*, (çev. Ali Berktaş), İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2009.
- Erbaş, Ali, “Melek” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXIX, (2004), s. 37-39.
- , “Pavlus’a Göre Diriliş ve Ruhun Ölümsüzlüğü Meselesi”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Mart 2001), s. 7-22.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet, “Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41, (2000), s. 309-325.
- Eutripius, *Roma Tarihinin Özeti*, (çev. Çiğdem Menzilioğlu), İstanbul: Labakçı Yayınevi, 2007.
- Evans, Jane DeRose, “From Mountain to Icon: Mount Gerizim on Roman Provincial Coins from Neapolis, Samaria”, *Near Eastern Archaeology*, LXXIV/3, (2011), s. 170-182.
- Farmer, William Reuben, “Maccabees, Zealots and Josephus: an Inquiry into Jewish Nationalism in the Greco-Roman Period”, *Studies in Bibliography and Booklore*, III, (1957), s. 37-39.
- Feldman, Louis H., “Some Observations on the Name of Palestine”, *Hebrew Union College Annual*, LXI, (1990), s. 1-23.
- Feldman, Louis Harry, “Hellenism” *Encyclopaedia Judaica* (EJ), Vol. 8, Second Edition, (Ed. Fred Skolnik, Editor in Chief Michael Berenbaum), Detroit: Macmillan Reference, (2007), s. 783-790.
- Fischer, Moshe vd. “The Roman Temple at Kedesh, Upper Galilee”, *A Preliminary Study*, XI/2, (September 1984), s. 146-172.
- Fischer, Patrice vd., “Modern-Day Godfearers: A Biblical Model For Gentile Participation in Messianic Congregations,” *The Enduring Paradox: Exploratory Essays in Messianic Judaism*, Baltimore: Lederer, 2000.

- Flavius, Josephus, *The Antiquities of the Jews*, XX, 38-43, (The Works of Flavius Josephus: Comprising the Antiquities of the Jews; a History of the Jewish Wars and Life of Flavius Josephus'un içinde), (Ed. William Whiston), Philadelphia: D. McKay Publisher, 1890.
- , *The Antiquities of the Jews*, XIV, 110, (Vol. 9, Jewish Antiquities, Books XII-XIV'un içinde), (Ed. Ralph Marcus), London: Harvard University Press, 1937.
- , *Against Apion*, II, 282, X, (Ed. John M.G. Barclay), Brill, Boston, 2007.
- Kaufmann, Francine-Josy Eisenberg, *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik*, (çev. Mehmet Aydın), Konya: Tekin Kitabevi, 1993.
- Kaya, Mahmut, "İskender" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXII, (2000), 555-557.
- Gabba, Emilio, "The Social, Economic and Political History of Palestine 63 BCE-CE 70", *The Cambridge History of Judaism: The Early Roman Period*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Garaudy, Roger, *İlâhî Mesajlar Toprağı Filistin*, (çev. Cemal Aydın), İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı, 2011.
- Gaster, T.H, "Samaritans", *Interpreter's Dictionary of the Bible*, (ed. George Arthur Buttrick) IX, (1962). s. 190-197.
- Gibbon, Edward, *Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, (çev. Asım Baltacıgil), İstanbul: Tuba Matbaacılık, 2019.
- Goldstein, Jonathan A., *I Maccabees: A New Translation with Introduction and Commentary*, New York: Double Day & Company, 1976.
- Goodman, Martin, "Judaea", *The Cambridge Ancient History: The Augustan Empire, 43 B.C. - A.D. 69*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- , *Judaism in the Roman World*, Boston: Brill, 2007.

- Gotsis, George-Gerasimos Merianos, "Early Christian Representations of the Economy: Evidence from New Testament Texts," *History and Anthropology*, XII, (2012), s. 467-505.
- Grabbe, Lester L., *An Introduction to Second Temple Judaism*, London: T & T Clark, 2010.
- Gruen, Erich S., *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, Berkeley: University of the California Press, 1984.
- Gudme, Anne Katrine de Hemmer, "Was the Temple on Mount Gerizim Modelled after the Jerusalem Temple?", *Religions*, (2020), s. 1-12.
- Gündüz, Şinasi, "Kur'an'daki Sabiilerin kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme", *Türkiye I. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, (Eylül 1992), s. 43-81.
- , "Sabiilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXV, (2008), s. 341-344.
- , "Sabiilik", *Yaşayan Dünya Dinleri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2010.
- , "Gnostik Antropoloji", *Ekev Akademi Dergisi*, 14, (2003), s. 1-13.
- , *Son Gnostikler: Sabiiler, İnanç Esasları ve İbadetleri*, Ankara: Vadi Yayınları, 1995.
- Gürkan, Salime Leyla, "Su" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVII, (2009), s. 440-442.
- , "Şeytan" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIX, (2010), s. 101-103.
- , *Yahudilik*, İstanbul: İsam Yayınları, 2012.
- Habermann, Abraham Meir, "Genizah", *Encyclopaedia Judaica (EJ)*, VII, Second Edition, (Ed. Fred Skolnik, Editor in Chief Michael Berenbaum), Detroit: Macmillan Reference, (2007), s. 360.

- Haberl, Charles G., “Mandaeism in Antiquity and the Antiquity of Mandaeism”, *Religion Compass*, (2012), s. 262–276.
- Haim, Esti Ben, *Management Planning for Archaeological Sites, “Masada, Israel”*, Los Angeles: The Getty Conservation Institute, 2002.
- Han, Zaferü’l İslam, *Yahudilikte Talmud’un Mevkii ve Prensipleri*, (çev. Mehmet Aydın), İstanbul: İhya Yayınları, 1981.
- Harland, Philip A., “The Economy of First-Century Palestine: State of the Scholarly Discussion”, *Handbook of Early Christianity, Social Science Approaches*, (ed. Anthony J. Blasi, Jean Duhaime, Paul-Andre Turcotte), (2002), s. 511-527.
- Harman, Ömer Faruk, “Yahudi Hıristiyanlığı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopesi*, XLIII, (2013), s. 184-187.
- , “Kudüs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopesi*, XXVI, (2002), s. 323-327.
- Hartman, Gideon vd., “The pilgrimage economy of Early Roman Jerusalem (1st century BCEe70 CE) reconstructed from the d15N and d13C values of goat and sheep remains”, *Journal of Archaeological Science*, XL, (2013), s. 4369-4376.
- Hasanoğlu Eldar, *Temel Kaynaklar Işığında Gerut: Yahudiliğe Geçiş*, İstanbul: Divan Kitap, 2018.
- , “Erken Dönem Yahudi Kaynaklarına Göre Tanah’ın Kanonize Edilmesi”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII/32, (2015), s. 25-48.
- , “Nuh Kanunları’nın Kökeniyle İlgili Görüşler Üzerine”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, I/1, (2012), s. 200-224.
- , “Yahudilik” *Dinler Tarihi I-II*, İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2018.
- Hasanov, Eldar, *Nuh Kanunları ve Nuhilik*, İstanbul: İsam Yayınları, 2015.
- Hengel, Martin, “The Political and Social History of Palestine from Alexander to Antiochus III (333-187 B.C.E.)”, *The Cambridge History of Judaism: The Hellenistic Age*, II, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

- , *Judaism and Hellenism*, Tübingen: Fortress Press, 1973.
- , *The Hellenization of Judaea in the First Century after Christ*, London: SCM Press, 1989.
- , *The Zealots*, Edinburgh: T. & T. Clark, 1989.
- Hjelm, Ingrid, *The Samaritans and Early Judaism: A Literary Analysis*, Sheffield: Sheffield Academic Press, 2000.
- Howard, Kenneth W., *Jewish Christianity in The Early Church*, Honors Thesis in Church History, Virginia Theological Seminary, Virginia 1993.
- Humphries, Mark, *Early Christianity*, New York: Taylor & Francis, 2006.
- Jagersma, Henk, *A History of Israel from Alexander the Great to Bar Kochba*, Minneapolis: Fortress Press, 1986.
- Jeremias, Joachim, *Jerusalem in the Time of Jesus*, Philadelphia: Fortress Press, 1969.
- Johnson, Paul, *Yahudi Tarihi*, (çev. Filiz Orman), İstanbul: Pozitif Yayınları, 2000.
- Jonas, Hans, *The Gnostic Religion*, Boston: Beacon Press, 2001.
- Jones, A. H. M., *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford: Oxford University Press, 1971.
- Jordan, W. G., “The Significance of the Maccabean Period”, *The Biblical World*, XXXVIII, (November 1911), s. 294-305.
- Joseph King, Zachary, *The Delay of the Parousia and Gentile Inclusion in the Synoptic Parables*, Master of Psychology, Faculty of Religion and Theology, Amsterdam 2017.
- Kaçan, Lütfi, *Kitab-ı Mukaddes ve İslâm Geleneğinde Ahid Sandığı*, İstanbul: Ataç Yayınları, 2004.

- Kaçar, Turhan, “Ebionitler’den Arius’a: Eskiçağ Doğu Hıristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXIV/2, (2003), s.187-206.
- Karakuş, Onur Sadık, “Karadeniz ve Anadolu Kentlerinde Theos Hypsistos Kültü”, *Anadolu Araştırmaları*, 21, (2018), s. 1-20.
- Kartveit, Magnar, “Theories of the Origin of the Samaritans-Then and Now”, *Religions*, X/12, (2019), s. 1-14.
- Kazem, Mohammad Reza, “The Role of Karaites in Jewish History”, *Journal of History Culture and Art Research*, 6, (2017) s. 36-42.
- Kazem, İsmail, *Esseniler ve Ölü Deniz Yazmaları*, Y. L. Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2001.
- Konvitz, Milton Ridvas, “Zugot” *Encyclopaedia Judaica (EJ)*, XXI, Second Edition, (Ed. Fred Skolnik, Editor in Chief Michael Berenbaum), Detroit: Macmillan Reference, (2007), s. 680.
- Kraabel, A. T., “The Disappearance of the 'God-Fearers'”, *Numen*, XXVIII/2, (December 1981), s. 113-126.
- Kurt, Ali Osman, “II. Mabet Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X/2, (2006), s. 437-454.
- , *Erken Dönem Yahudi Tarihi: Yahudiliğin Mimarı Ezra*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.
- , “Yahudi Kaynaklarında Kral Tipolojileri: Nebukadnezar ve Kral Koreş Örneği”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, (2006), s. 423-443.
- Kurt, Tuğrul, *Geç Antikçağ’da Theosebes’ler, Tarih ve İnançlar*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.
- Kutluay, Yaşar, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, İstanbul: Anka Yayınları, 2004.

- Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil*, İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2016.
- Kuzgun, Şaban, *Hazar ve Karay Türkleri: Türklerde Yahudilik Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi*, Ankara: Üçbilek, 1985.
- Küçük, Abdurrahman, vd. *Dinler Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2009.
- Küçük, Mehmet Alparslan, *Yahudilikte, Hristiyanlıkta ve İslamiyet'te Kutsal Kitap Anlayışı*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2009.
- Larson, Martin A, *The Essene-Christian Faith: A Study in the Sources of Western Religion*, New York: Philosophical Library, 1980.
- Leaney, A.R.C., *The Jewish and Christian World 200 BC to AD 200*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- Levinson, Joshua, *Bodies and Bo(a)rders: Emerging Fictions of Identity in Late Antiquity*, Cambridge University Press, 2011.
- Lichtenberger, Achim, "Jews and Pagans in Late Antique Judaea", *Contextualizing the Sacred in the Hellenistic and Roman Near East*, VIII, (2017), s. 191-211.
- Lim, Timoty H., *The Dead Sea Scrolls*, New York: Oxford University Press, 2005.
- Linde, Fabian, *The Spirit of Revolt*, Stockholm: US-AB, 2010.
- Machen, John Gresham, *The Literature and History of New Testament Times*, Philadelphia: Presbyterian Board of Publication and Sabbath School Work, 1915.
- Martin, Sean, *Gnostikler, İlk Hristiyan Sapkınlar*, İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2010.
- Min, Lee, *The Conversion of Cornelius, Seen Against the Political and Social Background of the Roman Empire*, Birmingham: University of Birmingham, 2011.
- Minnick, JoLynne, "A Samaritan Temple to Rival Jerusalem on Mount Gerizim", *Studia Antiqua*, XVI/1, (2017), s. 21-29.

- Montefiore, Simon Sebag, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, (çev. Cem Demirkan), İstanbul: Pegasus Yayınları, 2016.
- Montgomery, James Alan, *The Samaritans: The Earliest Jewish Sect, Their History, Theology and Literature*, Philadelphia: Wipf and Stock Publishers, 2006.
- Mørkholm, Otto, “Antiochus IV”, *The Cambridge History of Judaism: The Hellenistic Age*, II, (2008), s. 278-291.
- Yıldız, Muharrem, Mekin Çetin, “Gnostik Bir Yahudi Tarikatı Olarak Esseniler”, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 16, (2013), s. 33-56.
- Nana, Mahmut, *Yahudi Tarihi*, (çev. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları, 2008.
- Neuffer, Julia, “First-Century Cultural Background in the Greco-Roman Empire” *In Symposium on the Role of Women in the Church*, (ed. Gordon M. Hyde), (2013), s. 1-13.
- Newman, Hillel, *Proximity to Power and Jewish Sectarian Groups of the Ancient Period*, Boston: Brill, 2006.
- Nickerson, Angela, *Mental Health and Wellbeing of Mandaean Refugees*, Master of Psychology, University of New South Wales, Sydney 2009.
- Olgun, Hakan, “Yahudi Ferisiler ile Katolik Kilisesi Bağlamında Ortodoksi ve Heresi”, *EskiYeni Dergisi*, 25, (2012), s. 105-113.
- Olmstead, A. T., *History of the Persian Empire*, Chicago: The University of Chicago Press, 1948.
- Örs, Hayrullah, *Musa ve Yahudilik*, İstanbul: Remzi Kitapevi, 2000.
- Özman, Recep-Okan Açıl, “Sicarii Örgütü ve Faaliyetleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 38, (2019), s. 21-42.
- Özşahin, Lütfü, *Ebionizm, İlk Yahudi-Hıristiyanlık*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994.

- Perdue, Leo G. vd., *Israel and Empire: A Postcolonial History of Israel and Early Judaism*, London: Bloomsbury T & T Clark, 2015.
- , “Judea/Israel under the Greek Empires”, *Israel and Empire: A Postcolonial History of Israel and Early Judaism*, London: Bloomsbury T&T Clark, 2015, 129–216.
- Pincus, Jessie A. vd., “Ground-penetrating Radar and Electromagnetic Archaeogeophysical Investigations at the Roman Legionary Camp at Legio, Israel”, *Archaeological Prospection*, XX, (2013), s. 175-188.
- Pines, Shlomo, “The Jewish Christians of the Early Centuries of Christianity According to a New Source”, *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities*, II/13, (1966), s. 1-74.
- Pummer, Reinhard, *The Samaritans: A Profile*, Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company, 2016.
- Ramos, Alexander Jenaro, *Torah, Temple, and Temple, and Transaction: Jewish Religious Institutions and ansaction: Jewish Religious Institutions and Economic Behavior in Early Roman Galilee*, Doctor of Philosophy, University of Pennsylvania, Pennsylvania 2017.
- Renan, Ernest, *İsa'nın Hayatı*, (çev. Ziya İhsan), Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1963.
- Riches, John, “The Political, Economic, Social and Cultural Context of First-Century Palestinian Judaism”, *In the World Jesus: First-Century Judaism in Crisis (Understanding Jesus Today)*, (1990), s. 10-29.
- Riggs, J. S., “Studies in Palestinian Geography”, *The Biblical World*, IV/1 (July 1894), s. 7-13.
- Robertson, A.T., *The Pharisees and Jesus*, London: Duckwoth & Co, 1920.
- Rodan, Simona, *Maritime-Related Cults in the Coastal Cities of Philistia during the Roman Period; Legacy and Change*, Oxford: Archaeopress Publishing, 2019.

- Roshwald, Mordecai, "Marginal Jewish Sects in Israel (II)", *International Journal of Middle East Studies*, IV, (1973), s. 328-354.
- Rowley, H.H., *From Moses to Qumran: Studies in the Old Testament*, New York: Assoc, 1963.
- Roth, Helena vd., "Wood Economy in Early Roman Period Jerusalem", *Bulletin of the American Society of Overseas Research*, CCCLXXXII, (2019), s. 1-18.
- Rudolph, Kurt, *Gnosis, The Nature and History of Gnosticism*, Edinburgh: T. & T. Clark Limited, 1987.
- , *Mandaism*, New York: Brill, 1978.
- Saed, Naşoraia Hathem, "Naşiruta: Deep Knowledge and Extraordinary Priestcraft in Mandaean Religion", *Sydney Studies in Religion*, (September 2008), s. 306-360.
- Safrai, Ze'ev, *The Economy of Roman Palestine*, London: Routledge, 1994.
- Saldarini, J. Anthony, *Pharisees, Scribes and Sadducees in Palestinian Society*, Michigan: Eerdmans Publishing, 1998.
- Salihoğlu, Mahmut, "Samiriler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVI, (2009), s. 79-81.
- Santos, Narry F. "Diaspora in the New Testament and Its Impact on Christian Mission", *TTJ*, XIII/1 (2010), s. 3-18.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta: Fakülte Yayınevi, 2002.
- Schäfer, Peter, *The History of the Jews in the Greco-Roman World*, London: New York Routledge, 2003.
- Schoeps, Hans-Joachim, *Yahudi Hristiyanlığı*, (çev. Ekrem Sarıkcıoğlu), İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- Schreiber, Monika, *The Comfort of Kin: Samaritan Community, Kinship, and Marriage*, Leiden: Brill, 2014.

- Schürer, Emil, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C. - A.D. 135)*, Edinburgh: T. & T. Clark Ltd., 1973.
- Shakak, Israel, *Yahudi Tarihi Yahudi Dini*, İstanbul: Anka Yayınları, 2004.
- Sharon, Nadav, *Judea under Roman Domination: The First Generation of Statelessness and Its Legacy*, Atlanta: SBL Press, 2017.
- Smallwood, E. Marry, *The Jews Under Roman Rule: From Pompey to Diocletian, Studies in Judaism in Late Antiquity*, Leiden: E. J. Brill, 1976.
- Smith, Chirstopher, *A Companion to Roman Religion, "The Religion of Archaic Rome"*, West Sussex: Blackwell Publishing, 2011.
- Sperber, Daniel, *The City in Roman Palestine*, New York: Oxford University Press, 1998.
- Stegeman, Hartmut, *The Library of Qumran, The library of Qumran, on the Essenes, Qumran, John the Baptist, and Jesus*, Michigan: Eerdmans Publishing, 1998.
- Stoehr, Gregory William, *The End of Pagan Temples in Roman Palestine*, Doctor of Philosophy, University of Maryland, Baltimore 2018.
- Stone, Michael Edward, *Scriptures, Sects and Vision/A Profile of Judaism from Ezra to the Jewish Rewolts*, Philadelphia: Fortress Press, 1980.
- Stiebel, Guy D., "Masada" *Encyclopaedia Judaica (EJ)*, XIII, Second Edition, (Ed. Fred Skolnik, Editor in Chief Michael Berenbaum), Detroit: Macmillan Reference, (2007), s. 593-599.
- Şişman, S. "Lut Gölü Yazmaları", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları*, (çev. Asaf Halet Çelebi), XI/1, (1957), s. 37-56.
- Taşdöner, Kevser, "Romalı Triumvir Marcus Antonius'un Anadolu'da Siyasi Düzenlemeleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXI, (2012), s. 209-236.

- Taşpınar, İsmail, *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilikte Ahiret İnancı*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003.
- Temiztürk, Halil, “Ölü Deniz El Yazmaları ve Tarihteki Yeri”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II/1, (2015), s. 63-87.
- Terkan, Fehrullah, “The Samaritans (el-Samirîyyün) and Some Theological Issues Between Samaritanism and Islam”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXXV/2, (2004), s. 155-192.
- Tezokur, Hadi, “Yahudi Dinsel Yaşamında Mikve'nin Yeri ve Önemi”, *Dinler Tarihi Araştırmaları-VIII*, (2021), s. 99-108.
- The Babylonian Talmud, (ed. Rabbi Isidore Epstein), London: The Soncino Press, 1978.
- Topal, Mahmut, *Tanrıdan Korkanların Hıristiyanlığın Oluşumuna Etkisi*, Y. L. Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Sivas 2020.
- Toprak, Mehmet Sait, *Talmud ve Hadis: Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012.
- Tsedaka, Benyamim, Sharon Sullivan, *The Israelite Samaritan Version of the Torah*, Cambridge: Eerdmans, 2013.
- Turak, Özgür, “Roma Pantheonu: Eski Yunan Tanrıları Nasıl Romalı Oldu?” *Amisos*, III/5, (Aralık 2018) s. 481-492.
- Van der Horst, Pieter W., “The Ancient Samaritans and Greek Culture” *Religions*, X, (Abril 2019), s. 1-8.
- Vermes, Geza, *Ölü Deniz Parşömenleri Kumran Yazıtları*, (çev: Nurfer Çelebioğlu), İstanbul: Nokta Kitap, 2005.
- Vriezen, Theodore C., *The Religion of Ancient Israel*, Philadelphia: The Westminster Press, 1967.

- Weiss, Johannes, *Earliest Christianity, a History of the Period A.D. 30-150*, New York: Harper and Brothers, 1959.
- Won, Paulo Sung Ho, “Cornelius, The Gentile God-Fearer, and His Sacrificial Piety in ACTS 10:1-4”, *M.Th. University of Edinburgh and Lecturer at the Servant of Christ Theological Seminary*, (2019), s. 1-17.
- Wright, G. Ernest, “The Samaritans at Shechem”, *Harvard Theological Review*, LV/4, (1962), s. 357-366.
- Sankamo, Juho, *Jesus and the Gentiles*, Finland: Abo Akademi University Press, 2012.
- Schiffman, Lawrence H., “The Maccabean Revolt: What Really Happened”, *YUTorah*, (December 2012), s. 42-45.
- Yadin, Yigael, *The Temple Scroll: The Hidden Law of the Essenes, the Dead Sea Sect*, London: Weidenfeld & Nicolson, 1985.
- Zerubavel, Eviatar, *The Seven Day Circle*, Chicago: The University of Chicago Press, 1985.
- Zsengeller, Jozssef, “The Samaritan Diaspora in Antiquity”, *Acta Ant. Hung.*, LVI, (2016), s. 157–175.

İNTERNET KAYNAKLARI

- Carl Siegfried-Richard Gottheil, “Hellenism”, *Jewish Encyclopaedia*, VI, s. 335-340. (Er. Tar.: 09. 01. 2022).
- Emil G. Hirsch-W. Max Muller, “Coele-Syria”, *Jewish Encyclopaedia*, IV, s. 140. (Er. Tar.: 09. 01. 2022).
- Emil G. Hirsch-M. Seligsohn, “Emmaus”, *Jewish Encyclopedia*, V, s. 153. (Er. Tar.: 09. 02. 2022).
- Isidore Singer vd., “Marriage” *Jewish Encyclopaedia*, VIII, s. 335-340. (Er. Tar.: 05. 02. 2022).
- Joseph Jacobs-Isaac Broyde, “Herod I”, *Jewish Encyclopaedia*, VIII, s. 356-360. (Er. Tar.: 08. 02. 2022).

- Joseph Jacobs-Schulim Ochser, “Philip”, *Jewish Encyclopaedia*, IX, s. 680. (Er. Tar.: 09. 02. 2022).
- Joseph Jacobs-Max Schloessinger, “Hauran”, *Jewish Encyclopaedia*, Vol. VI, s. 265. (Er. Tar.: 09. 02. 2022).
- Morris Jastrow-Frants Buhl, “Beth-Aram”, *Jewish Encyclopaedia*, III, s. 119. (Er. Tar.: 09. 02. 2022).
- Morris Jastrow-Frants Buhl, “Bethsaida”, *Jewish Encyclopaedia*, III, s. 124-125. (Er. Tar.: 09. 02. 2022).
- Richard Gotthil-Isaac Broyde, “Hyrchanus II”, *Jewish Encyclopaedia*, VI, s. 517-518. (Er. Tar.: 10. 02. 2022).
- Richard Gotthil-Isaac Broyde, “Masada”, *Jewish Encyclopaedia*, VIII, s. 362. (Er. Tar.: 06. 01. 2022).
- Richard Gottheil-Louis Ginzberg, “Archelaus”, *Jewish Encyclopaedia*, II, s. 78-79. (Er. Tar.: 09. 02. 2022).
- Richard Gottheil-Samuel Krauss, “Machearus”, *Jewish Encyclopaedia*, VIII, s. 245. (Er. Tar.: 09. 02. 2022).
- S. Mendelsohn, “Hanameel the Egyptian” *Jewish Encyclopedia*, VI, s. 203. (Er. Tar.: 07. 01. 2022).
- Wilhelm Bacher-Jacob Zallel Lauterbach, “Sanhedrin” *Jewish Encyclopaedia*, XI, s. 41-44. (Er. Tar.: 09. 02. 2022).
- Wilhelm Bacher vd., “Tannaim and Amoraim”, *Jewish Encyclopedia*, XII, s. 49-54. (Er. Tar.: 09. 02. 2022).
- William Milwitzky, “Antipas” *Jewish Encyclopaedia*, I, s. 338-339. (Er. Tar.: 06. 01. 2022).
- Wilhelm Bacher, “Limmed”, *Jewish Encyclopedia*, XII, s. 1-27. (Er. Tar.: 09. 02. 2022).
- <https://www.britannica.com/place/Pisidia> (Er. Tar.: 09. 02. 2022)
- <https://www.britannica.com/place/Levant> (Er. Tar.: 09. 02. 2022)
- <https://www.britannica.com/place/Decapolis-ancient-cities-Palestine> (Er. Tar.: 07. 02. 2022)
- <https://www.britannica.com/biography/Ptolemy-Philadelphus> (Er. Tar. 30. 01. 2022)

<https://www.britannica.com/place/Capernaum> (Er. Tar.: 30. 01. 2022)

<https://www.britannica.com/place/Greece/Eastern-Greece-Thessalia-and-Attiki#ref297876> (Er. Tar.: 30. 01. 2022)

<https://www.britannica.com/topic/tetrarch-ancient-Greek-official> (Er. Tar.: 09. 02. 2022)

<https://www.britannica.com/place/Yarqon-River> (Er. Tar.: 02. 02. 2022)

<https://www.britannica.com/place/Hebron-city-West-Bank> (Er. Tar.: 07. 02. 2022)

<https://www.britannica.com/technology/exedra> (Er. Tar.: 07. 02. 2022)

<https://www.britannica.com/place/Hadrumetum> (Er. Tar.: 09. 02. 2022)

<https://www.britannica.com/topic/temenos-Greek-religion> (Er. Tar.: 12. 02. 2022).

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Hdt.%203.91&lang=original> (Er. Tar.: 09. 10. 2020)

<https://iranicaonline.org/articles/abar-nahara-beyond-across-the-river> (Er. Tar.: 29. 01. 2022)

<https://www.biblegateway.com/resources/encyclopedia-of-the-bible/Tower-Antonia> (Er. Tar.: 29. 01. 2022)

<https://www.jewishvirtuallibrary.org/onias-temple-of> (Er. Tar.: 02. 02. 2022)

<https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/curtius/home.html> (Er. Tar.: 02. 02. 2022)

<https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=God-fearer&oldid=951166056>" (Er. Tar.: 22. 09. 2020)

<https://mapcarta.com/12936570> (Er. Tar.: 07. 02. 2022)

<https://mapcarta.com/12936120> (Er. Tar.: 07. 02. 2022)

<https://religion.fandom.com/wiki/Batanaea> (Er. Tar.: 09. 02. 2022)

<https://www.heritagedaily.com/2020/10/the-greco-roman-city-of-hippos/135856> (Er. Tar.: 09. 02. 2022)

<https://www.newadvent.org/cathen/14561a.htm> (Er. Tar.: 09. 02. 2022)